

ԼԵՎՈՆ
ՄԵԼԻՔ-ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆ

ԱՌՐԲԵՋԱՆԻ
ՌԱԶՄԱԿԱՆ
ՀԱՆՑԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ԼԵՌՆԱՅԻՆ
ՂԱՐԱԲԱՂԻ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԽԱՂԱՂ
ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ
ԴԵՄ

ԵՐԵՎԱՆ 1998

Լևոն Մելիք-Շահնագարյանը ծնվել է 1958 թ. Գանձակում (Կիրովաբադ): 1974 թ. ապրել է Ուզբեկստանի մայրաքաղաքում, ուր լեզվի և գրականության ֆակուլտետն ավարտելուց հետո, դասախոսել է Տաշքենդի պետական մանկավարժական ինստիտուտի ռուսերենի լեզվաբանության ամբիոնում, 1988 թ. տեղափոխվել է Ղարաբաղ: Աշխատել է որպես Ստեփանակերտի քաղաքովումի բաժնի վարիչ: 1991 թ. ընտրվել է ԼՂԳ զերագույն հորհրդի առաջին գումարման ղեկավարատ: 1992 թ. հունվարից մինչև 1995-97թթ. եղել է ԼՂԳ ԳԽ արտաքին հարաբերությունների համեմատողովի նախագահ և նախագահության անդամ: 1995 թ. աշխատել է իրրև «HK республика» քերքի խմբագիր և «ԼՂ հանրապետություն» քերքի գլխավոր խմբագիր տեղակալ: 1988 թ. (նոյեմբեր-դեկտեմբեր) եղել է Գանձակի ինքնապաշտպանության ղեկավարներից մեկը: Յեղինակ է «Գանձակ-չկորսված աշխարհ» (ռուսերեն) հուշագրական գրքի, որը պատմում է այն օրերին քաղաքում կատարվող իրադարձությունների մասին:

Քաղաքագետ է, տրադիցիոնալիստ, հեղինակ՝ քաղաքագիտական բժնաներով շուրջ 500 հոդվածի:

32(47.924)
Ք-47

99-ա 4

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀԱՅՈՑ ԾԵՂԱՍԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ-ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Հիշատակում է անհղթնությունը և հանրապետությանը
Լեզվի և գրականության ֆակուլտետի
Վարչապետ Լեզվաբանության ամբիոնի վարիչ
Լեզվաբանության ամբիոնի վարիչ

1905

**ԱՂԻԲԵԶԱՆԻ ՌԱԶՄԱԿԱՆ
ՀԱՆՑԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԽԱՂԱՂ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԴԵՍ**

**Աշխատությունը հրատարակության է երաշխավորել
ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-
ինստիտուտի գիտական խորհուրդը**

ՄԵԼԻՔ-ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆ Լ.

Մ 474 Աղբյուրային դազմական հանցագործությունները
Լեոնային Ղարաբաղի Հանրապետության
խաղաղ բնակչության դեմ

Գլխ. խմբագիր՝ պատմական գիտությունների դոկտոր
Լ. Ա. ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ

Ռուսերենից թարգմանեց՝ Ա. Ս. ՂԱԶԻՇՅԱՆ

Մ _____
703(02)—98

ԳՄԴ 66.3 (2Հ)

© ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 1998

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԿՈՂՄԻՑ

Այս աշխատանքը ձեռնարկելը դյուրին չի եղել: Առավել ևս այն իրագործելը: Ոչ դյուրին, բայց անհրաժեշտ: Առաջարկությունը բխել է այն ժամանակից, երբ ԼՂՀ նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանից ու վարչապետ Լեոնարդ Պետրոսյանից, որոնք միայն մի պայման էին առաջադրել՝ զրել միայն ճշմարտությունը: Ամբողջ: «Այն պետք է ոչ միայն մեզ, այլ նաև մեր սերունդներին, ողջ մարդկությանը»:

Պարզվեց, որ խնդիրն ավելի զվարին է, քան սկզբում երկվում էր: Յուրաքանչյուր մարդ օժտված է հիսանյի հատկությամբ. ողբերգական իրադարձությունների մասին հիշողությունը բացնող օրգանիզմի պաշտպանական ռեակցիայով: Արցախցիները ևս բացառություն չեն: Մույն աշխատանքը կատարվում էր այն ժամանակ, երբ ԼՂՀ-ում ամբողջ թափով շինարարական ու վերականգնողական աշխատանքներ էին ընթանում, վերացվում էին պատերազմի ու ավերածների հետքերը, երբ Աղբյուրային հետ վեց տարի պատերազմական դրության մեջ գտնված մոզովորդը բնագոյաբար հսկվել էր դեպի ամեն լուսավորն ու տոնականը: Ոչ որ չէր ցանկանում, բեկուզ և մտովի, վերադառնալ ոչ հեռու անցյալի ողբերգական օրերին: Բայց և այդ չանելը սխալ կլիներ: Հիշողությունը հարկավոր է և իբրև դաս՝ ապագայի համար:

Միայն մեկ անհատի հազիվ թե հաջողվեք ինքնուրույն ավարտին հասցնել այս աշխատանքը: Ես երախտապարտ եմ ԼՂՀ-ի կառավարության անդամներին, ԼՂՀ-ի շրջանների ղեկավարներին, վարչությունների աշխատակիցներին, բազմաթիվ գյուղերի ավագներին, ձեռնարկությունների ղեկավարներին, որոնք անգնահատելի օգնություն ցուցաբերեցին այս առաքելությունը ի կատար անելուն: Հատուկ շնորհակալություն եմ հայտնում թողր օգնականներին, և առաջին հերթին՝ Նահրա Միրզայանին, Էվելինա Աղաջանյանին ու Ալվարդ Գրիգորյանին: Երախտագիտությունն եմ հայտնում նաև լուսանկարիչ Ռուսլան

թվականի սեպտեմբերի 15-ին համառ մարտերի գնով գրավելով հարցում ու կոտորելով ավելի քան 30 հազար հայ, թուրքական զորքերը գրաված տարածքներում իշխանությունը հանձնեցին մուսավթականներին (Մուսավաթ՝ կովկասյան թաթարների ազգային կուսակցություն): Դա այլ էթնիկական տարածքներում հիտերոլեցիայի ու տեղաբնիկ ժողովուրդներին բնաջնջելու ճանապարհով Թուրքիայի կողմից թուրքական պետություն ստեղծելու առաջին նախակիրառյալն փորձն էր:

Բարձրից հետո ջարդեր սկսվեցին թուրքական կանոնավոր բանակի գրաված նահանգներում, որոնք առավելագույն արյունալի բնույթ ստացան Օւշիում, Օւսիստում, Գյանջայում և այլ վայրերում: Սակայն Լեռնային Ղարաբաղի մեծ մասում տեղական ուժերին և ամբողջ Ադրբեջանից նահանջող հայկական ինքնապաշտպանության շղկաններին Լեռնային Ղարաբաղի Հայոց Ազգային խորհրդի ղեկավարությամբ հաջողվեց կանգնեցնել զավթիչներին:

Միջազգային հանրությունը, ի դեմս Ազգերի լիգայի, տեղյակ էր Անդրկովկասում տեղի ունեցող իրադարձություններին: Ադրբեջանն իբրև պետություն չճանաչվեց դե-յուրե և չընդունվեց Ազգերի լիգայի անդամ հենց այն պատճառով, որ այդ հանրապետությունում կառավարության չկար, և նա չէր վերանվանում ուղչական տարածքները (ճկատի էր ստնվում Արևելյան Անդրկովկասի հայկական տարածքները):

Ազգերի լիգան Լեռնային Ղարաբաղի հարցը մտցրել է Փարիզի Խաղաղարար կոնֆերանսի օրակարգը, հիմնվելով նաև Լեռնային Ղարաբաղի Հայոց Ազգային խորհրդի և Ադրբեջանի հանրապետության կառավարության միջև 1919 թ. օգոստոսին կնքված ժամանակավոր համաձայնագրի վրա, ըստ որի Լեռնային Ղարաբաղի հարցը պետք է վճռվեր Փարիզի Խաղաղարար կոնֆերանսում: Սակայն միջև կոնֆերանսը, Ազգերի լիգայի կողմից այդպես էլ դե-յուրե չճանաչված Ադրբեջանի հանրապետությունը դադարեց գոյություն ունենալուց, երբ Ռուսաստանը (արդեն խորհրդային) վերադարձավ Անդրկովկաս: 1920 թ. ապրիլին Խորժիր բանակը մտավ հարցը, և Ադրբեջանում հաստատվեց խորհրդային իշխանություն:

Տասնմեկերորդ քանակը առաջանում էր արևելքից արևմուտք՝ Խորհրդային Ադրբեջան հայտարարելով բոլոր «ազատա-

զրված» տարածքները, քանի որ նրա առաջադրարմանը դիմադրություն էին ցույց տալիս դեմոկրատական (բոլժովական) Հայաստանն ու Վրաստանը: Բացի այդ, բոլշևիկյան Ռուսաստանում ավելի մեծ ազդեցություն էր ձեռք բերում հեղափոխությունը դեպի Արևելք արտահանելու համար Ադրբեջանը մեկնակետ դարձնելու գաղափարը:

Արտաքին աշխարհի հետ Ադրբեջանի սահմանները ի հաշիվ Հայաստանի ու Վրաստանի հնարավորին չարի լավի ընդարձակելու՝ Ռուսաստանի ծրագրերը լիովին համընկնում էին քեմալիստների ու մուսավթականների ծրագրերին: Զարմանալի է, որ հաշված օրերում մուսավթականների հիմնական, նախօրյակին հայկական կոտորածներին մասնակցած զանգվածը մոլիսեց բոլշևիկների ջարդերին:

Ռուսաստանը, սակայն, ստեղծված պայմաններում անգամ չէր կարող անուսեւել համաշխարհային հանրության կարծիքը ի դեմս Ազգերի լիգայի, որը չէր ճանաչվ Ադրբեջանի գերիշխանությունը Լեռնային Ղարաբաղի նկատմամբ: Խորհրդային Ռուսաստանը անընթացի չեմթարիկեց Լեռնային Ղարաբաղը հօգուտ Ադրբեջանի:

1920 թ. օգոստոսի 10-ին Խորհրդային Ռուսաստանի և Հայաստանի Հանրապետության միջև կնքվում է համաձայնագիր, ըստ որի «**Խորհրդային զորքերի կողմից վիճելի տարածքների գրավումը չի լուծում այդ տարածքների Հայաստանի Հանրապետությանը կամ Ադրբեջանի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությանը պատկանելու իրավունքի հարցը**»:

Այդպիսով, Լեռնային Ղարաբաղը չի ճանաչվում իբրև արդեն խորհրդայնացած Ադրբեջանի մաս:

Այդ համաձայնագրի քաղաքական ենթատեքստը թափանցիկ է: Խորհրդային Ռուսաստանը չէր ցանկանում զիջել, այսպես կոչված, «վիճելի տարածքները» (ըստ էության անվիճելի հայկական) ոչ խորհրդային Հայաստանին և հարցի լուծումը հետաձգում էր երեցօր սպասվող Հայաստանի բուն խորհրդայնացումը: Դատահական չէ, որ Հայաստանում խորհրդային իշխանություն հաստատման օրն իսկ՝ 30/11 1920 թ., Խորհրդային Ադրբեջանը հայտարարեց հայկական բոլոր տարածքների պահանջներին, այդ թվում՝ Լեռնային Ղարաբաղից հրաժարվելու մասին:

ՀԱՅ ԲՆԱԿԱԳՈՒԹՅԱՆ ԴԻՍԿՐԻՄԻԱՑԻԱՆ ԱԴԻԲԵԶԱՆՈՒՄ

Լեոնային Ղարաբաղի վերաբերյալ ՌԿԿ (բ) Կոլլեկտիվի կենտրոնի պլենումի որոշման իրավաբանորեն չհիմնավորված լինելը ակնհայտ է, սակայն հենց այդ որոշումը հրմբ՝ ծուլասեց Լեոնային Ղարաբաղը Ադրբեջանի կազմի մեջ փաստորեն մրտցանելու համար, որը հնարավորություն ընձևուեց այդ հանրապետությանը՝ շտապ կարգով կոմունիստների գումափոխված ոչ հետապահելու մուսավաթական առաջնորդների սկսել երկարամասի Հայաստանի հետ կապերի խզման և նրա հայ բնակչությանը արձատսախիլ անելու ծրագրված քաղաքականություն: Ավելին, Խորհրդային Ադրբեջանի կառավարությունը քաղաքարված չէր ընդունված որոշումով և, սպասելով մի փոքր ժամանակ, ձեռնարկեց «սրբագրելու» այն՝ ըստ իր հայեցողության: Լեոնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզ կազմելու վերաբերյալ Ադրբեջանի կենտրոնի 1923 թ. հուլիսի 7-ի դեկրետով¹ անտեսվել Լեոնային Ղարաբաղի քաղաքական, էթնիկական, աշխարհագրական ու վարչական ամբողջականությունը, որի հետևանքով ինքնավար մարզի սահմաններից դուրս մնացին նախկին Ելիզավետպոլի նահանգի մեծ մասը, այդ թվում այն ժամանակ լրիվ հայաբնակ՝ Շամխորի, Դաշքեսանի, Խանլիարի և Շահումյանի շրջանները: Այդ բոլոր շրջանները, հատկապես Խանլիարի շրջանը, այնուհետև կեդրոնիկացին էթնիկական սրբագրման՝ այնտեղ ադրբեջանական բնակչության տոկոսը ավելացնելու նպատակով:

Հետաքրքիր է նշել, որ ինքնավար մարզի կենտրոն դարձավ ոչ թե Շուշին, որ միակ քաղաքն էր ԼՂԽՄ այն ժամանակաշրջանում, հարկառակ ՌԿԿ (բ) Կոլլեկտիվի կենտրոնի պլենումի որոշման, այլ սակավամարդ մի գյուղ՝ Վարաբակն-Խանքենդը, Ստեփանակերտը: Ստեփանակերտի ընտրությունն իրրև վարչական կենտրոնի թյուրովին էլ պատահական չէր: Բաբլում հիմնախի հասկանում էին, որ ժամանակի ընթացքում հայկական ինքնա-

վար մարզի կենտրոնը անխուսափելիորեն կդառնա հայաբնակ թաղաք և աշխատում էին գերծ պահել Շուշին այդ վիճակից, որի հայ բնակչությունն ամբողջովին կտորվել էր 1920 թ. մարտի վերջին տասնամյակում թյուրքական կանոնավոր զորքի ու մուսավաթական զինված ջոկատների համատեղ գործառնակի կողմից: Անա թե ինչպես է նկարագրում Շուշին 1920 թ. մայիսին Կարմիր բանակի հետ քաղաք մտած ականատեսը. «Մենք վկա եղանք սարսափելի տեսարանի. այդ քաղաքի ավերակների ու ջրհորերի մեջ տարրերվող կանանց և երեխաների դիակներ», «հայկական Շուշի քաղաքի խայտառակ ոչնչացում, բռնաբարություն, կտորած, կանանց ու երեխաների ջրհորերն ու անդունդները նևտուն...»²:

Շուշին ադրբեջանաբնակ պահելու անհրաժեշտությունը թե-լադրվում էր նրա աշխարհագրական ու քաղաքական դիրքով. լեոնային բարձրադիր քաղաքը կառուցված էր Լեոնային Ղարաբաղը Հայաստանին կարող ճանապարհի վրա և իրենից ներկայացնում էր լավ ամրացված բնական ամրոց, հզորացված 18-րդ դարի պաշտպանական կառույցներով: Շուշիի այդ յուրահատկությունը կանխորոշել է Ստեփանակերտի՝ իրրև ԼՂԽՄ-ի կենտրոնի ընտրությունը, որովհետև այն տեղադրված է Շուշիի ստորոտում և ուզգամվարական ու մարտավարական առումով մեծապես կախված է Շուշիից: Իսկ Ադրբեջանում քաջ գիտակցում էին, որ Լեոնային Ղարաբաղի բնակչությունը չի կարող հրամայվել ազգային ճնշումից ազատագրվելու փորձերից ու պարտաստվում էին հայ ժողովրդի ապագա, քայց միանգամայն հնարավոր ազգային-ազատագրական պայքարը ճնշելուն: Առավել ևս անխուսափելի պայքար, քանի որ այն մշտապես հրահրվում էր Բաբլում մշակվող ազգային քաղաքականությանը:

Տվյալ աշխատության մեջ խնդիր չի դրվում հետազոտել Ադրբեջանում հայ ժողովրդի հանդեպ տարվող դիսկրիմինացիոն քաղաքականության բոլոր ձևերն ու մեթոդները, այդ պատճառով սահմանափակվել ենք միայն քաղաքականության որոշ արդյունքները թվարկելով:

1926—1973 թթ. ընթացքում Ադրբեջանի գործունեության արդյունքում Լեոնային Ղարաբաղի հայ բնակչությունը ոչ միայն տոկոսային առումով, այլև բացարձակ թվերով անշեղորեն նվազել է այն պարագայում, երբ ադրբեջանական համայնքը մշտա-

պես մեծացել է: Լեոնային Ղարաբաղի ժողովրդագրական պատկերը (ինքնավարության սահմաններում) փոխվել է հետևյալ կերպ¹²:

	1926 թ.	1939 թ.	1959 թ.	1970 թ.	1979 թ.
Ողջ բնակչությունը	125,3	150,8	130,4	150,3	162,2
Այդ թվում.					
հայեր	111,7	132,8	110,1	121,1	123,1
աղբյուրացիներ	12,6	14,1	18,0	27,3	37,2
այլք	1,0	3,9	2,3	2,0	1,9

1913 թ. Լեոնային Ղարաբաղում (ինքնավար մարզի սահմաններում) ապրում էր 176 հազար մարդ, այդ թվում 164 հազար հայ: Բնակչության կորույթ նվազումը 1913—1926 թթ. (28,8) տեղի է ունեցել ի հաշիվ հայկական կոտորածների: Սակայն սակավին 1923 թ. մարզի 157,8 հազար բնակչության թվում հայերը կազմում էին 94,4%՝ 148,0 հազար¹⁴:

Ինչպես վերև արդեն նշվեց, Աղբյուրացի «գերիշխանության ներքո» Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետությունում ընթացիկ հարյուրամյակի վարտմանակ թվականներին փաստորեն հայ չմնաց: Այնտեղ իսկ զանգվածաբար, պետական մակարդակով ոչնչացվեցին երկրամասի էթնիկական պատկանելիությունը անհերքելիորեն վկայող հարյուր հազարավոր ճարտարապետական հուշարձաններ:

Դիակրիմեացիոն քաղաքականություն էր գործադրվում նաև այն հայկական շրջաններում, որոնք չէին մտնում ԱԴԽ-ի կազմի մեջ: Բարձր իշխանությունների սևեռում ուշադրությունն էր «արժանանում» Խանդարի շրջանը, որը կապող օղակ էր Լեոնային Ղարաբաղի և Հայաստանի միջև: Աղբյուրացի կազմավորման պարին հիրավի հարյուր տոկոսանոց հայ բնակչություն ունեցող շրջանին սկզբում միացվեց աղբյուրացիների Դաստափյուրի շրջանի մի մասը, այնուհետև, 1971 թ. ամբողջ Մաֆարախիի շրջանը: Հատկանշական է, որ Մաֆարախիի շրջանը Խանդարի

շրջանի մեռ նույնիսկ ընդհանուր սահման չունեք: Այս երկու կրտսերների մեջ Խանդարի շրջանից հանվեց ու հարևան Դաստափյուրի շրջանի կազմի մեջ մտցվեց հասանց հայկական խոշոր բնակավայրը՝ հարակից ոչ մեծ հայկական գյուղերով: Նման հեռուտու քաղաքականությունը հանգեցրեց նրան, որ շրջանի բոլոր ղեկավար աշակերտները գտնվեցին աղբյուրացիները: Իր միջոցին, Բարձր կոմից իրախուսվող նորամուտ ղեկավարների գործունեությունը հանգեցրեց շրջանի հայ բնակչության կորույթ նվազմանը: Հնամենի հայկական Բրաջուր գյուղի (Բարձրի 26 կոմսարների անվ. կոլտնտեսություն) բնակիչները արդեն 1985 թ. ստիպված էին զանգվածաբար թողնել գյուղը և տեղափոխվել Խորհրդային Հայաստան:

Անուշադրության շնամակեցին նաև Աղբյուրացի վարչական ենթակայության ներքո հայտնված մյուս բնիկ հայկական շրջանները: Բավական է հիշատակել ավերված հուշարձանի մասին, որը կանգնեցվել էր Դաստափյուրի շրջանի համանց գյուղի բնակիչների կողմից, ժողովրդական միջոցներով, ի հիշատակ Հայրենական պատերազմի ռազմաճակատներում զոհված հայրենակիցների: Հուշարձանի բացումը պետք է տեղի ունենար 1969 թ. հուլիսի 28-ին, բայց այդ իրադարձությունից երկու օր առաջ, ուշ գիշերին, աղբյուրացիները անձամբ կոմունիստական կուսակցության շրջկոմի առաջին քարտուղար Մուլեյանովի գլխավորությամբ, նահապետ սեչանտովով գյուղի էլեկտրակայանությունը, րույզողների օգնությամբ հուշարձանը նետեցին կիսրը: Գյուղացիների մեղքն այն էր, որ հուշարձանն ստեղծվել էր հայկական ժողովրդական արվեստի մոտիվներով: «Մա Աղբյուրացի է, և այստեղ հայկական ոչինչ չի կարող»¹⁵. — հայտարարեց կուսակցական բարձրաստիճան գործիչը: Ախրավրված էին գյուղի աշխատավորների անհնամիտական զգացմունքները, զոհված համագյուղացիների մասին: Որանց հիշողությունն ու ազգային արժանապատվությունը: Միջադեպն ավարտվեց միայն մեկ՝ օգոստոս ամսում հանանցից 120 հայ ընտանիքների արտագաղթով: Սուլեյանովին նույնպես «պատմեցին» փոխադրեցին Աղբյուրացի մայրաքաղաք՝ այլ ղեկավար պաշտոնի: 1987 թ. հուլիս-դեկտեմբեր ամիսների ընթացքում կոմկուսի Շամիրի շրջկոմի քարտուղար Ասադովը, օգտվելով Աղբյուրացի կուսակցական ղեկավարության բացանապա աջակցությունից, վարում էր երկու մարշալ-

ների նայրենիք Չարդախու գյուղի բնիկ մայրենականը արմատախիղ անելու քաղաքականություն: Հուսամաս բնակիչները 18 հոգաճանց պատվիրակություն են ուղարկում Մոսկվա: Պատվիրակությանն ընդունեցին՝ միտքենալով շատ առայնապես, բայց Մոսկվայի միջատությունն ավարտվեց հողորդարճույթ հեռախոսագանգերով Ադրբեջան: Սակայն դեկտեմբերի 1-ին, մարշալ Հ. Բաղդամյանի 90-ամյակի տոնակատարության նախօրյակին, Ասադովը հարեան քաղաքներից հավաքած միլիցիաներին մի անձ շոկատով (150—200 մարդ) գործի դնելով միլիցիայի ու հրշեջ մեքենաներ, ներխուժում է Չարդախու, և սնվում է գյուղացիների ջարդը: Ընդ որում, Չարդախուի մի քանի տասնյակ բնակիչներ կարճատևորում են «Ժխտանքության ներկայացուցիչներին դիմադրություն ցույց տալու համար»¹⁶:

Զի կարելի անէ, թե Ադրբեջանի մայրենականը անմտունջ տանում էր համարապետության իշխանությունների դիկտիրմիանցիոն քաղաքականությունը: Բողոքներ հնչեցին արդեն 1921 թ. հուլիսից, Լեոնային Ղարաբաղը Ադրբեջանին հանձնելու որոշումից անմիջապես նետա: Ադրբեջանի ԿԿ Կենտկոմը բազմիցս քննելու քննարկել է տվյալ բողոքները¹⁷ ու ամեն անգամ ԸԿԿ (ր) Կոպյուրայի որոշման հետ չհամաձայնվողների նկատմամբ բռնամիջոցներ կիրառել, ընդհուպ մինչև կոմունիստական կուսակցության առանձին կազմակերպությունների ցրումը:

Յ0-ական թվականներին ԼՂԿՄ-ում՝ զանգվածային բռնություններ են սկսվում: Էթն սոսակցյան անարեկչության տարիներին ԽՍՀՄ-ում մարդկանց ճամբար էին բշում հակառակախոսության մեջ ու խնկրիխոսական երկրների համագործակցելու մեղադրանքով, ապա Լեոնային Ղարաբաղի ողջ՝ ղեկավարությունը բռնադատվեց փաստորեն ազգայնականության մեղադրանքով (կոմկուսի մարզկոմի առաջին քարտուղի Պողոտովը, մարզպահ գոյժմալիք կոմիտեի նախագահ Բաղդամյանը, հողային գործերի ժողկոմ Արզանյանը, կոմկուսի բոլոր շրջանային կոմիտեների առաջին քարտուղաները, շրջգործկոմների նախագահները):

1947—49 թթ. ադրբեջանական իշխանությունները Ստեփանակերտի ոստցջակված ինստիտուտի ղեկավարությանը մեղադրեցին Լեոնային Ղարաբաղը Հայաստանին միացնելու ձգտման մեջ: Ըստ դատախոսներ դատուպարտվեցին: իսկ ինստիտուտի անօրեն Սաֆարյանը հասցվեց ինքնապստոյան:

1945 թ. Լեոնային Ղարաբաղի բնակչության խնդրանքով Հայաստանի ԿԿ ԿԿ առաջին քարտուղար Արտախնուը միջնորդությանը դիմել է Սոսիլինին, խնդրելով նրա աշակցությունը ինքնուճար մարզը-Հայաստանին վերամիավորելու հարցում, բայց այն պիպսն էլ մնաց չլուծված¹⁸:

Համուն Հայաստանին վերամիավորվելու Լեոնային Ղարաբաղի բնակչոթյան մեջ Ֆիրալի զանգվածային շարժում ծավալվեց 1959—62 թթ.: Եարժման մի շարք ղեկավարներ բանտարկվեցին ու բռնադատվեցին, իսկ կոմունիստական կուսակցության մարզպահ կոմիտեի առաջին և երկրորդ քարտուղաները ազատվեցին աշխատանքից ու արտարավեցին Հայաստան¹⁹:

1965 թ. հուլիսին ԽՄԿԿ ԿԿ Լեոնային Ղարաբաղից Հայաստանին վերամիավորվելու խնդրանքով 45 հազար ստորագրությանը նամակ է ուղարկվում:

1965 թ. Լեոնային Ղարաբաղի մի խումբ մտավորականներ նամակով դիմում են ԽՄԿԿ ԿԿ խնդրելով քննարկել մարզը Խորհրդային Հայաստանին վերամիավորելու հարցը²⁰: Ադրբեջանի ԿԿ մարզպահն բյուրոն դատուպարտում է նրանց. «ԼՂԿՄ Հայկական ԽՍՀ միավորելու սխալ առաջարկությանը ԽՄԿԿ ԿԿ հասցնագրված խմբակային նամակ կազմակերպելու համար, որը վնաս է պատճառում աշխատավորությանը Լեոնային բարեկամության ոգով ԽՍՀՄ ժողովուրդներին դաստիարակելուն»²¹:

Նամակը ստորագրողները բոլորը հետացվեցին աշխատանքից, շատերը ենթարկվեցին քրեական պատուխանաւատվության, մեծ մասը Լեոնային Ղարաբաղից բռնազտրեց Հայաստան:

1966 թ. օգոստոսի 13-ին ԽՄԿԿ ԿԿ հանձնարարեց Հայաստանի ու Ադրբեջանի ԿԿ ԿԿ, ինչպես և այլ հանրապետությունների կուսակարություններին համառոտել նախարարուստել Լեոնային Ղարաբաղի կարգավիճակի հարցը: Սակայն Ադրբեջանի ղեկավարությունը հեթոթական անգամ շրջափակեց այդ հարցի լուծումը:

Լեոնային Ղարաբաղը Հայաստանին վերամիավորելու վերաբերյալ բազմաթիվ առաջարկություններ մնացվեցին ԽՍՀՄ Նոր Ամսմանադրության նախագծի քննարկման ժամանակ 1977 թ.: Այլ կարակցությունը ԽՍՀՄ Միեմիտոսների խորհրդի նիստի ժամանակ նշվել է. «Մի շարք քաղաքական հանգամանքների հետևանքով մի քանի տասնամյակներ առաջ Լեոնային Ղարաբաղը

Պետականության կրողի կարգավիճակը արտահայտվում էր ազնվախի «մանրոքներում», ինչպիսին կրթավարձից ազատվելը (հայտնի է, որ ազգային փոքրամասնությունները Ադրբեջանում հարկադրված էին վճարել բարձրագույն կամ մասնագիտական միջնակարգ կրթություն ստանալու համար):

Ադրբեջանի պետական գործիչների փորձերը հանրապետության հայ բնակչությանը ներկայացնել իրեն ազգային փոքրամասնություն, կատարելապես անմիճ են: Հայերը կանգնած են եղել ադրբեջանական պետականության կազմավորման ակունքներում, թեև հանուն անաչտոտության պետք է խստովաճել, որ դա արել են ոչ հոծար կամրով, քանի որ մշտապես ու եռանդուն կերպով դիմակայել են «հասնաշարհային հեղափոխության» շահերից բխող հայկական բնիկ հողերը Հայաստանից օտարերու Մոսկվայի քաղաքականությանը:

ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱՔԱՂԻ ՇՈՒԲՁԸ

Ստեփանակերտի և Բարվի միջև առկա հակամարտությունը բնորոշող նման ձևակերպումը բոլորովին էլ պատահական չէ, քանի որ Մոսկվան ի վիճակի չէր լայն մատարակությունից քուղարկելու Ադրբեջանական ԽՍՀ կազմավորման վերը նշված հանգամանքները: Ըստ էության Մոսկվան երբեք էլ չի ժխտել, որ Ադրբեջանի հայ բնակչությունը այդ խորհրդային հանրապետության պետականության կրողն է: «Ղարաքաղի խնդիրը՝ դարաբաղցիների խնդիրը չէ, այլ Ադրբեջանի ողջ հայ բնակչության»²⁵,— հայտարարել է Մ. Գորբաչովը:

Խորհրդային մամուլում էր «Լեռնային Ղարաքաղում և նրա շուրջը» խորագրի ներքո: «Նրա շուրջը» դա Ադրբեջանն է, որտեղ սովաբարձիվ հայ բնակչություն էր ապրում հնուց ի վեր իրեն պատկանող բնիկ հողերի վրա: Այդ է պատճառը, որ օրինակաբար է թվում ԽՄԿԿ ԿԿ և ԽՍՀՄ Միմիստրների խորհրդի «Ադրբեջանական ԽՍՀ Լեռնային Ղարաքաղի Ինքնավար Մարզի սոցիալ-տնտեսական զարգացումը արագացնելու միջոցների մա-

սին»²⁶ որոշումը, ըստ որի նախատեսվում էր բարեփոխական միջոցառումներ անցկացնել հոծ հայ բնակչությանը շրջաններում, փաստորեն Ադրբեջանի ողջ տարածքում: Մասնավորապես նախատեսվում էր վերակազմակերպել ու վերակազմակերպել բարձր պետական քառաբունի աշխատանքները:

1988 թ. փետրվարի 20-ին ժողովրդական դեպուտատների ԼՂԿԿ 20-րդ գումարման խորհրդի արտահերթ նստաշրջանը որոշում քննուկնեց խնդրել Ադրբեջանի ու Հայաստանի Գերագույն խորհուրդներին «լուծել ԼՂԿԿ-ը Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի կազմից հայկական ԽՍՀ-ի կազմ հանձնելու հարցը, միաժամանակ միջնորդել ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի առջև՝ ԼՂԿԿ-ը Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի կազմից Հայկական ԽՍՀ-ի կազմ հանձնելու հարցի դրական լուծմանը»²⁷: Այդ օրը սկիզբ դրվեց ԽՍՀՄ-ում առաջին ներքին պետական-իրավական վեճին՝ միութենական հանրապետության ու ինքնավար մարզի միջև: Սակայն Ադրբեջանում այդ վեճն ընկալվեց իրեն հակամարտություն հանրապետության և մանրապետությունում ապրող հայ բնակչության միջև, և դա հերթական անգամ հաստատում է, որ այդ հանրապետությունում հայերը նրա պետականության կրողներն են: Լեռնային Ղարաքաղի պատգամավորների քաղաքական խնդրանքին Ադրբեջանում արձևագրեցին միանգամայն «հասնապատասխան» փետրվարի 26—29 հայ բնակչության ջարդեր սարքելով Բարձրին մոտակա, ԼՂԿԿ-ից շուրջ 400 կմ հեռու գտնվող խոշոր արդյունաբերական քաղաք Սունգայիթում:

ՀԱՅԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՍՈՒՄԳԱՅԻԹՈՒՄ

Սունգայիթում մոլեգամ արդյունահեղ ողբերգության մեջ կենտրոնացվել են մարդկային բոլոր հնարավոր հանցագործություններն ու տատապանքները: Ապշեցնում են ջարդի չափն ու անպատճելիությունը, գործադրման լիտիությունն ու դաժանությունը²⁸: Սունգայիթյան ցեղասպանությունը ընդունված է համարել պաշտոնական Ադրբեջանի արձագանքը հայ բնակչության ընդգծված խաղաղ ու ձևով ժողովրդավարական կամրի արտա-

նարտոթյանը՝ Լեոնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզը Հայաստանին վերամիավորելու մասին: Հանցագործության նպատակն էր շրջափակել խնդրի ննարավոր լուծումը, անարեկել հայերին նոր արյունահեղ գործողությունների նեանակարով և հարկադրել նրանց հրաժարվելու հանուն Ղարաբաղի ազգային-ազատագրական պայքարից:

Խոշոր արդյունաբերական թաղաքի ողջ տարածքը դարձավ հայ բնակչության զանգվածային ու անարգել ջարդերի հրատարակ: Տեղաապումնայն արդյունքների գարնարելի էին. տասնյակ սպանվածներ, որոնց մեծ մասը ողջ-ողջ հրկիզվել էին խոշտանգումներից ու կտտանքներից հետո, հարյուրավոր վիրավորներ, որոնցից շատերը դարձան հաշմանդամներ, թագմաթիվ բռնադատվածներ, քրոնց մեջ մեծ թվով անչափահասներ կային, 18 հազար փախուսականներ, ալիլի բան 200 ավերված ու թալանված բնակարան, տասնյակ կողոպուտված կրպակներ, խամոթներ, արխեստանոցներ ու հատարակված նշանկություն օրյակներ, տասնյակ այրված ու ջարդված մեքենաներ: «Մտադիլյան զազանություններից հետո,— գրել են մուսուլյան գիտնականներ,— մեր երկրում չի կատարվել ոչինչ, որը մեզ շարտեր ևս պղծան հետո՝ քաղաքակրթությանից դեպի վայրենություն»²⁰:

Սիպլ կիկներ համարել, թե հայերի ցեղապանությունը Մուսուլյանում տեղի է ունեցել տարերսմորեն, այն կազմակերպվել է հանգամանորեն, այդ թվում և՛ գաղափարական, և՛ հոգեբանական տեսակետներից: Նախ և անաջ խոսքը վերաբերում է սուսգայրիյան «հանքահավաքների»՝ սկտարվարի 26-ին թաղաքի կենտրոնում սկսված հակահայկական խտրամոդոլմների: Այդ «հանքահավաքներին» գալիս էին ձեռնարկությունների, նատատությունների դեկավարների հրահանգներով, դրանցում իրեն հետադրեր ելույթ էին ունենում ոչ միայն դարաբարյան գործերին «իբրզիկները», այլև թաղաքի դեկավարները²⁰:

Փետրվարի 27-ի «հանքահավաքները» վերափոխվեցին լուսնի գերնդությունների: Առաջին ձեռնարկ ու ջարդերը տեղեցին մինչև ուշ գիշեր, իսկ հաջորդ օրը ջարդերին մասնակից հարյուրավոր մարդիկ կրկին հավաքվեցին կենտրոնական հրապարակում: Կա երկան պահ է, ջարդարարները վերջնականապես համոզվեցին իրենց անպատվելիություն մեջ, այդ վերջին խտրամոդոլումն ան-

իթի մտ էր քաղաքի ու իրավապահ մարմինների դեկավարությունը: Հանքահավաքը ավարտվեց նրանով, որ կոմունիստական կուսակցության Մուսուլյանի թաղկոմի առաջին քարտուղար Մուսուլյանին Արքեպանի պետական դոշը ձեռքը վերցնելով՝ տարավ իր ետևից անվճար սպիրտայինով ու թիրաղելիով արքած անթիլին: Մուսուլյանին մի՛ լանքի՛ հարյուր մետր հետևելով, անթիլը բաժան-բաժան կլանվ, շարունակելով անցած օրվա վակ-հանալիան, խմեր կազմելով ոչ-մարդ արարածները սկսեցին մարմակվել հայկական բնակավայրերի վրա՝:

* ՎԿԱՅՈՒՄ ԵՆ ԱՎԱՆԱՏԵՍՆԵՐԸ

Պատմիկյան Վիտայի Նիկոլայի, Կոնստանդինով 1972 թ., քննակի Լ. Կոնստանդինովի և Մուսուլյանի, 3 միլիոնը, տուն 4/2, քն. 25:

«Մեզ դուրս բերին թակ, թողք հարեանները պատշաճներում կանգնած սպասում էին, թե ինչ է լինելու արևմտաև Ամրիկո շրջապտոց մեզ: Սիրում էին հարգածեցին, ես կորցրի գիտակցություն, հոր ուշի կեա, ինձ հորից մեկեցին, ես հաճախ էի գիտակցություն կորցնում... Մեռողներն ևս շատն ու լանցի, որովհետև առաջին հարգածները ինձ հասան, ես կորցրի գիտակցություն երբ ուշի կեա, փորձեցի նրանց բարձրացնել, նրանք պատված էին իմ կորցրել Արքին անթիլը չկար, միայն պատշաճորից մարդիկ էին հայտն: Ել գիցք Փորձեցի բարձրացնել նրանց, չկարողացա, նախ մեռա կտարված էր... Մեռողներն մարմինները դեռ տար էին»:

Մուսուլյան Իրինա Բարիկինի,

ձեռնարկ 1963 թ., քննակի Լ՝

Մուսուլյանի, 41 Ա. թաղապետ, տուն 1 գ, քն. 20:

«Հանգամարեցի միլիցիա: Ռուսներն առում են, ձ՛՛՛Ա քաղապետում հար-նակվում են, սպանում: Պատասխանում են. «Սիպանք, հիմա կգանք: Տուր թուկից հետո ևս հորից զանգամարեցի ու այս անգամ ապրեցաներն են առում: Իսկ նրանք. «Ի՛նչ: Գուր սենց նոր զանգամարեցիք: Առում են. «Իսկ ինչո՞ւ չեք գալիս: Նորից առում են. «Հիմա կգանք: Մի խոսքով, ես էի մի կերպ անգամ զանգամարեցի, նրանք առաջին. «Գուր սեղ արդեն ձանձրացրիք, էլ չգամարարեք: Ես մի անգամ էլ զանգամարեցի, բայց լսածուց արքին ոչ ոք չեք վերցնում: Անցա ևս միլիցիան ոչ միայն չեք ստանում, այ կողքով էլ չեք անցնում, որովհետ գրեթե զրեցիցից նրանք: Նախ և անաջ սկեստրիս մեկնաց-րին, 52-ամյա տարից կնոջը, մերկացրին ու թաշ տվին նրերն, թաշ տվին,

իջեցրին նկուղի մտա, մտաբան ծեծեցին, ծեծեցին քրան, գցեցին, նա պատկած էր արդև մերձհամա, նրանք կարծում են՝ մտնել է արդևն: Իսկ 12—13 տարեկան լաճուկները վերցնում են փայտերը ու սկսում ծեծել, ծեծում, ծեծում են... Մեծում են, հետո հետում նկուղ: Եղիկին՝ ամուսնու, ծեծում են փայտերով, բաներով: Նրանք կացիններ ունեին, հատուկ, ինչ-որ պատվիրված բաներ, ինչ-որ դանակներ, բրանց անեն ինչը ինքնաշեն էր, պատվիրված: Նրան այդ էին այնպես, որ հետո ամենքս էր անառաչել: Իրային այրեցին: Նրան էլ մերկացրին... Նրան էլ ողջ-ողջ նրկեցին: Նրան մերկացրել են, վրան բեճեցին ցրտի ու վառելի էլեկտրական մտա... Սկեսարայի գլան մեր տան հետևը: Իզոթը պատկած էր բակում, բայց Եղիկից ու Իրայից հետո: Անորոշովին ծեծված, ոտքերը կիսով չարի այրված, երեսը պատած այրվածիքի սպիներով, երևում է, դաղել էին զլանակներով: Քեռի Միշային վաճել էին դեպի Գանապահ... Եվ անա այդ ամբողջ ամբողջ, բոլոր մարդիկ, հարևանները վազել են և հեռու: Նրան: Նրա վրա թաքեր են հեռել, իսկ նա հետել է ու ձեռքերով ծածկվել: որ գլխին չդիպչի: Իսկ նրանք շատվոր էին, մտն են վազել, մեկը բան է ունեցել ոչ սովորական, ոչ թե կորսացրած, այլ ինչ-որ բնույթով, սրած: Եվ անա նա այդ բանով՝ նրա գլխին: Քեռի Միշային էլ ողջ-ողջ այրեցին: Բնակարանում մնացին չոր հոգի, վեցին սպանեցին: Փրկվեց միայն Մարինան, քեռի Միշայի ու Ժամենայի դուստրը:

Պետրոսյան Մարինա Միքայելի,

1962 թ. ծնված, քնակվել է՝

Սումգայիթ, 4 թաղամաս, տուն 24ա, քն. 2:

«Աղջկան, որ հյուր էր եկել, բռնաբարել էին, դամազը խթել էին վիրավորելով երկեամները, կրունկները կտրել էին, օդեքն ակնաքնները պոկել էին մտի հետ միասին: Հոր աչքի առաջ բռնաբարում են: Իսկ ընդ շապանցից, ասացին. «Այդ նրան բավական է»: Այն, ինչ արեցին նրա աղջկա հետ, իբր այդ էլ նրան ներքի է, թող այդպես տանջվի: Այդ աղջկան էլ մտքիցն ավտորտա: Ես նրան ասում եմ՝ հասիր: Նա ասում է՝ ես հասել չեմ կարողանում: Նրա կրունկները տաշած էին, նա կանգնած էր ոտից թաթերի վրա, այրումը ծորում էր...»:

Բնկյան Բարսեմ Հակոբի,

1935 թ. ծնված, քնակվել է՝

Սումգայիթ, Միր փողոցում, տուն 5/7, քն. 8:

«Ես հայեցի՝ այնպիսի մեքենա էր, բայց արդեն չես հասկանա «Թիզուլի» կամ ինչ: Եվ ներսում հինգ մարդ, սե-սե, այրված... Հավանաբար բնույթով զանազան են փախչել: Նրանց ինչ-որ տեղ բռնել են ու վառել: Ես դա իմ աչքերով եմ տեսել: Մերեքնան բացարձակապես սե էր... ոչ համարներ, ոչ ապակիներ, ոչ անվճար՝ ոչինչ չկար... Ես չգիտեմ, ինչպես էր այդտեղ հայտնվել մեքենան... Եվ հինգ դիակներ... Նրանց բոլոր ոտերիները երևում էին... Գանգերն էին երևում»:

Սումգայիթի մի բանի հազար չարդարարներից պատասխանատվության ենթարկվեցին միայն 94 մարդ: Նրանց ներկայացվում էր պատմությունների, բռնաբարությունների, չարդերի ու այլ մեղադրանքներ, ընդ որում, առանց բացատրության, բոլոր դեպքերում հանցագործության հիմնավորումը անվանվել է «խուլիզանական դրոշմատուճակներ»: Մնացին անպատիժ հաս թաղաքային ու իրավապահ մարտինների գործիչները, թեև ակնհաստեսներին շատերը մատնացույց էին անում «հանրահավաքների» և գործողությունների անմիջական մասնակից շատ անձնավորությունների: Ավելին, Սումգայիթի դատախազ Գախրովը թաղաքում հայերի ցեղասպանության տարին շրջադրած, ուր նա իրավական կարգովանոցի վրա հակողություն էր իրականացնում, նշանակվում է... Ադրբեջանի գլխավոր դատախազ: Միայն Սումգայիթի կուսակցական առաջնորդ Մուսիխադին հեռացվեց իր պաշտոնից, թեև նա էլ դատական պատասխանատվության չենթարկվեց: Գուցև այն պատճառով, որ Ադրբեջանի ԿԿ ԿԿ առաջիկա պլենումում քաջատեղյակ Մուսիխադին պետության դեկլարությունն ուղղակի մեղադրեց կոտորածը կազմակերպելու մեջ³¹:

Ադրբեջանի այն ժամանակվա նախագահ Ա. Մուրադխովը հետևյալ կերպ է բացատրում իրարարությունները. «...հանցաբարությունը չէր մտնում արդյունառ ցեղասպանության հեղինակների ծրագրերի մեջ, որը հայտնի էր մի շարք պայմանական անվանումներով, որոնց մեջ առայժմ ուժի մեջ էր Կապաքար հանուն Արցախի ինքնորոշման»: Անհրաժեշտ էր... լայնածավալ արյունահեղություն: Եվ շուտով ազգայնականների դիվական պլանը գործի դրվեց: Կապանի (և այլ շրջանների) ադրբեջանցիների մեջ սկսեցին հմտորեն խուճապ սերմանել: Մահվան սպառնալիքով դրդել նրանց թողնել Հայաստանը: Գա 1988 թ. մայիսին էր: Իսկ նույն թվականի նոյեմբերին արդեն այնտեղ ոչ մի ադրբեջանցի չէր մնացել: Հանրապետությունն այդ օրերին ակեղծվում էր: Արդեն քցեց էին արձակում ընդհարումների առաջին խարույկները... Գլխաչայում, Բաբվում հաջողվեց մարդ հակամարտությունը: Բայց չհաջողվեց կանգնեցնել Սումգայիթը: Պատահեց այն, ինչ պետք է պատահեր³²:

Որքան համեստ է Ա. Մուրադխովը խոսում Սումգայիթի մասին, որքան նիզվիտորեն է շրջանցում «կոտորած, ցեղասպանու-

թյուն, շարք» բառերը, պատմադարձակաբանական անհասանելի միջոցները տրամաբանական անհրաժեշտությամբ: Բացատրություններն, ինչպես ապում են, ավելորդ են, միայն ճիշտեցնենք, որ հայերի ցեղասպանությունը Մոսկվայից հեռավոր է 1988 թ. փետրվարի վերջին, երբ Ադրբեջանը սակավին չէր «ակնկոծում», իսկ Մասպանի, մասնաշաղկապի այլ շրջաններում խաղաղ ապրում էին բոլոր ազգերի ներկայացուցիչները, այդ թվում նաև ադրբեջանցիները:

Մտիլված ենք ախտահանելու հատաստել, որ Ադրբեջանում չգտնվեց մի քաղաքագետ, մշակույթի կամ գիտության գործիչ, որը հրապարակայնորեն դատապարտեր հայերի ցեղասպանությունը Մոսկվայից: Ավելին, առաջինը հենց ադրբեջանցի գիտնականները հայտարարեցին, որ ջարդը կազմակերպվել են իրենք՝ հայերը: Մոսկվայից ռեպրեզենտացիան ամենաթեմ պահին Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի նախագահ Վ. Հ. Համբարձումյանը հետագիբ է ստանում Բաբվից, որի ներքո, համաձայն հեղինակների հատատուման, ստորագրել են Ադրբեջանի ԳԱ 240 աշխատակիցներ: **«Ձեր խղճից ենք դիմում: Ոչ-իրիվ հարչության ընթացքում հայերը երրորդ անգամ երկու եղբայրական ժողովուրդների դատան ընդհարումների սկսող են հանդիսանում: Գիտե՛ք ձեր մտավորականությանը, դադարեցրե՛ք ձեր համաբարդարացիների սանձարձակությունները»**³⁵:

Ադրբեջանական հրատարակություններում Մոսկվայից հայերի կոտորածի պատասխանատվությունը ցայսօր դրվում է հայերի վրա: «Երկու տարի տևողությամբ ողբերգություն» հրատարակության մեջ, ժամանակագրական աղյուսակում սուբյեկտիվության իրադարձությունները ներկայացվում են համառոտ տողով. «27—29 փետրվարի: Ջարդ և զանգվածային անկարգություններ Մոսկվայից, որում անմիջականորեն մասնակցել են հայ ծայրահեղականները»³⁶:

Ադրբեջանը պնդում է, որ զոհվածների մեջ երկխանք չեն եղել: Այլ կարծիքի են ռուս գիտնականները. «Մենք գիտենք, որ զոհվել են և երկխանք, և կանայք»³⁷:

Մոսկվայից կոտորածի զոհերի ճշգրիտ թիվը պարզել հնարավոր չէ Ադրբեջանի ղեկավարության համագործակցելուց հրաժարվելու պատճառով: Ադրբեջանի դատախազության տրա-

մադրամ տվյալների հիման վրա ԽՍՀՄ դատախազությունը հայտարարել է, որ «Մոսկվայից զոհվել են հայ ազգության 26 քաղաքացի»³⁸:

- * 1. Ավագյան Լույս Պավելի
- 2. Ավագյան Յուրի Բագրատի
- 3. Ավանեսյան Արեթո Մանվելի
- 4. Ավանեսյան Վաղերի Մանվելի
- 5. Առաքելյան Արտաշ Լեոնի
- 6. Արամյան Արմո Աշոտի
- 7. Արամյան Արտուր Արմոյի
- 8. Ատուշանյան Վաղյանի Հովհաննեսի
- 9. Բաբայան Արշակ Ասրանի
- 10. Գրիգորյան Էմմա Շիրինի
- 11. Դանիելյան Դիմիտրի Արտեմի
- 12. Դանիելյան Մեդա Հովսեփի
- 13. Համբարձումյան Միշա Արսենի
- 14. Համբարյան Ալեքսանդր Ալեքսանդրի
- 15. Մարտիրոսյան Հարրի Արտեմի
- 16. Մելքոնյան Մուրտն Մարգարի
- 17. Մելքոնյան Ռայիսա Արսենի
- 18. Մելքոնյան Իդր Մուրտնի
- 19. Մելքոնյան Իրինա Մուրտնի
- 20. Մելքոնյան Էդուարդ Մուրտնի
- 21. Մելքոնյան Փիրուզ Առաքելի
- 22. Մեմետև թամար Գեղարյանի
- 23. Մովսեսովա Հերայսա Բախչիի
- 24. Սարգսյան Ծանին Գեղարյանի
- 25. Թովմասյան Ռաֆիկ Համբարձումի
- 26. Տրդատով Գաբրիել Արամի

Առկա տեղեկությունները, սակայն, լրջե հիմքեր են տալիս կապածի տակ առնելու սուբյեկտիվ կոտորածի զոհերի թվի վերաբերյալ պաշտոնական տվյալների հավաստիությունը: Այսպես, «Փետրվարի 28-ին Մոսկվայից զոհվել են 26 հայ ազգային Արամյան Ատուշանյանը, 1939 թ. ծնված, խոզովալակալանան

գործարանի բանվորների: Վերջին անգամ նրան տեսել են «Միր» փողոցում, սանձարձակություն անող ամբոխի մեջ»²⁷:

Սումգայիթում զոհվածների թվում է Ելենա Մարկոսի Բաբայանը, 1932 թ. ծնված, զոհվել է ձեռի հետևանքով: Լավիևնոի Լկարխոսի Մախարյանը, 1953 թ. ծնված, սպանվել է աշխատատեղում... «Մենք ունենք մահվան վերաբերյալ բժշկական մի քանի վկայականներ (խոսքը Սումգայիթում զոհվածների հարգատեղիին տրված վկայականների մասին է, խմբ.): Մահվան մասին բժշկական վկայականների գրանցման համարներից ուշադրություն դարձնելու պարագայում, կարգվի հետևյալը: Ամենափոքր համարը Իրինա Մելքունյանինն է՝ 73, իսկ ամենամեծը՝ Իգոր Մկերունյանինը՝ 187: Երկու վկայականն էլ տրված են 1988 թ. մարտի 5-ին: Հաշվի առնելով Խորհրդային Միության դիարաններում դիակների գրանցման ընդունված կարգը (համարների հաշվառումն սկսվում է նոր տարվա սկզբից), որշում ենք, այդ օրերին դիարաններում գրանցվել են առվվազմ 115 դիակ... Իսկ այդ քանակությամբ բնական մահերը բացառվում են նույնիսկ այն պատճառով, որ նախորդ երկու ամսվա ընթացքում գրանցվել է 72 մահից ոչ ավելի»²⁷ և:

ՀԱՅ ԲՆԱԿԿՆՈՒԹՅԱՆ ԲՈՒՆԱԳԱՂԹԸ ԱԴՐԲԵՋԱՆՍԻՑ

Ադրբեջանում Սումգայիթի հետ միասնամահ ջարդեր կազմակերպվելու փորձեր արվեցին նաև Կիրովարաղում, սակայն տեղական հայ բնակչությունն, օգտվելով բնակչության հոծությունից, կարողացավ ինքնապաշտպանություն կազմակերպել ու խուսափել կոտորածից, թեև նյութական զգալի վնասներ կրեց: Կիրովարաղում ավերվեց ու կողպուղից մի քանի տասնյակ հայկական տուն, կրակի մատնվեց մի քանի ավտոմեքենա: Տարբեր սատիմանի ծանրության վերքեր ստացան քաղաքի մի քանի արտապան:

Ադրբեջանում կատարվող իրադարձություններից մի փոքրամասն կա իշխանությունների ցուցադրական ջնջմանակը արձակում է կուլակային տարրերի ձեռքերը, և 1988 թ. ամռան մտ իսկա-

նակական հիստերիան այդ հանրապետությունում նորից է սկսում ծավալվել: Բազմաթիվ ու բազմամարդ հանրամարտները հարվում ու Ադրբեջանի այլ քաղաքներում, որ սկսվել էին հանրապետության բնապաշտպանական մաքրության պատերազմի, շուտով նորից տեղափոխվեցին ազգայնամոլական գծերի վրա՝ «Մահ հայերին», «Հայեր, դժուրս Ադրբեջանից» ծանուր կարգախոսներով... Հանրահավաքներում կույրներ էին ունենում գիտության ու մշակույթի հանրապետությունում հայտնի գործիչներ:

Անհավանական է, բայց իրադրությունը նորից սրելու պաշտոնական առիթ Ադրբեջանում ընտրեցին կոպերատիվի, ինչպես նաև պանսիոնատի ու փախստականների համար տնակների շինարարությունը Լեռնային Ղարաբաղի տարածքում՝ ադրբեջանցիների կողմից Թոփխանա, հայերի կողմից Խաչին Տափ անվանյալ վայրում:

Շինարարների՝ աշխատանքներ կատարելու համար տեղական իշխանություններից թույլտվություն ստանալուց մի շարք անց Ադրբեջանում միջոցառում սկսվեց Խաչին Տափը ազգային սրբավայր դարձնելու համար: Բնագետները տեղավայրը հաստատրեցին արժեքավոր ու մնացուկային ծառատեսակներով արգելանոց, որոնց հատում է սպառնում, կենդանաբանները «նպտնաբերեցին» պատեղ «վեց թևանի», աշխարհում ոչ մի տեղ չհանդիպող թիթեռներ, պատմաբանները նշում էին Խաչին Տափի պատմական բացառիկ նշանակությունը ադրբեջանական ժողովրդի համար... Բազմում կազմակերպվեցին շուրջօրյա բողոքի հանրահավաքներ: Թե որքան էին շինձու դրանց դրդապատճառները, ցույց է տալիս ԽՍՀՄ Պետզինի և Բնուք. Պետկոմի հաստատված նախնամտողիկ եզրակացությունը, որը տեղավայրը բնութագրեց իրեն «բիթակալած արտավայր»: Խաղաղասիրական առաքելությանը տարածաշրջանում գունձող ակտիվիստ Ա. Դ. Մախարովը 1988 թ. դեկտեմբերի 25-ին այցելելով Խաչին Տափ, հանգեց նույն եզրակացությանը:

1988 թ. նոյեմբերի 21-ին Լեռնային Ղարաբաղում ԽՄԿԿ ԿԿ ներկայացուցիչ Ա. Վոլսկին կարգադրեց դադարեցնել շինարարությունը Խաչին Տափում, բայց նույն օրը Ադրբեջանում, առանց բացատրության բոլոր շրջաններում, սկսվեցին հայերի զանգվածային ջարդեր: Այդ գործողության ամենաբարձր պետական մա-

կարդակով ծրագրված լինելը հաստատում է այն փաստը, որ Նախիջևանում, Շամխորում, Մինգեչաուրում, Խանկարում, Շամախիում, Ափրովաբադում, Խոփշիում, Իսմայիլիում, Շաբլում և հանրապետության էլի հարյուրավոր բնակավայրերում հայերի ջարդերը սկսվեցին մինչև 1918 թվական, ակնհայտորեն նույն աղբյուրից բխող նրանումով: Ակտիովով, թմբադնդերով ու անարատելիությամբ արքած ջարդարարների խմբերը սկսեցին թագանել, վառել, սպանել հայերին: Հանրապետությունը սկսվեց հայերի զանգվածային, հումանիտար խռչող արևելի բնույթ ընդունած, բռնազաղթ: Ընդհանուր առմամբ մեկուկես ամսվա ընթացքում Ադրբեջանից լուծազատվեց ավելի քան 300 հազար հայ:

Մարդկության դեմ ուղղված նաև այդ հանցագործությունը, ցավոք, ադրբեջանցի մտավորականների շրջանում չդատապարտվեց, ընդհակառակը, ադրբեջանական մտավորականության առանձին ներկայացուցիչներ, այդ թվում և հոգևոր դեմքեր, ոչ միայն արդարացնում էին արվածը, այլև մամուլում հանդես եկան հայ ժողովրդի հապեհին ոչ երկիմաստ սպառնալիքներով: Հիսլանայական ծավալվող հիստորիայում ոչ անկարևոր դեր խաղաց Անդրկովկասի մուսուլմանների հոգևոր վարչության նախագահ, ադրբեջանական մտավորականների առաջնորդ Շեյխ Ուլ-Իսլամ հաջի Ալլահ-Շուքրու Փաշա գազին, որը իր հարցազրույցում հայտարարեց հետևյալը. «Մենք, ինչպես և մեր ողջ ժողովուրդը, վճռականորեն ու կտրուկ մերժում ենք թաղաբակիք աշխարհին անհարիր հարևան հանրապետության ու ճրանց արտասահմանյան հովանավորների ճիգերը՝ ձեռք բերելու պենսական տարածություն» բնիկ ադրբեջանական հողերի հաշվին: Թվում է Թուրխանան աստիճանաբար մշակված գործողություն ծրագրի գեթ մի ստանձին օղակն է՝ հետևողականորեն իրականացվող դրված նպատակներին հասնելու համար: Ամեն բան ստեման ունի, այդ թվում ժողովրդի կրկարատև համբերությունը, որի չարաշահումը կիներ հույզ անշրջահայաց»³⁸:

Ադրբեջանի որոշ շրջաններում հայազգի բաղաբայիների մի մասը գրվված է, կոչի հանրապետության ստեմաններից դուրս գալու հնարավորությունից: Խառը վերաբերում է այն մարդկանց, որոնք բուժվում էին կամ գտնվում էին հաշմանդամների ու տարեցների հասուկ տներում: Այս դժբախտ մարդկանց նակատա-

գիրը հիբալի ողբերգական եղավ: «...Խանկարի շրջանում մարտիկներ, ուղաբախների օղակները դիակներով կախաղաններ են տեսել...»³⁹:

«ԽՍՀՄ քրեական հետախուզության խումբը հաստատում է Գյանջա քաղաքի (Կիրովաբադ) Գյախագի հաշմանդամների անից 12 հայազգի անձների դուրս տանելու ու ճրանց սպանության փաստը: Կուր գետի ջրախոռոչում, Գյանջայից քսուսսուս կիրմաուր հյուսիս-արևմուտք բննչական խումբը հայտնաբերել է 12 թաղված դիակներ. 11 կին և 1 տղամարդ: Նրանց մեջ կան մեծահասակներ:

Նույն օրը, փետրվարի 14-ին ներքին գործերի գինձատուղների և քրեական հետախուզության օպերատիվ խմբի կողմից հայտնաբերվել են ևս 6 դիակ Խանկարի շրջանի Հաջիբեկո գյուղի մոտ (Կիրովաբադից 20 կմ հեռու): Դիակներն այլանդակված էին, բազմաթիվ ձակձկուոված վերքերով»⁴⁰:

Շատ ժամանակ անց, 1990 թ. ապրիլի 6-ին, ԽՍՀՄ Պետական անվտանգության կոմիտեի նախագահ Վ. Կրոյչևիով գրավոր պատասխանեց Լեոնային Գարսարդից ԽՍՀՄ ժողովրդական դեպուտատների սպանվածների անձինքի վերաբերյալ հարցապնդմանը:⁴¹

1988 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսների բունագաղթի ընթացքում, ոչ լիվիվ տվյալներով, Ադրբեջանում գտնվել է 270 հայազգի խաղաղ քաղաքացի: Հատկապես շատ զոհեր են եղել շրջկենտրոններում, Խանկար, Կուսկաշին, Վարդաշին և Շամխոր, ինչպես նաև Մինգեչաուր քաղաքում: Միայն հոծ սպորդ հայ բնակչության խռչող զանգվածի առկայությունը Ափրովաբադում օգնեց

- * 1. Ադրբեջանի Վարդուջ Եստուրի, 1926 թ. ձմեռված զոհերի մասին:
2. Հարությունյան Արթիկ Հարապետի, 1927 թ. ձմեռված,
3. Բարսեղյան Ռուզա Վանանի, 1917 թ. ձմեռված,
4. Գաբրիելյան Ռուզա Միքայելի, 1940 թ. ձմեռված,
5. Գրիգորյան Ռուզա Արևի, 1948 թ. ձմեռված,
6. Գույանովա Սիրանուշ Ստամբաի, 1920 թ. ձմեռված,
7. Գանիշյան Սվետլանա Հայի, 1940 թ. ձմեռված,
8. Լակոնիկան Սվետլանա Արսենայի, 1940 թ. ձմեռված,
9. Մանվելյան Վարդառա Արսենի, 1915 թ. ձմեռված,
10. Սարկիսյան Թամարա Արսենի, 1945 թ. ձմեռված,
11. Խաչատուրյան Արտավազ Մարտիրոսի, 1930 թ. ձմեռված,
12. Խաչատուրյան Եղիշենա Միքայելի, 1944 թ. ձմեռված:

ինքնապաշտպանություն կազմակերպելու և խուսափելու կատարվածից, բայց քաղաքի անկախային դիրքը չէր նպաստում երկարատև դիմադրությանը, և հայերը հարկադրված էին թողնելու քաղաքը:

Արդեն 1988 թ. Ադրբեջանի շատ շրջաններում, այդ թվում՝ բնիկ հայկական Շամխորի, Ղազախի, Գետաբեկի, Գաչքեսանի շրջաններում ու Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետությունում չէր մնացել ոչ մի հայազգի բնակիչ: Հայ բնակչությունը մասամբ մնացել էր միայն այն շրջաններում, ուր հաջողվել էր ինքնապաշտպանություն կազմակերպել, Խանդաբլի շրջանի Ռինգ գյուղերում, Բաքվում, Կիրովաբադում, ինչպես նաև Շամախյանի շրջանում լրիվ: Հետագայում Ադրբեջանը շարունակում է մեթոդաբար, պատմիչ մարտիների օգուտադրմամբ, հայ բնակչության բռնի արտաքսումը հանրապետությունից: 1989 թ. ավարտվեց հայերի բռնազատելու կիրովաբադից, ուր 1988 թ. սկզբին բնակվում էր ավելի քան 45 հազար հայ, 1990 թ. Բաքվից (1988 թ. սկզբին Ադրբեջանի մայրաքաղաքում բնակվում էր մոտավորապես 240 հազար հայ), 1991 թ. բռնի տեղահանվեց Խանկարի շրջանի հայ բնակչության մինչև այդ պինտը մնացած մասը, թվով 5 հազար մարդ (1988 թ. փետրվարին շրջանում ապրում էր շուրջ 12 հազար հայ):

1988—90 թթ. ժամանակամիջոցում Ադրբեջանից բռնի տեղահանվել է 370 հազարից ավելի հայազգի բնակիչ⁴¹: Հայ բնակչությունը Ադրբեջանում թողել է 92 հազարից ավելի տուն ու բնակարան: Հատկանշական է, որ Ադրբեջանական Հանրապետության Միևնաբերի խորհրդի 1988 թ. մայիսի 6-ի հ. 205 որոշման մեջ ասվում է. «**Ընթացիկ տարվա սկզբին, հունվարի սկզբի դրությամբ, հանրապետություն է տեղափոխվել փաստորեն Հայաստանի բնակչության ողջ ադրբեջանցի մասը (135 հազար մարդ)**»⁴², Դա նշանակում է, որ Ադրբեջանը հարկադրաբար տեղափոխվածների բնակեցման հարցում դժվարություններ չէր կրում: Յուրաքանչյուր ադրբեջանական ընտանիքին քամին էր ընկնում մոտ երեք «ազատված» հայկական տուն ու բնակարան:

Հայաստանի կառավարության համար, այդպիսով, փախչումակցների բնակեցումը ավելի ծանր խնդիր եղավ, քան Ադրբեջանի համար: 1988 թ. Հայաստանի հյուսիսային շրջաններում սղոտալի երկրաշարժ եղավ, որի հետևանքով զոհվեց ավելի քան 25 հազար և անօթևան մնաց շուրջ 500 հազար մարդ: Նկատի պետ է ունենալ, որ ոչ քիչ թվով փախստականներ հայտնրկվեցին Հայաստանում Թուրքմենստանից, Աբխազիայից, Չեչենիայից և Հարավային Օսեթիայից:

Այ պակաս ծանր կացության մեջ հայտնվեց Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը, որը փախստականներ էր ընդունել Ադրբեջանից (31 հազար մարդ), Թուրքմենստանից (1000 մարդ), իր բնակչության ընդամենը թվի մոտ 18%: Ադրբեջանի սարևոյալի հետևանքով Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում ավելվել էր բնակֆոնդի մինչև 45% և բռնի տեղահանվել մոտ 50 հազար մարդ:

Հարկադրաբար նորից ենթ հաստատում, որ մինչև 1988 թ. իրադարձությունները միայն Բաքվում ու Կիրովաբադում բնակվում էին համապատասխանաբար 240 և 45 հազար հայ և նրանց ամենք ամբողջովին բնակեցված են ադրբեջանցիներով: Մեծք չեն բացատրում Ադրբեջանի ֆինանսական ու իրավապահ վերամիասակի կողմից լավագույն տները զբաղեցնելու հնարավորությունը, սակայն այդպիսի տների տոկոսը չի կարող դուրյգ-ինչ կլանակալից դեր խաղալ փախստականների բնակեցման հարցում:

Արտոնիշալից ելնելով, պարզ է դառնում, որ միլիոնավոր չլինակեցված, վրանային ճամբարներում ապրող փախստականների թեմայով շամարկումը ունի զուտ քաղաքական ենթահիմատ: Ադրբեջանի դեկալարությունը դիտավորյալ մոլորության մեջ է գցում համաշխարհային հանրությանը, իբրև փախստականների օրկալացնելով երկրի ներսում հարկադրաբար տեղափոխվածների: Անտարակույս, այդ մարդկանց վիճակը արժանի է կարեկցանքի, նշուս պնդման, ինչպես ոչ կամովին տեղափոխվածների: ԼՂՀ-ում, որոնց թվով հասնում է 30 հազար մարդու: Սակայն դա չի կարող հիմնադրորտ ծառայել նրանց փախստականների կրոյք դատելու համար:

Հատ 1989 թ. մարդահամարի, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության կողմից այժմ վերանակվող տարածքներում բնակվել է 350 հազարից պակաս մարդ⁶³: Եթե նույնիսկ դրան ավելացնենք իսկական փախուսականներին (Հայաստանը թողած 135 հազար ադրբեջանցիներին և 38 հազար լուրթ-մեսխիներին ուղղակիորեն), այս դեպքում էլ նրանք կարող էին տեղավորվել նաեւ Ադրբեջանում թողած տներում: Առավել ևս, որ 1989 թ. Հայաստանի կառավարությունը Ադրբեջանին 110 միլիոն դոլարի չափով նպաստ է տվել⁶⁴: Հայաստանը թողած 168 հազարից 144 հազար ադրբեջանցիներ օրենքով ընդունված կարգով փոխանակել են բնակարանները, և նպաստը նախատեսվել էր ադրբեջանցիների այն խմբի համար, որը չի կորստաբերվել փոխանակելի բնակարանը:

Այսպիսով կարելի է հաստատել, որ ադրբեջանցի «փախըսականների վրեժակին ճամբարները» զուտ գովազդային նարայիկ խաղ է համաշխարհային ընկերակցությունից մարդափրական օգնություն ստանալու հաշվարկով: Միայն ԱՄՆ-ը, որի կոնգրեսի որոշումն արգելում է Ադրբեջանին մարդափրական օգնություն ցուցաբերել Հայաստանի ու Լեռնային Ղարաբաղի շրջափակման պատճառով, բարեգործական կազմակերպությունների միջոցով Բաքվի իշխանություններին ամեն տարի փախըսականների բնակեցման համար 100 միլիոն դոլարի հասնող օգնություն է ցույց տալիս: Ինչի վրա և ինչպես են ծախսվում Ադրբեջանի տնտեսության հաստատուն բազմամիլիոն դոլարային ներարկումները, դա կարելի է միայն գուշակել, ոչ չէ որ միայն, որ նախանշի ժամանակ ադրբեջանցի զինվորները խրամատներում թաղվեցա թողել են «նոստալիտար պահածոներ», «վաճառքի ենթակա չեն» մակագրությամբ:

Վիթխարի հումանիտար աղետը, որ վրա հասավ Ադրբեջանին ու երկու նակական պետություններին, Բաքվի իշխանությունների համար դարձավ հանրապետությունը հարստացնելու կամ պետական գործիչների համար անձնական եկամտի սուլլություն: Փախուսականների «Անզանգ» կազմակերպությունում պահպանված թագմարիով փաստաթղթերը դրա վկայությունն են

և ցույց են տալիս Կիրովաբադի հայ բնակչության բռնագաղթի ժամանակ տեղ գտած կողոպուտները:

Ուշագրավ է այն, որ, համաձայն ԽՍՀՄ օրենքների ու ԽՍՀՄ Պետական արարովագրական վարչության կառուցադրության կողմարտի ենթարկված առժամներին դրանական փոխհատուցում տրվում է միայն իրավասու մարմինների կողմից կողոպտման փաստը հաստատելու դեպքում: Եվ նորից փախուսականների «Անզանգ» կազմակերպության շնորհիվ մեր տրամադրության տակ կան «չիրավասու» մարմինների կողմից Ադրբեջանում հայազգի քաղաքացիների բնակարանների զանգվածային կողոպուտը հաստատող թագմարիով փաստաթղթեր»:

Ադրբեջանի ղեկավարությունը, սակայն, ոչ միայն չհատուցեց քաղաքացիների վնասը, որոնց բնակարանները ենթարկվել են ջարդի, այլև պետական մակարդակով օգնեց կողոպուտի հայազգի քաղաքացիներին: Տեղական խորհուրդների գործադիր կոմիտեները օգնել են ադրբեջանցի ազդույթյան քաղաքացիներին նկատելալից բնակարանների կեղծ փոխանակումներ: Արդեն

* СПРАВКА

Выдана тов. Шахназария Валерии Владимировичу в том, что его квартира по адресу: г. Кировабад, ул. Ф. Алиева, зд. 5, кв. 13 была погромлена 23 ноября 1988 года группой лиц азербайджанской национальности, имущество, находившееся в квартире, полностью уничтожено.

Следователь следственной группы Прокуратуры СССР

Пелени Н. В.

** СПРАВКА

Выдана гр. Гавалян Александр Шаваршишине, 1939 года рождения, в том, что 24 ноября 1988 года в ее квартире по адресу: г. Кировабад, пр-кт Ленина, зд. 23, кв. 35 хулиганствующими лицами азербайджанской национальности был учинен погром, в ходе которого часть имущества была похищена, часть уничтожена - сожжена. В том числе были уничтожены документы, метрики детей, аттестат об окончании ГПТУ Гавалян Карен Гариновича-сына потерпевшей, диплом об окончании училища связи на имя Гавалян А. Ш.

По данному факту возбуждено уголовное дело № 16/87141-89 и ведется расследование следственной группой Прокуратуры СССР.

Следователь следственной группы Прокуратуры СССР

Н. В. Смирнова

Հայաստանում փախստական ԱճՆԱ Ֆարպայնը իմացել է, որ իր տունը փոխանակվել է շփոխանակվող գերատեսչական բնակարանի նետ*:

Ադրբեջանի հալազգի քաղաքացիներին չվերադարձվեցին նաև կրուպերտով բնակարանների շինարարության համար հախորթ մուծված գումարները**:

Հալազգի քաղաքացիների հանդեպ Ադրբեջանի իշխանությունների նման վերաբերմունքը սխալվել է հանրապետությունում ամենուր: Ավելին, ինչպես երևում է մեր տրամադրության ներքո գտնվող բազմաթիվ փաստաթղթերից, շատ տեղերում հայերին

* СПРАВКА

Дана настоящая т. Бабаан Аине Геворковне в том, что гр. Джафаров Имамала Джафар-оглы проживал в не подлежащей обмену ведомственной квартире Мегринского шезвавода.

06. 04. 1989

Директор Мегринского шезвавода

Селямян Н. З.

**

Գր. Առաքիլյան Ա. Ա.
Армянская ССР 377450, пос. Аваран
пансионат «Орбита»
Копил: Прокуратура
Насиминского района
на ваш №1748—ж—90 от 03.09.90 г.

Ваше заявление по вопросу о возврате павшего взноса в сумме 4123 рубля рассмотрено.

Председатель ЖСК «БГИ-69» Э. Мамедов в своем объяснительном указывает, что вы свою квартиру в най передал на основании п. 6 постановления Совета Министров Азербайджанской ССР за № 224 от 12.07. 1988 года и п. 14. Примерных правил учета граждан железнодорожников вступить в члены жилищного или жилищно-строительного кооператива в Азербайджанской ССР утвержденным постановлением Совета Министров республики от 17. 04. 1989 года, № 177, поэтому, Ваша обращения по данному вопросу несостоятельны.

Начальник отдела организации

Управления ЖКХ БГИ

Исп. Ч. Абышов

Гусейнов Х. С.

մարկադրել են վճարել Հայաստանի Հանրապետություն տեղափոխելու համար: Վճարովի բռնագաղթ: Մասնավորաբար այսպես են վարվել Վարդաշենի ու Կոտակաշենի փախստականների նետ:

Ջարդերի ընթացքում իրենց անձը հաստատող փաստաթղթերը կորցրած քաղաքացիները փոխարինող տեղեկանքներ կարող էին ստանալ այն դեպքում միայն, եթե թողնում են Ադրբեջանը: ԽՍՀՄ դատախազության քննչական մարմինները, մագաչախ անգամ չտոմսագրվելով տուժածների նախատարով, որոնց հայցադիմումները նրանք քննարկում էին, առանց երկնուկու, բնակավայրը թողնելու նրանց համաձայնությունը հաստատող տեղեկանքներ էին տալիս*:

Ադրբեջանը իրականացնում էր ոչ միայն հանրապետության բնիկ բնակչության բռնագաղթը, այլև ձեռք էր բերում զգալի միջոցներ: Հողերը, խնայողամարկիզների անճնական ավանդները, սննդը, տնային ունեցվածքը, մշակված այգիներն ու բանջարահոցները, տեխնիկան, կենդանիները... Ջարմանալի չէ, որ այն ժամանակ տակալին ԽՍՀՄ-ի կազմում գտնվող Ադրբեջանը ձեռքստում էր որքան հնարավոր է շուտ ազատվել տուժածներից, ակա՛նատեսներից ու բազմաթիվ մարդկանցից, որոնք հետամուտ էին եթե ոչ արդարության, ապա զոնե ջարդերի հետևանքով կրած վնասների փոխհատուցման:

* СПРАВКА

Одес внутренних дел Дана Осипова Джема Владимировне 1954 г. исполнительного ко- рождения, проживавшей по адресу поселок митета Ганджинского Гяндистан дом 10, кв. 13, в том что 23 ноября 1988 года неизвестные лица разгромили ее квар- ронных депутатов тирю, при этом были уничтожены документы г. Кировабада удостоверения ее личности, а также документы № 0—88 3.12—1988 г. удостоверения личности ее детей.

Дети: Осипова Диана Александровна 1978 года рожд.

Осипова Нара Александровна 1975 года рожд.

Справка дана для выезда из города Кировабада.

Следователь следственной бригады прокуратуры СССР.

ПЕЧАТЬ

подпись

(ШИШКО И. Л.)

3. 12. 1988 г.

ՈՂԲԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆԸ ԲԱՔՎՈՒՄ

1989 թ. նույնիսկ հարվում կազմակերպվում է Աղրբեջանի ժողովրդական ճակատը (ԱԺՃ), շուտով նրա քառասունհինգերը մայրակվում են Աղրբեջանի շրջաններից շատերում: Աղրբեջանում նոր կազմակերպությունն ամենուր աշակցություն է գտնում, առավել ևս, որ նրա կազմակերպիչների շարքերում քիչ չէին նախորդ տարվա հարվի հանրամատակարարների ակտիվ գործիչները: Բննադատելով հանրապետության ղեկավարությունը, Լեռնային Ղարաբաղի խնդիրն արմատապես լուծելու անընդունակության համար, ԱԺՃ առաջնորդները ժողովրդին կոչ էին անում, գիտել ակտիվ գործողությունների, և կազմակերպելով Հայաստանի շրջափակումը, շուտով ձեռք բերել արաստվոր հեղինակություն: Բարձրում հակակառավարական հանրամատակարարներ սկսվեցին, շրջաններում առեղծվեցին ԱԺՃ զինված ջոկատներ, որոշ տեղերում գաղթեցին իշխանությունը (օրինակ, Լեռնոքանում): Իհե-տեների վերջին սկսվեցին սամահանյին կառույցների ավերումը Իրանի սամահանի վրա, սկզբում Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետության տարածքում, այնուհետև ողջ հանրապետությունում: Այնչի քան 700 կմ երկարության վերացվեցին սամահանյին վանդակները, սամահանը սկսեցին անցնել մի քանի հազարամեց լայնիչալով: Ընդ որում լինում էին արշավներ նաև զենք ձեռք բերելու համար, թեև ընդհանուր առմամբ այդ գործողությունները քաղաքական բնույթ էին կրում: Միաժամանակ ԱԺՃ-ն սկսեց խորհրդային ռազմական զորամասերի կազմավորումները դուրս մղել Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետությունից:

Բուն հարվում 1990 թ. հունվարի սկզբին իշխանությունը ամբողջովին պատկանում էր ԱԺՃ-ին: Այդ ժամանակ քաղաքում արդեն մտն մեկ առիթ էր հարձակումներ էին կատարվում հայերի բնակարանների վրա, տեղի էին ունենում սպանություններ, բռնարարներ ու կոտորածներ: Ըստ բազմաթիվ ակնմաստների վկայությունների, հայերի նկատմամբ քաղաքում արձանագրվել են մարդակերության, խմբակային բռնարարությունների, մարդկանց ողջ ողջ այրելու մահախախի-փաստեր: Այդպիսի բան անհնարին է թվում մի տարածաշրջանում, ուր պատմականորեն մարդակերություն չի եղել, թեև աղրբեջանական իշխանությունների մտադրությունները, ինչպես և շարդարարների կատարելագործված երե-

վակաությունը նպատակ է հետապնդել (բնակահարն ոչ միակ) անարևել Լեռնային Ղարաբաղի մայ բնակչությանը:

Հունվարի 13-ին Աղրբեջանի ԿԿ ԿԿ տնային քննարկար Ա. Ազիրովը հանդիպեց ժողովրդական ճակատի ակտիվի հետ: Հանդիպումը հաղորդվում էր հանրապետական հեռուստատեսությամբ: Աղրբեջանի կոմունիստների առաջնորդը դիմելով հավաքվածներին ասաց՝ բառացիորեն հետևյալը. «Ձեզ հատին»⁶⁵ է, այսպես կոչված, ակադեմիկոս Սախարովի անունը: Նա պահանջում էր Լեռնային Ղարաբաղը հանձնել Հայաստանին: Ես նրան այն ժամանակ պատասխանեցի. «Խճդրեմ, դրեք ձեր ուսերին ու տարեք տվեք նրանց: Բաց դուք գիտե՞ք, թե նա ո՞ր տարով (այդ հանդիպումից ողիդ մի ամիս առաջ ակադեմիկոս Սախարով վախճանվել էր, խմբ.): Այո, ով այդ հարցը բարձրացնի, իր տեղը կգտնի այնտեղ, որտեղ Սախարովը գտավ: Մեր թշնամիներին մեք մեր ճանապարհին պիտի սրբենք, ինչպես Լեռնային Ղարաբաղի մարզկոմը սրբեցին, ԼՂԻՄ-ի կառավարման հատուկ կոմիտեն և շատ ուրիշներ...»⁶⁶: Նույն օրվա երեկոյան տարածվեց Ազիրիճիոր-ՏԱՍՄ-ի հաղորդագրությունը. «Աչսոր երեկոյան հարված խոյիզանական տարրերի խմբերը անկարգություններ ու սամահանկություններ սարքեցին, տեղի ունեցան ողբերգական դեպքեր, կան մարդկային զոհեր»⁶⁷:

Այդ նույն օրերին զինված խմբերի կողմից հարձակման ենթարկվեցին Ծառույցանի և Խաղարի շրջանի հայկական գյուղերը: Գյուղերի բնակիչները ոտքի ելան պաշտպանելու իրենց ինչքն ու ընտանիքները: Հունվարի 14-ին ՏԱՍՄ-ը հաղորդեց. «Լեռնային Ղարաբաղի և նրա շուրջ տեղակայված զորամասերի փոխարինման ու ամրապնդման նպատակով Կիրովապոլի օդա-մարտիկայան ժամանող ներքին զորքերի ստորաբաժանները շրջափակվում են տեղական բնակչության կողմից... Աղրբեջանի ոչ ֆորմալ կազմակերպությունների ներկայացուցիչների կողմից ենչեցին դատաստանի սպառնալիքներ օդաչուների ու նրանց ընտանիքների հասցեին, եթե նրանք տեղական զինի օդաչուները, մասնակցեցին այդ զորքերի տեղափոխությանը... Հայ պատանդների ճակատագիրն անհայտ է, որոնց մեջ է Ծառույցանի շրջանի ողջ ղեկավարությունը»⁶⁷:

Եվ նորից ՏԱՍՄ-ի հաղորդագրությունը. «Քարտ, 15 հունվարի: Ինչպես վկայում է ԽՂՄ ՆԳՄ մամուլի տրամադրած ամփո-

փագիրը, Բաբվում շարունակվում են հայերի ջարդերն ու հարձակումները նրանց վրա: Վերջին երեք օրերի ընդհարումների հետևանքով, նախնական տվյալներով, գոհվել է 33 մարդ: Սակայն այդ թիվը չի կարելի վերջնական համարել, քանի որ Բաբվում ստուգված են տակավին ոչ բոլոր թաղամասերը, ուր եղել են ջարդարարները... շարունակվում է Լեռնային Ղարաբաղ տանու գանապարհների շրջափակումը: Ինչպես հաղորդում է ամփոփագիրը, Ստեփանակերտի երկաթգծի կայարան բեռնատար գնացքներ չեն մտնում»⁴⁸:

Բաբվում հայերի ջարդերը կազմակերպված բնույթ էին կրում, Բաբուն «մեթոդաբար», տուն առ տուն, թաղամաս առ թաղամաս «մաքրում» էին հայերից: Երանց, ում ողջ էին թողնում, ուղարկում էին նավահանգիստ Կասպից ծովով Թուրքմենստան գնացող բառաճակի մատնեցելու համար: Միայն եզակիներից հաջողվեց այդուհայի վախճանախալով հասնակված Բաբվից փախչելիս օգտվել օդային տրանսպորտից: Մասնավորաբար, շահմատի գծով աշխարհի չենայտն Գ. Կասպարովը մեծ դժվարությամբ կարողացավ իր ընտանիքն ու յարեկաններին դուրս բերել Բաբվից իր կողմից նախապես վարձված ինքնաթիռով, թեև, և դա հասկանալի է. նա խնամակալվում էր հատուկ ծառայությունների կողմից: Համաշխարհային մամուլը այն օրերին մեզ էր բերում նշանավոր շախմատիստի քստերը. «Այն, ինչ դուք տեսել եք հեռուստատեսությամբ, ոչինչ է՝ համեմատած նրան, ինչ ինձ վիճակվեց վերապրել»⁴⁹:

Բաբվից փրկված մի քանի հարյուր փախստականների ցուցմունքների համաձայն, ջարդարարների գործողությունների սխեման եղել է միևնույնը: Ավերում բնակարան էր ներխուժում 10—20 հոգանոց ամբոխը, սկսվում էին ձեռն ու բռնարարները: Այնուհետև հայտնվում էին ԱժԺ-ի պաշտոնակատներկապացուցիչները (հաճախ բնակարանի համար բոլոր օրենքներով ձեռնկերված փաստաթղթերով) կանքը փրկելու համար անմիջապես նախահանգիստ մեկնելու առաջարկությամբ. մարդկանց թույլ էին տալու վերցնել այժբան իրեր, որքան կարող էին տանել, ընդ որում խլում էին դրամը, արժեքավոր իրերը, խնայարանարկի գրքույկները, բնակարանային փաստաթղթերը: Նավահանգիստում նրանց սպասում էին ԱժԺ-ի ուղեկալները. փախստականները նորից ենթարկվում էին խուզարկությունների՝ կողպուտի և, հաճախ՝

ձեռն: Այն ժամանակ Բաբլիի հայ բնակչության մեծ մասը տարեկներ էին, որը բռնագաղթից հետո հանգեցրեց նրանց մեջ մասնաշրջան բարձր առտիճանի. շատերը չկարողացան տանել իրենց վիճակված հոգեկան ցնցումներն ու դամաճ ձեռք: Թուրքմենստանում բառաճակից հաճախ խեղցնում էին ճանապարհին մահացածների դիակները:

«Գեղաբերի ականատեսները պատմում են, ինչպես էին շենքերի պատահաններից մարդկանց շարտում, սպանում արմատորայի ձողերով, ծակտում դանակներով: Հասունացած տղամարդիկ չեն թաքցնում վախը, երբ պատմում են, թե ինչպես մի քանի օր ստաջ երկաթուղային կայարանի շենքի մոտ ողջ-ողջ այրեցին չորս մարդու...»⁵⁰:

Որոշ ժամանակ անց Ադրբեջանի ժողովրդական ճակատի ստաջներգներից մեկը, գրող Յուսիֆ Սամեդ օլլին գրեց. «ԱժԺ-ն այժբան է միատարր կազմակերպություն չէ, ցավոք, կան ծայրահեղական տրանսպորտներով մարդիկ, որոնք եկել են ինչ-որ անձնակազմ վիրավորանքների, ներտուժների պատճառով... Ինչ վերաբերում է հունվարի 20-ի դեպքերին, ապա պատմությունը վաղ թե ոչ ամեն բան իր տեղը կդնի: Օրինակ, ո՞վ կազմակերպեց հունվարի 13—14-ի հայկական ջարդերը: Ինչո՞ւ, երբ ես գնացա՞մարում էի բոլոր ապստամբները, փորձեղով աղաղակա հասցնել գոհե ինչ-որ մեկին, որ բաղաբում վայրագություններ են կատարվում և պետք է կտրուկ միջոցներ ձեռք առնել, իմ բառերը ոչ մի արձագանք չունեցան:

Ես օգտվում եմ «Լիտագեոտայի» ամբիոնից, որպեսզի ամենապարզ հարցը տամ, և թող հանրապետական դատախազության նախկին ղեկավարությունը պատասխանի ինձ. հունվարի 13—14-ի ջարդերի կազմակերպիչներին կոնկրետ ո՞վ է պատասխանատվության կանչվել, ոչ թե կատարողներին: 21-րդ մի քրեական գործ չի հարցվել, համեմա՞նց դեպա մամուլում այդ մասին ես ոչինչ չեմ կարդացել»⁵⁰ ա:

Բոլոր քաղաքակիրթ երկրներում զանգվածային հաղորդակցության միջոցները Բաբվում կատարվող հավաքական ջարդերի մասին գրում էին խորը վրդովմունքով: Ամերիկյան ու եվրոպական հեռուստատեսությունների ճյուղությունների ամփոփագիրում հաղորդվեցին քաղմաթիվ ռեպորտաժներ Բաբլիի հայերի հանդեպ կատարվող հակամարտկալին զազանությունների մասին:

«Ազգայնականությունը իր ամենատարածվելի դրսևորումներով»,— գրել է Նշյու Յոյք Թալանք: Անցյալիցի պատմաբան Քրիստոֆեր Ուիլիկը «Մոսկվայի կոլտրությունը անարդարության հանդեպ» հոդվածում գրել է. «Քարոս անպատիժ մեղա Հայաստանին շրջափակման միջոցով տվածն անելու համար... Այդ ժամանակից ի վեր ադրբեջանցիների անհանդուրժողականությունն ընդունել է երկու ձև: Առաջինն, ուղղակի բռնություն ազգային փոքրամասնությունների նկատմամբ: Օրինակ՝ հրեաների: Երկրորդը, հարձակում Ղարաբաղի արմատական, բայց կառավարող խմբավորմանը խորք, գյուղացիության դեմ: Գա սուկ զանգվածային դիսկրիմինացիայի շարունակությունն է, որ տարվում էր հայերի նկատմամբ 68 տարիների ընթացքում»⁵¹: Այժմ, երբ հայերը խորապես հիասթափված են իրենց ադրբեջանցիներից պաշտպանելու Մոսկվայի անկարողությունից, իրենք պետք է իրենց պաշտպանեն»⁵²:

1990 թ. հունվարի 17-ից Եվրոպապալաները բանաձև ընդունեց, որով կոչ արեց արտաքին գործերի մինիստրների Եվրոպական խորհրդին և Եվրոպայի խորհրդին պաշտպանել հայերին խորհրդային կառավարության առաջ և պահանջել անհավաղ օգնություն ցուցաբերել Հայաստանին ու Առևմտյան Ղարաբաղին⁵³: Հունվարի 18-ին մի խումբ սենատորներ համաձայն հանձնեցին Գորբաչովին, որում անհամաձայնություն էր արտահայտվում հաջվում հայերի ջարդերի կապակցությամբ և կոչ էր արվում Լեռնային Ղարաբաղը վերանայնորել Հայաստանին:

Բարվում զոհվածների ճշգրիտ թիվը պարզել հնարավոր չէ, և հազվ թե երբևէ կպարզվի:

Բարվում հայ բնակչության ջարդերի վերաբերյալ գործի բննությունն չի կատարվել: Միայն պարզ է, որ խնար կարտ է լինել հարյուրների մասին: Միջնորդական ռեպրեզենտի համաձայն, որոնց նշանակալից թիվը ի մի է բերված Դ. Մուխետովայի և Ա. Հովհաննյանի «Քարվի ջարդերը» գրքում (Երևան, 1992), հարվում հայերի ցեղասպանության զոհերի թիվը գերազանցում է 400-ից: Բարվում կոտորածի անվառ մետաղությունը դժվարանում է նաև փախստականների՝ նախկին Խորհրդային Միությանն ողջ տարածքում ցրվածության և բոլոր տոմածների հարցման անհնարինության պատճառով:

Միանշանակ կարելի է փաստել, որ այդ ողջ անհրեակալիցի

հակամարդկային, իր դաժանությանը նույնիսկ 1988 թ. Մոսկվայի խում կատարված դեպքերը գերազանցող հանցագործությունը տեղի էր ունենում ԱժԾ-ի անսխիլիստների հակողության ներքո և հրանց անհիշական ամառակցության Միջնդու այդ կազմակերպության ղեկավարությունը բաղիբ էր ձեռնարկում իր իշխանությունը բացահայտելու ուղղությամբ, ԱժԾ-ն վերջնագիր ներկայացրեց անհավաղ Ադրբեջանի Գերագույն խորհրդի նրատաշջան հրավիրելու պահանջով: Ինտիմիտուսականներին և շատ կառավարական շեքեր գտնվում էին ճակատի ձեռքում, ԿԿ շեքի առաջ տեղի ունեցող շուրջօրյա բազմամագարանոց հանրամարտը պահանջում էր Ադրբեջանի ԿԿ ԿԿ առաջին քարտուղար Վեգիորովի հրաժարականը: Այդ ժամանակ էլ ԱժԾ-ն կազմավորեց ազգային պաշտպանության խորհուրդ և հրապարակի ժուրնալը ինչ կոչ արեց գործը մանկելու դեպքում պատրաստվել ռազմական գործողությունների:

Մոսկվան հարզի իրադարձությունների արձագանքեց միայն հունվարի 15-ին: ԽՍՀՄ Գերագույն խորհուրդը այդ օրը հաստատեց՝ նախագահ Մ. Գորբաչովի՝ ատորագրած հրամանագիրը Ադրբեջանում արտակարգ դրության կառավարակարգ անցնելու վերաբերյալ: Արտակարգ դրության կառավարակարգ անտարակույց հաստատվում էր նաև Առևմտյան Ղարաբաղի տարածքում և Իրանին անհնամամերձ շրջաններում, բայց հաջվում այն առաջարկվում էր մոցնել Ադրբեջանի Գերագույն խորհրդի համապատասխանում⁵⁴: Սակայն շուտով ակնհայտ դարձավ, որ հանրապետական ղեկավարությունն անհուսալիորեն կորցրել է հաջվում իրադրությունը վերահսկելու ընդունակությունը, և որ ԱժԾ-ն չի քաղվարավելու հաշվաճան ջարդերով ու կոտակալական անջերտրոնի փոխելով: Հունվարի 20-ին գորբերը մտան հարց, որ հանրապետելով ջարդարի մատուցների բարիկադներն ու փակցնեցին:

Մեկ օրում դիմադրությունը ճնշվեց, թեև առանձին, մարդկային զոհերով ընդհարումներ տեղի էին ունենում նաև փետրվարի սկզբներին: Հոնգում քաղաքացիների թիվը հարյուրից պակի է: «Ես անձամբ վկա եմ եղել այն բանին, թե ինչպես երկարողային կայարանից ոչ հեռու սպանեցին երկու հայի: Ամբողջը հավաքվեց, նրանց վրա բնգրից լցրին ու վառեցին...»,— իր ելույթում ասել է ԱժԾ-ի վարչության անդամ Էնտիբար Մամադովը 1990 թ. ապրիլի 24-ին Մոսկվայում Ադրբեջանի մշտական

նկրակացուցչությունում: «Աշտոնական տվյալների համաձայն
նունվարի 20-ից մինչև փետրվարի 11-ը ժամանակափոխություն սպան-
վել է 38 զինճառայուղ: Գեներալ-մայոր Վ. Գ. Պրովոտորովը իր հող-
վածում ներկայացրել է զոհվածների ցուցակը, նրանց զենվելու հան-
գամանքների նկարագրության նկատմամբ: ԱՄԾ-ի ակտիվ գոր-
ծիչները շատերը ձեռքակալվեցին, միշտ է, ոչ երկար ժամանա-
կով, իսկ համաբազմությունում իշխանությունը փոխվեց. Ադրբե-
ջանի ԿԿ ԿԿ առաջին քարտուղար պաշտոնը Վեզիրովի փոխար-
նեն զբաղեցրեց Միմիստրների խորհրդի նախկին նախագահ
Ա. Մուրախիբովը:

Հայերի ցեղասպանությունը բնորոշում բացառապես ԱՄԾ-ի
ձեռքի գործ համարելը սխալ կլինի: ԽՄԿԿ ԿԿ աշխատակից,
Լեոնային Ղարաբաղի Հատուկ կառավարման կոմիտեի անդամ
Վ. Միդորովը իր հարցազրույցներից մեկում, պատմելով Ղարա-
բաղյան շարժման ակունքների մասին, հետևյալ կարծիքն է ար-
տահայտել. «Համագամային լրատվարիչոցների, մտավորականու-
թյան ու հանրապետության ղեկավարության ելույթների շնորհիվ՝
ադրբեջանական բնակչության հասարակական գիտակցության մեջ
սկսեց հաստատվել այլ կոնցեպցիա, որ դարաբաղցիների կողմ-
ենը ադրբեջանցիների համար վիրավորական բնույթ են կրում,
որ սահմանների վերահսկման պահանջը վիրավորանք է մող-
վբրդի արժանապատվության համար, հանցագործ է նրա անկա-
խության դեմ և այլն: Այդ կոնցեպտը հաճախ, հուցմիակ առաջե-
կանման, ստանում էին ուղղակի ճղճանք բնույթ, կոչ էին անում
բոլոր միջոցներով պաշտպանել մայրենի հողի յուրաքանչյուր
թիզ, յուրաքանչյուր թուփ... Այդ ամենը հանրապետությունում
առաջացնում էր այնպիսի հիստորիկ մթնոլորտ, որ և Մուսկախիը
հնարավոր դարձավ»⁵⁵:

Սա ասվել էր Բաքվում տեղի ունեցած ոլորեզությունից
երեք ամիս առաջ: Սակայն ո՛չ ճղճոցներով, ո՛չ հիստորիկ մթ-
նոլորտով չի կարելի բացատրել մարդկանց հրկիզելու բազմաթիվ
փաստերը, խմբակային,՝ հրապարակային՝ բռնաբարությունները
կամ մարդակեղությունը, նրե՛նման այնպեսզի հանդիսակա
կունը միայն թյուրիմացաբար մարդ անվանվա: Էակի՝ խորքային
գիտակցության մեջ չի նստած:

1990 թ. մարտի 29-ին Մոսկվայում կայացավ ԽՍՀՄ Գերա-
զույց խորհրդի փակ նիստ, նվիրված ոչ նուտ անցյալում Բաք-

վում կատարված դեպքերին: Ադրբեջանի պատվիրակությունը
պահանջում էր գործը Բաքու մոցնելիս՝ նրա գործողությունները
նկատառնող համճանադրող ստեղծել: Ի պատասխան, ԽՍՀՄ
քարճարճայն ղեկավարությունը, այդ թվում՝ պաշտպանության
մինիստր Գ. Յազովը, ներքին գործերի մինիստր Վ. Բակախիը,
ՊԱԿ-ի նախագահ Վ. Կրյուչկովը, ամենայն շիտակությամբ
պատմել են կոտորածի մասին, մեջ բերելով այնպիսի մանրա-
մասներ, որոնք երբեք չեն լուսաբանվել կենտրոնական մամու-
լում: Համաճայնությունը կազանում է. համճանադրող չի ստեղծ-
վում, իսկ հայերի ցեղասպանությունը մասնակում է մոտացության:

Մոսկվայի և Ա. Մուրախիբովի տակավին անկազուն վաբա-
նական ղեկավարության վերաբերմունքի խստացումը Լեոնային
Ղարաբաղի հանդեպ:

ԱՂԲԵԶԱՆԻ ԳԼԽԱՎՈՐ ԹԻՐԱՍԸ

1988 թ. փետրվարի 20-ից սկսած այդ թիրախը, կակածից
դուրս է, Լեոնային Ղարաբաղն էր, որի բնակչությանը, ըստ
Ադրբեջանի ղեկավարության մտադրության, անհրաճեշա
էր պատճել առաջին ներթոն: Ադրբեջանը փորճում էր կատարել հենց
այդ խնդիրը՝ նեոնոլականորեն սաստկացնելով ճեշումը տարա-
ճաշբանի վրա, վախեցնելու, ամաբելեշության ու պատելազմի էլ
ավելի կատարելագործված միջոցներ հնարելով: Հատկանշական
է, որ Բաքվի ղեկավարությունը մուցմիակ չէր էլ փորճում դիմել
որել քաղաքական միջոցի՝ սկզբնակործող հակամարտությունը
լուծելու համար: Մյուս կողմից, իբրև խնդրի լուծման տարբերակ
պատճիչ ու ռազմական միջոցների ընտրությունը Ադրբեջանի
կողմից, հնարավոր է, թեկադովոր էր խաղաղ լուծման ցամա-
լայն չգոյությանը: 2ի բացառվում, որ Բաքուն մտադրի էր օգ-
տագործել «բարենպաստ» իրադրությունը Ադրբեջանի և Լեոնա-
յին Ղարաբաղի բնիկ հայ բնակչությանը լրիվ արմատախիլ անե-
լու նպատակով: Ի դեպ, փետրվարի 20-ին հաջորդող իրադար-
ճությունները ցույց են տակիս, որ կակածներն ավելորդ են: Բաք-
վում հենց այդպիսի որշում են կապացրել:

Փետրվարի 22-ի առավոտյան ինքնավար մարզին սահմա-
նակից ադրբեջանաբնակ Աղլում քաղաքից մի քանի հազար

կրիտասարկներ դուրս եկան: Մասնապարհին նրանց միացան շքր-
ցակա գյուղերի բնակիչները, և այդ ամբողջ ամբողջ (հիմնական-
ում բանվորներ, տեխնիկոսի տվորողներ, բարձր դասարանցի-
ներ) մտնելով ԼՂԻՄ-Մակերանի շրջանի տարածքը և՛ Դաճաճակի-
լով խմբերի, սկսեց «կարգ հաստատել»: Ասկերան սվամի մա-
տուցներում նրանց կանգնեցնում են իրենց տների պաշտպանու-
թյան համար ոտքի ելած ասկերանցիները, այնուհետև՝ դուրս
չարտում շրջանից: Ընդհարում ժամանակ տվանի մոտ 50 բնա-
կիչ վիրավորվեց: «Վարդի նախաձեռնիդի» հարձակվողները
հասցրին ջարդել ու այրել մի քանի արդյունաբերական ձեռնար-
կություն, գյուղատնտեսական շինություններ և այլն: Ասկերանցի-
ների դեմ այդ անարող պատվիչ միջոցառումը դարձավ բռնու-
թյան անաչին զանգվածային գործողությունը հայ բնակչության
դեմ՝ կապված դարաբաղյան հակամարտության հետ: Եույն օրը
Աղդամում հարձակում կատարվեց Լեռնային Ղարաբաղի «Միջ-
գյուղիչինե» պատկանող «Կումանգ» մակնիշի միջնեայի վրա:
ԼՂԻՄ-ում տեղի ունեցող դեպքերին անուելյակ, փարոդ Մ. Մի-
նասյանը և գլխավոր ինժեներ Վ. Քաղապարյանը ամբողջի կող-
մից ենթարկվեցին ամենադաժան ծեծի, որի փոխանքով Վ. Քաղ-
ապարյանը վախճանվեց: Իսկ Մ. Մինասյանը կորցրեց տևողու-
թյունը: Ոչազրավ է, որ ընդհարման նախօրյակին, փետրվարի
21-ի երեկոյան, Աղդամում կայացել է քաղաքային կուսակցական
(կոմկուխտական) ակտիվի ընդլայնված նիստ Արրեբջանի ԿԿ ԿԿ
ենթակայացուցիչների մասնակցությամբ՝ արրեբջանական կոմու-
նիստների առաջնորդ Վ. Քաղապարյանի գլխավորությամբ:

Փետրվարի 20-ից հետո Ղարաբաղում դեպքերի նման զար-
գացումը Արրեբջանի դեմոկրատիզման համար անհարակի էր:
Փետրվարի 14-ի գիշերը, երբ Ստեփանակերտում տեղի ունեցավ
բնակիչների ստաչին հանրահավաքը, որի ընթացքում հավաք-
վածները պահանջում էին աանհանարական ճանապարհով լու-
ծել Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանին վերամիավորելու հար-
ցը, Արրեբջանի ԿԿ ԿԿ բաժնի վարիչ Ասադուրի մատարարքն,
որ «հարյուր հազար աղբբեջանցիներ պարտաստ են ցանկացած
ժամանակ ներխուժել Ղարաբաղ ու սպանդ սարքել»⁵⁷:

Իսկ «հարյուր հազար աղբբեջանցիները» տակավին գաղա-
փար չունեին Լեռնային Ղարաբաղում տեղի ունեցող ցույցերի ու
հանրահավաքների մասին:

Ղարաբաղցիներն այն ժամանակ ոչ միայն անտեսեցին
Մոսկվայի դիրքորոշումը, մասնավորապես ԼՂԻՄ մարզիորդի
որոշումը դասապարտող խՄԿԿ ԿԿ փետրվարի 21-ին ընդունած
կատարությունը, ավելին, կոմկուխտական կուսակցության մարզ-
կոսի բյուրոն Ստեփանակերտում ընտրեց նոր՝ ժողովրդի հետ իր
համերաշխությունն արտահայտող, ղեկավարություն: ԽՍՀՄ կո-
մկուխտական կուսակցության՝ ստամանակների շարունակ միա-
ձույլ, միասնակամությունը առաջին անգամ ճնշվածք տվեց:
Մոսկվայում հարկադրված էին նոր, ԽՍՀՄ-ի համար ոչ
ավանդական, ձևեր փնտրել ժողովրդի հետ երկխոսություն վա-
րելու համար: 1988 թ. մարտի 9-ին կայացավ խորհրդակցություն,
որում որոշվեց ընդունել Ղարաբաղյան շարժումը ձևած որոշ տեղ-
տեսական-նշակության խնդիրների ակադրություն Լեռնային
Ղարաբաղում և պատրաստակամություն հայտնել դրանց լուծման
ճրագրեր մշակելու, թայց հավելին ինքնավար մարզի շրջանակնե-
րում: ԼՂԻՄ-ում պատվիրակներ սկսեցին հայտնվել Մոսկվայից,
սակայն մարզի բնակչության ու ղեկավարության դիրքորոշումը
մնում էր անփոփոխ: Հյուրերին դիմավորում էին պատասանելով,
որոնց վրա գրված էր. «Հայաստանին վերամիավորվելու պահան-
ջը քաղցած ստանդրի պահանջ չէ, այլ քաղցած հոգու»:

1988 թ. մարտի 24-ին կայացավ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի
նախագահության նիստ, որում ելույթ ունեցավ Մ. Գորբաչովը:
Ընդունվեց որոշում, որը սկզբունքորեն մերժում էր Լեռնային
Ղարաբաղի քաղաքական կարգախիմակի փոփոխության հնարա-
վորությունը: Հատուկ ուշադրություն է արժանի հետևելու կեղծ.
«Անթույլատրելի համարել... ԽՍՀՄ Սահմանադրությանը անբաց-
ված ազգային-պետական ու ազգային-վարչական սահմանների
վերանայումը»⁵⁸:

ԽՍՀՄ Սահմանադրությունում, ի դեպ, երբեք չեն եղել պետա-
կան կազմավորումների սահմանները որոշող ինչ-որ նորվածներ,
ավելին, ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդը համաձայն Սահմանա-
դրությանը (նոյվ. 73) օժոված էր ոչ միայն միությունական հան-
րապետությունների սահմանները փոփոխելու (որը ԽՍՀՄ պատ-
ության ողջ ընթացքում կատարվել է բազմիցս)՝ իրավունքով,
այլև նրանց կազմում նոր ինքնավար կազմավորումներ առանձ-
նացնելու: Այդ նույն խորհրդակցությունում որոշում ընդունվեց
Լեռնային Ղարաբաղին 400 միլիոն ոտրի ՝ (մտավորապես 560

միլիոն ԱՄՆ դոլար) միջոցներ հատկացնելու մասին: Այդ գումարը հետագայում ավելացավ 100 միլիոն ոտրով, բայց այդ բոլոր գումարները բաշխվեցին Ադրբեջանի ասարքեր-միլիտարիզացմանը և վարչախոսքի մեղմացմանը:

Ինչպես և սպասվում էր, Ադրբեջանն այդ գումարները օգտագործեց Ղարաբաղում ադրբեջանաբնակ բնակավայրերի բարեկեցությունը բարելավելու նպատակով, ցուցադրարար անհետևելով հայ բնակչության կարիքները: 1988—90 թթ. Լեռնային Արարաղում վիթխարի շինարարություն էր կատարվում ռազմավարական ու մարտավարական կարևոր նշանակություն ունեցող ադրբեջանաբնակ խոշալու (մի տարում քաղաք դարձած), Ղարաղալյու, Սրիավենդ, Մալիբեկի գյուղերում, Ստեփանակերտի ադրբեջանաբնակ արվարձան կերժմանում... Ողջ շինարարությունը, Ադրբեջանի հեռավոր շրջաններից բազմաթիվ բանվորների ընդգրկմամբ, կատարվում էր բացառապես ռազմական նպատակներով, հնարավորություն առեղծվելու հույսով բաղաբերի շրջափակման ու մանապարհների արգելափակման և, հետևապես, նաև նրանց միջև կապը խափանելու համար:

Լեռնային Ղարաբաղի շրջկենտրոնների շրջափակումը ավելի էր ստատկանում: Հատկաճշական է, որ մինչև դարարաղյան շարժումը Լեռնային Ղարաբաղում բոլոր ավտոմոբիլային հաղորդակցության ուղիները սնց էին կազմած այն հաշվով, որ շրջկենտրոնները զուրկ լինեն ուղիղ կապից: Մարզի մի շրջկենտրոնից մյուսը մուտք գործելն անհնար էր, առանց ինքնավար մարզի սահմաններից դուրս գալու: Բացառություն էր կազմում միայն Ասկերան-Ծուշի ճանապարհը, բայց այն ժամանակներում Ծուշին ադրբեջանաբնակ քաղաք էր: Կասկած չի թողնում, որ նման «հեռատես» հատակագծումը արվել էր ռազմավարական նպատակներով՝ անհրաժեշտ պարագայում Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչությանը ճնշելու համար:

Լեռնային Ղարաբաղում Մոսկվայի հանձնակատար Ա. Ալյուկին, որին հենց իր պաշտոնի թերմամբ դժվար է կասկածել դարարաղյան շարժման հանդեպ ունեցած համակրանքի մեջ, դարարաղյան հարցի ծագումը հարուցող պատճառները հետևյալ կերպ է ներկայացնում. «Հիշենք թեկուզ, թե ինչպես է ծագել ու զարգացել դարարաղյան շարժումը: Ինչն՝ մարդիկ Հայաստանին

միանալու հարցը դրին: Ռոյովեան տեսնում էին, թե ինչպես Ադրբեջանի դեկավարությունը մարզը հեռզինառ փակուղի է մտցնում, ճգտում է խզկ հայ բնակչության բնական կապը Հայաստանի հետ մշակույթի ու լեզվի ասպարեզներում, որշակի խոշընդուներ է հարուցում հապաղելու մտավորականության դեմ: Այդ բոլորը իրականություն է: Այդ ամենը՝ ճշմարտություն: Իմ ուղևորությունների ժամանակ երկրում և ոչ մի տեղ էս չեմ հանդիպել մարդկանց ճակատագրի հանդեպ այնպիսի բարձրթողության ու արհամարհանքի, ինչպիսին Լեռնային Ղարաբաղում»⁵⁵:

Ադրբեջանում չորսովի արձագանքեցին հարցը սահմանադրական անապարտով չլուծելու Մոսկվայի որոշմանը, 1988 թ. մայիսի սկզբին բարձրագիթ լեռնային Ծուշի քաղաքից հայ բնակչությունն արտարավեց: Ծուշիի հայ բնակչության բոնգազային ուղեկցվում էր մարդկանց ճեճով ու կողոպտատներով: Մի խումբ ադրբեջանցիների կողմից դաժան ճեճի ենթարկվելու հետևանքով Ծուշի քաղաքում զոհվեց քաղաքի բնակիչ Վ. Պետրոսյանը:

Արդեն ըստ հարկի խոսվել է Լեռնային Ղարաբաղի համար Ծուշիի նշանակության մասին, այդ առումով քաղաքի լրիվ աղբը-բջանակամացումը դիտվում է որպես մարզկենտրոնի բնակչության հանդեպ ապագա զանգվածային բռնի գործողությունների նվազապտարատություն: Ինչևէ, ի լրման տասնյակ հազարներով փախըստականների ու հարկադրարար վերաբնակների Մուսգայիթից ու Ադրբեջանի այլ հայկական ու հայաբնակ շրջաններից, Ստեփանակերտում հայտնվեց ևս 4000 փախտական Ծուշիից:

Այս իրադրություն մեջ՝ 1988 թ. հուլիսի 12-ին կայացավ ԼԳԽՄ մարզային խորհրդի հերթական նստաշրջանը, որն արդեն ուղղակի որշում ընդունեց Ադրբեջանի կազմից դուրս գալու մասին: Այդ որշման առաջին կետն ստում է. «...Արտահայտելով Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության ճնշող մեճամանություն պետական կամքը և ելնելով մեր միասնական միությունական բազմազգ պետության ազգային պետական կառուցվածքի հիմքում ընկած ազգերի ազատ ինքնորոշման իրավունքի սկզբունքի հետևողականորեն իրականացնելու անհրաժեշտությունից, հռչակել Ադրբեջանական ԽՍՀ կազմից Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի դուրս գալը»⁵⁶:

Օրոշվրդի հատակ արտահայտված կամքը և հայ բնակչության ճնշող մեճամանությունը, հիրախի, միտակախությունը,

ինչպես նաև նրա գործողությունների որոշակի նեոտեղականությունը (ընդ որ պետական կառույցների վերաներակառուցում, նոր տնտեսական կապերի հաստատում և այլն) սակայն էին, այդ որոշման իրականացումը կարելի կլիներ խոչընդոտել միայն ուժով Թրայարժույթունների նման զարգացումը բացամայտորեն վտակեցրեց ինչպես Ադրբեջանին, այնպես էլ խորհրդային դեկա-վարիությանը, սակայն Մոսկվան այնուամենայնիվ ստիպված էր դիմել միջոցների, որոնց կարելի է դասել ԽՍՀՄ Սահմանադրու-թյանը նախատեսվածների շարքը: Հուլիսի 18-ին կայացավ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության ընդլայնված նիստ, որի որոշումը նախապես կանխատեսված էր ԽՍՀՄ ԿԿ նախորդը Լեոնային Ղարաբաղի պետական կարգավիճակի փոփոխության նկարագրությունը ամբողջովին մերժող որոշմամբ:

Գերագույն խորհրդի նախագահությունը անուսուց դարա-բացվան կողմի փաստարկները, մասնավորապես պատվիրակու-թյանը դիվերսիա Է. Պոլոտնային, որը թվերով ազգասիրտ էր ԼԿԿ-ի շինարարական կազմակերպությունների 20 միլիոն ար-տագրական մզորությունների պարագաներում Մոսկվայի հաս-կացրած 400 միլիոն դոլլին յուրացնելու քաջարձակապես անի-րական ինքնը: Հայաստանի ներկայացուցիչների, այդ թվում աշ-խարհամոռու գիտնական Վ. Համբարձումյանի, երդթները ընդ-հատում էին Մ. Գորբաչովի հաճախ հույժ անքաղաքավարի առաքելություններով: Նախագահության կարևորությունը շուրջից նաև դադարանցի բանաստեղծ Ռատուլ Համբարձումի երգչին, որը կոչ էր անում, «չլուծել այսօրվա խնդիրները երեկվա միջոց-ներով» և առաջարկում էր Լեոնային Ղարաբաղի կառավարումը ժամանակավորապես հանձնել Գերագույն խորհրդին կամ ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհրդին⁶¹:

ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության նրանք արդեն չէր կարող կանգնեցնել Հայաստանի նեոտ Լեոնային Ղարաբաղի կապերի ամրապնդման միտումները: ԽՍՀՄ տնտեսության ազա-տականության ձեռք բերած մակարդակը Հայաստանին թույլ էր տալիս միջոցներ ու մասնագետներ ուղարկել Լեոնային Ղարա-բաղ, մատակարարությունների մասին պայմանագրեր կնքել և այլն: Ադրբեջանում հասկացան, որ Լեոնային Ղարաբաղի նախկին կարգավիճակի պահպանումը արդեն արգելք չի հանդիսանում Հայաստանի նեոտ մարզի փաստացի վերամիավորման համար և

անցան ակտիվ հակագործողությունների՝ ընդդեմ ինտեգրացիա-յի սկսվող գործընթացի: Ադրբեջանական իշխանությունների որոշմամբ նշանակվից չափով սահմանափակվից էրևան-Ստե-փանակերտ ափիսովերթերի թիվը, Հայաստանից Լեոնային Ղա-րաբաղ տանող ճանապարհներին հարձակումներ սկսվեցին եր-թուղային ավտոբուսների վրա: Ավալից «բարայնն պատերազմ», որը Ադրբեջանի իրավապահ մարմինների թողալովության շնորհիվ փոխադրվեց ինքնավար մարզի տարածք: Նորից գործի դրվեց զանգվածային լրատվական միջոցներում մշտապես չափազանց-վող «ադրբեջանական գործոնը»:

Առաջին արյունալի անցքը տեղի ունեցավ սեպտեմբերի 18-ին ադրբեջանարևակ Խոջազու գյուղով անցնող Անկերան-Ստե-փանակերտ ճանապարհին: Ազգրում այտուղը բարկոնվեց և շարդվեց գյուղատնտեսական աշխատանքներից վերադարձող ուսանողական ավտոբուսը, այնուհետև հաջորդիցին հարձակում-ները հայ ուղևորներով թուր մեքենաների վրա: Հարձակողներն օգուտգործում էին ոչ միայն քարեր, այլև հրազեն: Այդ գոր-ծողության նեոտևերով զոհվեց վաթսուհինյա բանվոր Ժամրա-մանյանը, ծանր վերքեր ստացան ավելի քան 40 մարդ⁶²: Հատ-կանշական է, որ շարժարարության համար ժամանակ անենկին էլ ընտրված էր ոչ պատահական, որովհետև այդ օրը Ստեփա-նակերտում անց էր կացվում սգո հանրահավաք Բաբլում հայե-րի ցեղասպանության քթաճատահանակի կարակցությունը: Ուշագրավ է նաև այն փաստը, որ միլիցիան միջամտեց անցքին այն ժամանակ միայն, երբ Ստեփանակիրոյի հանրահավաքի մասնակիցների մի մասը օգնության գնաց հայրենակիցներին:

Խոջազուի դեպքերը պատրվակ եղան, որպեսզի ներքին գոր-քեր մտցվեն... Ստեփանակերտ, այնուհետև հասարակական կարգն ու քաղաքացիների անվտանգությունը պաշտպանելու նպատակով մտցվեց հատուկ դրոշյան՝ արտերալին ժամի սահ-մանումով Լեոնային Ղարաբաղի ողջ տարածքում ու Ադրամի շրջանում: Ինչ վերաբերում է Խոջազուի բնակիչներին, ապա այն-տեղ քրեական պատասխանատվության ենթարկվեց երկու մարդ: ՏՍՍՄ-ի հաղորդագրության մեջ անա թե ինչ է նշվում. «Բճնիչ-ները պարզել են, որ «Խոջազու գյուղում զանգվածային անկարգու-թյուններին փաստորեն մասնակցել է գյուղի ողջ ադրբեջանցի ազգության բնակչությունը», բայց իրենց գործունեությունը սահ-

մանավանդ են հարձակման առաջել ակտիվ մասնակիցների բացառատուժով (իրավաբանորեն ու քաղաքական առումով հիշտ չէր լինի քրեական պատասխանատվության ենթարկել այսպես թե այնպես դեպքերին մասնակից թուր անձանց)։ Հետևապես որոշվեց դատի տալ միայն երկու մարդու։ «Բացի այդ, հետաքննության ընթացքում հանցագործությունների մեջ մերկացվել են ևս ութ մարդ։ Բայց, հաշվի առնելով, որ այդ անձների գործողությունները ծանր հետևանքներ չառաջացրին, նրանք թուրք անկեղծ ցուցնուցներ տվեցին, զոչացին կատարածի համար, աշխատանքի ու բնակության վայրից բնութագրվում են դրականորեն, նրանց նկատմամբ հարուցած քրեական գործերը դադարեցվում են։ Աշխատանքային կոլեկտիվները այդ անձանց վերցրին իրենց երաշխավորությամբ։ Նկատի են առնվում և այլ գործոճներ։ Երաշխավորվածների թվում է սովխուզի բանվոր Բ. Շիրինովը։ Նա ինը երեխաների հայր է, և, հինարկե, քննությունը հաշվի է առել այդ կարևոր հանգամանքը»⁶³։

Այդպիսով, հանցագործները դրականորեն են բնութագրվում «աշխատանքի ու բնակության վայրից» ադրբեջանցի ազգության այն անձանց կողմից, որոնք ունեն իրենք են մասնակից եղել զանգվածային անկարգություններին, իսկ այնուհետև այդ իսկ շարդարարների երաշխավորությանն են հանձնվում իրենց նմանները։ Խոջալուի հանցագործների հանդեպ նման վերաբերմունքը հասնողված գրեթե նույնքան մեղմ վերաբերմունքի՞մ մեղադրյալների նկատմամբ ստեղծայիցյան դատավարության ընթացքում, հասնողիչ կերպով ցուցադրեց։ Ադրբեջանը ոչ միայն մտադիր չէ կանխել հայերի ցեղասպանությունը հանրապետությունում, այլև պետական մակարդակով փաստորեն խրախուսում է հայ բնակչության սպանություններն ու ինձագայրը։

Խոջալուի անքրը զգալի չափով սրեց Լեռնային Ղարաբաղի հայ և ադրբեջանցի բնակչության հարաբերությունները. աղքատիշանցի ազգության մտավորապես երկու հազար բնակիչ հարկադրարար թողեց ինքնավար մարզի կենտրոն Ստեփանակերտը։ Իսկ մարզ մտղջեցին ԽՍՀՄ ներքին զորքերի բազմաթիվ ստորաբաժանումներ։

Ղարաբաղցիների պայքարը Ադրբեջանի կազմից դուրս գալու համար բացառապես իրավական բնույթ էր կրում։ Լեռնային Ղարաբաղի կուսակցական ու խորհրդային տարբեր մարմիններ

Ադրբեջանի կազմից դուրս գալու վերաբերյալ որոշումներ էին լինում, իսկ Բարսեղ ու Մուսկվան յուրաքանչյուր դեպքում անտեսում էին այդ որոշումները, չնայած դրանց իրավական հիմնավորվածությունը։

Ադրբեջանի տարբեր շրջաններից հայ բնակչության զանգվածային բռնագաղթի ու փախստականների Լեռնային Ղարաբաղ ներհուսի ամենաթեժ պահին, 1988 թ. նոյեմբերի 25-ին մարզի կոմկուսի պլենումը որոշում ընդունեց, ըստ որի.

1. «Նշելով ԼՂԽՄ-ի շուրջ ստեղծված ծայրահեղ վտանգավոր իրադրությունը, հակահայկական տրամադրությունների ամենագերծունը հանրապետությունում, կուսակցական, պետական, տնտեսական մակարդակներով կապերի փաստացի բացակայությունը, Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի կուսակցական կուսակցության Ադրբեջանի կուսակցական կազմում կազմում հետագա զանվելը համարել անհնարին։

Խոջալուի ԽՄԿԿ ԿԿ-ին Լեռնային Ղարաբաղի մարզային կուսակցական կազմակերպությունը անմիջականորեն ենթարկել ԽՄԿԿ ԿԿ-ին, կուսակցության մարզային կոմիտեն վերանվանելով ԽՄԿԿ Լեռնային Ղարաբաղի մարզկոմ։

2. Պաշտպանելով ժողովրդական դեպուտատների մարզային խորհրդի նստաշրջանի ԼՂԽՄ-ը Հայաստանին վերամիավորելու մասին որոշումը, դիմել ԽՄԿԿ ԿԿ և ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահությանը ԼՂԽՄ-ը Ադրբեջանական ԽՍՀ վարչական ենթակազմությունից անհավաղ հանելու և Հայկական ԽՍՀ տնօրինությանը հանձնելու համար խնդրանքով»⁶⁴։

Այդ նույն որոշման մեջ ԼՂԽՄ-ի մարզկոմը խնդրում է Մուսկվային «պատշաճ քաղաքական գնահատական տալ հայ բնակչության ցեղասպանությանը Ստեղծալիք քաղաքում», ԽՍՀՄ գերագույն դատարանում կենտրոնացնել այդ գործնթացին վերաբերող թուրք քրեական գործերը, և, վաշրագոյությունների չափերի մասին զանգված լուրերը կանխելու նպատակով «հրապարակել ստեղծալիքյան ողբերգության թուրք գրեթե անվանական ցուցակը»։ Մարզկոմը ԼՂԽՄ-ի բնակչությանը կոչ արեց ադրբեջի չեմբարիվել, թուրք միջոցներով կանխել ամեն մի անկարգություն ազգամիջյան հողի վրա։

Իսկ ադրբեջանցիներ լինում էին։ 1988 թ. նոյեմբերի 27—28-ին ադրբեջանցիների կողմից ավազակային զինված հարձակումներ

Նեոնարկվեցին Հայրոթի շքանի ամենամանրն Տոլ, Աուսբի, Բուլոյան, Ասիտակաշեն և այլ գյուղերի վրա: Ծրցանում տեղակայված ԽՍՀՄ ԿԳՄ ներքին գործեր տեղական բնակչությանն օգնեցին հոս մղելու բանդիտական արտագործի: Զոհեր չկան, բայց կառավարման ու պարեկատուն հասցված զինված հանցագործները արդեն հայրոթ օրը մայրամկեցին ազատության մեջ:

* Հունվարի 24, 1959 թ., որչում 58585 քրեական գործը դադարեցնելու մասին.

ՎՍՀՄ դատախազության ընկնական խոր ընկի, 3-րդ կարգի իրավաբան Ն. Մ. Կուպարեկ, ընկնող 58585 քրեական գործի նյութերը, պարզեց: 1958 թ. դեկտեմբերի 2-ին ԼՂԻՄ-ի դատախազությունը Հայրոթի շքանի Տոլ գյուղում ազատաբնջան հողի վրա 1958 թ. նոյեմբերի 27-ին տեղ ունեցած դեպերի կապակցությամբ քրեական գործ է նարդել Ադրբեջանական ԽՍՀ 40 188—3 հոգվածով: Գործով հետաքննությանը պարզվել է: 1958 թ. նոյեմբերի 27-ին երկուսն Ֆիզուլու շքանից արբեջանական ազգության մի խումբ մարդիկ, լավով 150—200 մարդ, մեքենայով եկել են Հայրոթի շքանի Տոլ գյուղը: Գեազ գյուղ շարժվելիս, գյուղի մասերից 6—7 կմ հեռու գտնվող ՀԱՌ-ի մոտ, օգտվելով զինվորական կարգավորի սակավամարդկայինից, բռնություն գործադրել սպառնալիքով պահանջել են իրենց թողնել գյուղ մտնելու, շնկհարակով իրենց դիտավորությունները: Գա հիմք է ծառայել գյուղի մատուցում զինվորական ունեցված կարգավորման ճանակելու համար: Գեազի Տոլ ուղղված մերե՛հաների շարատյունը կանգ է առել զինվորական կարգավորի դեմ ու մերեհաներից դուրս եկած մարդիկ սկսել են պահանջել թողնել իրենց գյուղ մտնելու, տարածություն իրենց գործողությունների ազատություն, ապամեղիքներ արտահայտել գյուղի հայազգի բնակիչների մասին, կրակ են բացել հրազենից, ցուցադրել են իրենց հետ չկեցած հարվածներ հասցնելու համար ճակատակցական առարկաները, պատրաստել բեմզինի ու սպրանկայի խառնուրդով հրդեհել շէկ: Գրա արշայանում Տոլ գյուղի մոտ 40 թուփի ընթացքում խանգարվել է հասարակական կարգը...

Քրեական գործի հետաքննության ընթացքում հայտնարեղվել են հասարակական կարգը խանգարած մի բանի անկի: Մեղավորների հանդեպ որչում է ընդունվել նյութերն ուղարկել յուրաքանչյուրի աշխատակցի ընկերական դատարանին, որի մասին ընդունված վճիռները գտնվում են գործում:

Ներկայումս, 1958 թ. փետրվարից ազատաբնջան հակամարտությունների մոռի վրա տեղեկված անբարեկամատ իրադրությունը կարգավորվում է, որը հիմք է տալիս ներակացնելու քրեական գործի կարգին: ճատանախանարություն մասին ըննության ախտայն պահել իրադրության փոփոխության կապակցությամբ: 1958 թ. նոյեմբերի 27-ի իրադատությունների մեջ մեղավոր անձանց գործողությունների բնույթը կորցրել է հասարակական ճանգվածությունը...

Վերոնիշյայի միման վրա և ղեկավարվելով Ադրբեջանական ԽՍՀ 40 46 հոգվով և Ադրբեջանական ԽՍՀ 40 215 հոգվով, որչւեց, 1958 թ. նոյեմբերի 27-ին Հայրոթի շքանի Տոլ գյուղում մեղ ունեցած դեպերի փաստի կապակցու-

Հայ բնակչության համար մի ծանր փորձություն էր հան Ադրբեջանի ղեկավարության ու իրավապահ մարմինների գիտությունը անցկացվող Լեռնային Ղարաբաղի շքափակումը: Լեռնային Ղարաբաղի մեկուսացումը սկսվել է Ադրբեջանի թուր շքաններում հայ բնակչության ջարդերից անմիջապես հետո՝ 1958 թ. նոյեմբերի 21-ից: Լեռնային Ղարաբաղը կտրվեց ոչ միայն Հայաստանից, այլև իր առատաբնջ աշխարհից: Այկտրուսների ու մասնավոր, մերեհաների վրա բազմաթիվ հարձակումներից ու քարածծ անկույց հեռու, որոնք հանցեցնում էին վնասվածքների ու հաշտության, լացի ալիաթիչները, խզվեցին ամեն տեսակ կապերը մարդի հետ: Ադրբեջանը դադարեցրեց համակերպի ու այլ յուրակցությունների առարտնը Լեռնային Ղարաբաղ, անհետ կորան անձնական ու ժողովրդական բեռներով հագաբար իր կոնտեյներները...

Լեռնային Ղարաբաղի շքափակումը հատկապես սատարակալ Հայաստանի հյուսիսային շքաններում 1958 թ. դեկտեմբերի 7-ին տեղի ունեցած ալիքիչ երկրաշարժից հետո: Ղարաբաղցիները զրկված էին ուժերը հերածին չափ հայրենակիցներին օգնություն հասցնելու հնարավորությունից: Լեռնային Ղարաբաղի բնակիչները թողրքմերով անընդհատ դիմում էին ԽՍՀՄ ղեկավար մարմիններին, հույսը փարփայելով, որ Երանը կողղին ստեղծված իրավիճակը:

Մտակվալում, սակայն, ցանկացան Լեռնային Ղարաբաղի խնդիրը լուծել յուրովի, ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության 1959 թ. հունվարի 12-ի հրամանագրով մարզում մտցնելով կառավարման հատուկ ձև⁶⁵:

Երանը ԼՂԻՄ դատախազության կողմից հարցված 58585 քրեական գործի վարույթը դադարեցնել իրադրության փոփոխության պատճառով, կատարած գործողությունը կորցրել է հասարակական վստահությունը բնույթը... որչւման պատճառով ուղարկել ԼՂԻՄ-ի Հայրոթի շքանի դատախազին:

Տվյալ որչւմը կարելի էր որակել իրեն ԽՍՀՄ դատախազության ընկնական օրգանների թույլ տված կոպիտ սխալ կամ անբարեկեղություն, թայց 1958 թ. փետրվարի հիշատակությունը (Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդական ղեկուսատուների որչւմը՝ Հայաստանի վերամիավորված մասին) իրեն ազգամիջյան, միջլեռնակական անբարեկամատ իրադրությանը ադրուրի, ցույց է տալիս դատախազության որչւման ընդարձակում ստատաը, որչւմ, որը փաստորեն իրախոսում է սպազակային հարձակումները Լեռնային Ղարաբաղի նախկան գյուղերի վրա: (Հեղինակ)

Այդ հրամանագրի հենց առաջին կետում ընդգծված է Լեոնային Ղարաբաղի պատկանելիությունը Ադրբեջանին: Մարզում կազմակերպվում է Հատուկ կառավարման կոմիտե (ՀԿԿ)՝ Ա. Վոլսկու ղեկավարությամբ: ՀԿԿ-ի բազմաթիվ լիազորություններից ամենատեսառոցը 4-րդ կետով նախատեսված նրա իրավունքն է. «Կադրերցնել Լեոնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի շրջանային, քաղաքային, գյուղական, պվանային, ժողովրդական դեպուտատների խորհուրդներ, նրանց գործադրող ու բաշխող մարմինների լիազորությունները, ինչպես նաև՝ նշանակել, կազմակերպել և անց կացնել ընտրություններ այդ տեղական խորհուրդներում»:

Այդ ժամանակ էլ ԼՂԻՄ-ում ստեղծվում է ԽՍՀՄ ԿԳՄ ներքին գործերի ու ադրբեջանական միլիցիայի վրա հենվող հատուկ շրջանի զինվորական պարետատունը: Ամբողջ Լեոնային Ղարաբաղը փաստորեն պատսած էր հակիչ-անցագրային կետերով, որոնք պատմիչ առաքելություն էին կատարում հատկապես հայ բնակչության նկատմամբ: 1989 թ. օգոստոսի 23-ին մարզում հայ «Խորհրդային Ղարաբաղ» թերթում պարեն, գեներալ Սմֆոնովի ստորագրությամբ լույս է տեսնում «Տեղեկատվություն հատուկ շրջանի պարետատան աշխատանքի մասին» նյութը: «Տեղեկատվության...» համաձայն «1989 թ. յոթ ամսվա ընթացքում, տարբեր խախտումների համար... կապահվել են երկու ազգությամբ 15 հազար 200 մարդ: Միայն օգոստոսի 8-ից 15-ը վարչական կարգով կալանվել է վեց մարդ մինչև 30 օր ժամկետով»:

Պարետատունը չի նշել, որ 15200 մարդուց 14386-ը հայեր էին, որը ոչ մի կերպ չի համապատասխանում արտակարգ դրության շրջանի բնակչության ազգային կազմի, առավել ևս երկու ազգության քաղաքացիների թույլ տված օրինակախախտումների համամասնությանը:

ՀԿԿ-ն գրկված էր մարզի տնտեսական կյանքը դեկավարելու հնարավորությունից, Լեոնային Ղարաբաղին հատկացված միջոցները մնում էին Ադրբեջանի դեկավարության տեօրինության ներքո: Իսկ Բաքում լայնամասշտաբ շինարարություն էր ծավալել մարզի ադրբեջանաբնակ կետերում՝ բնակարաններ ու աշխատատեղեր պատրաստելով վերաբնակների համար: ՀԿԿ-ի ջանքերով Լեոնային Ղարաբաղի շրջափակումը վերացնելու կամ

թևիկով թողացնելու համար, անարդյունք եղան. մարզը Հայաստանին միացնող ճանապարհները նախկինի պես փակ էին: Ադրբեջանը բացահայտորեն անտեսում էր միտթեանկան մարմինների որոշումները, թեև չի քացալում, իհարկև, Մոսկվայի ու Բաքվի անդրկոլլախան պայմանախորհածության հնարավորումը Լեոնային Ղարաբաղի վերաբերյալ: Ապաղդում եղան և ՀԿԿ-ի դեկավար Ա. Վոլսկու ու նրա գործընկերների թախկակահին անկեղծ նախագրուշացումները Ադրբեջանում ազգայնական տրամադրությունները խրախուսելու վտանգավորության վերաբերյալ⁶⁶: Մոսկվայում աճում էր Լեոնային Ղարաբաղում կառավարակարգն ու հայ բնակչության հանդեպ կիրառվող բռնությունները սասակացնելու միտումը:

1989 թ. հունվարին մարզկոմի առաջին քարտուղարի պաշտոնից ազատվեց Հ. Պողոսյանը «առողջական վիճակի պատճառով»⁶⁷:

ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության 1989 թ. հունվարի 12-ի «Լեոնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզում կառավարման հատուկ ձև մտցնելու մասին» հրամանագրի համաձայն ամբողջ ժամանակով կանցվում էր Լեոնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի ժողովրդական դեպուտատների 20-րդ գումարման խորհրդի ու նրա գործադիր կոմիտեի լիազորությունները: Լեոնային Ղարաբաղը բառ էղության գրկվում էր ժողովրդի ջանքերը ներկայացնելու իրավունք ունեցող օրինական մարմիններին: Ժողովրդավարական հիմնախտանքի անմիտասխալումն ու վերացումը Լեոնային Ղարաբաղում բարձր խնդիրներ հարցուցեցին ինչպես մարդու իրավունքների, այնպես էլ ողջ ժողովրդի իրավունքների ապարեզում:

Ադրբեջանում չհաղադեցին օգտվելու ստեղծված իրադրությունից և նշանակալից չափով ակտիվացրին մարզի ադրբեջանականացումը: Լեոնային Ղարաբաղի ադրբեջանաբնակ վայրերում մեծ չափերի աշխատանքներ սկսվեցին ճանապարհների բարելավում, բնակարանների, արդյունաբերական ու սոցիալական օբյեկտների շինարարության ուղղությամբ: Միայն Խոջալու գյուղում, օրինակ, առանց շրջանային ու մարզային իշխանությունների գիտության, «600 աշխատատեղով տեքստիլ գործարանի, 100 աշխատատեղով Բարդայի կարի Ֆաբրիկայի ֆիլիալի, 100 ավտոմեքենավով ավտոշարժայն, հիվանդանոցի, միջնա-

կարգ դպրոցի, մանկապարտեզի շենքերի, կոլտուրայի սան, սոցիալ-կենցաղային ու մշակութային նշանակության օբյեկտների շինարարություն է սկսված»⁶⁸:

Իսկ այդ նույն ժամանակ դաժան շրջափակման մեջ հայտնված մարզը գրկված էր հայկական գյուղերում ու քաղաքներում որևէ շինարարություն կատարելու հնարավորությունից: Այդ պայմաններում Լեռնային Ղարաբաղի մարզային ու շրջանային մի խումբ ղեկավար աշխատողներ մայիսի 3-ին դիմեցին Մ. Գորբաչովին, նախագրչազցնելով նրան Ադրբեջանի կողմից ԼՂԻՄ-ի ներքին գործերին կոպիտ ու կասնաչափ միջամտության ու նման քաղաքականության հնարավոր ծանր հետևանքների մասին: Նամակում խնդրվում էր նաև Լեռնային Ղարաբաղի մի խումբ ներկայացուցիչների հետ հանդիպելու մասին. «Ճգնաժամային իրադրությունից դուրս գալու համար ողիներ որոնելու նպատակով»⁶⁹ Գորբաչովը չպատասխանեց, և հանդիպումը բեկանաբար չկատարվեց:

Ստեղծված իրադրության մեջ Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչությունը ձեռնարկում է նոր, օրինական իշխանության մարմիններ ստեղծելուն: Այդ գործողության կազմակերպողները եղան ԼՂԻՄ-ի ձեռնարկությունների անօրենների խորհուրդն ու «Միացում» արցախյան ժողովրդական շարժման Ստեփանակերտի խորհուրդը: ԼՂԻՄ-ի ձեռնարկություններում ու գյուղերում, Ստեփանակերտի թաղամասերում ժողովներ անցկացվեցին, պատվիրակներ ընտրվեցին Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության լիազոր ներկայացուցիչների համագումարին սամակցելու համար: 1989 թ. օգոստոսի 16-ին Ստեփանակերտում կայացավ Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության լիազոր ներկայացուցիչների համագումար, որը չճանաչեց ԼՂԻՄ-ի կարգավիճակը իբրև Ադրբեջանի մարզի և մարզը հռչակեց անկախ տարածք՝ Արցախ (Լեռնային Ղարաբաղի բուն հայկական անվանումը): Բացի այդ, լիազոր ներկայացուցիչների համագումարն ընտրեց Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհուրդը⁷⁰:

Օգոստոսի 26-ին Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության լիազոր ներկայացուցիչների համագումարի որոշումները ճանաչեց անօրինական⁷¹: Լեռնային Ղարաբաղի ղեկավար մարմինը, ինչ-

պես և սպասվում էր, պաշտպանեց Հայաստանին վերամիավորվելու ԼՂԻՄ-ի բնակչության ձգտումը:

Լեռնային Ղարաբաղի լիազոր ներկայացուցիչների համագումարի ողջ կազմակերպչական աշխատանքն ընթանում էր հայկական տրամադրոսի վրա հարձակումների, ավազակային գործողությունների, ջարդերի և այլ անընդմեջ հարձակումների մթնոլորտում:

1989 թ. մայիսի 26-ին Մարտակերտի շրջանի Լեհինավանի սովխոզի անօրինությունը բողոքով դիմում է իրավապահ մարմիններին առ այն, որ Միլ-Բաշիրի շրջանի Ղարաբաղյա գյուղի բնակիչ Ալի Հուսեյնովը հրազենի սպառնալիքով սովխոզի գյուղացիներին հեռացրել է դաշտից ու կանխամտածված կերպով խաղողի այգում ու բանջարանոցում անասուններ արածեցրել:

Հուլիսի 11-ին Խոջալուի ադրբեջանացիների մի խումբ՝ փակել է Ասկերան-Ստեփանակերտ անապարհը, քարածծ արել հայ ուղևորներով մեքենաները: Այդ հարձակման հետևանքով տարբեր աստիճանի ծանրության վերքեր են ստացել ավելի քան 30 մարդ: Զարդարանների նույն խումբը թալանել է Ասկերանի շրջանի սպառողական ընկերության խանութը:

Հուլիսի 12-ին ադրբեջանաբնակ Սիլվալենը գյուղի մոտակա ճանապարհին գտնվել է Մարտակերտի շրջանի Լեհինավան գյուղի բնակիչ, 1959 թ. ծնված, Արթուր Տոնոյանի դիակը՝ ահբողջ մարմնին հասցված կտորախաչին թագմաթիվ վերքերի հետևանքով բռնի մահվան նշաններով:

Հուլիսի 13-ին Խոջալու գյուղի մոտակայքում, Ասկերանի շրջանի տարածքում, փաստորեն գլխատվել է Ասկերանի շրջանի Էնգելի անվան կոլտնտեսության անասնապահական ֆերմայի օպերատոր Լեռն Հովսեփյանը, ծնված 1839 թ.: Դատարձկական իրաձայնությունը պարզել է, որ «Մահը վրա է հասել գլխին ու վզին հասցված կտրող-ծակող վերքերի հետևանքով, որ ուղևեցվել է գանգի հիմնատակրների կտրվածքներով, գլխուղեղի ճակատի ձախ մասի վերքով, շենափողի, կոկորդի և այլ խոշոր անոթների վնասվածքներով»:

Օգոստոսի 6-ին ադրբեջանաբնակ Խոջալու գյուղի բնակիչների կողմից քանդվել է Ստեփանակերտի օդանավակայանի թռիչքային ուղու սաֆալտբետոնե ծածկույթը: Փորվածքի չափերն են. երկարությունը՝ 170, լայնությունը՝ 50, խորությունը՝ 10 սմ: Օդա-

նախակազանի աշխատակիցների ուշադրության շնորհիվ միայն վնասարարությունը բացահայտվել է, ու գոնեը չե՛ն կոկել:

Օգոստոսի 13-ին Աղղամի շրջանում պայթեցվում է Աղղամ-Ստեփանակերտ կաշարանմանը կառուցողը: Այդ հանգամանքը մինք ծառայեց Ադրբեջանի դեկադարության համար հայտարարելու Լեռնային Ղարաբաղին երկաթուղային մատակարարումներ անելու անհնարինության մասին:

Օգոստոսի 13-ին Շուշիի շրջանի ադրբեջանաբնակ Ղաջաբու գյուղի բնակիչների կողմից քանդվել է ջրատար գիծը՝ 2 մ երկարությամբ, որի պատճառով Ստեփանակերտի բնակիչները երկու օր չուր չտեսացան: Վնասարարության վայր ժամանած շինարարները գնդակով զննեցին:

Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչության դեմ ուղղված վնասարարությունների, ավազակային հարձակումների, ջարդերի տվյալ ցուցակը կարելի էր շարունակել, սակայն, կարծում ենք, սխալված փաստերը բավական են պատկերացում կազմելու համար 1989 թ. ամռան վերաբերյալ, երբ շրջափակման մեջ գտնվող ԼՂԽ-ի բնակչությունն քննարկում էր իր Ազգային Նորհուրը:

Ստեղծված իրադրության մեջ Ադրբեջանն էլ ավելի է ստատկացնում Լեռնային Ղարաբաղի շրջափակումը, կարևու միջոցների դիմում Հայաստանի հետ վերամիավորման ձգտումը՝ անշեղու համար: Ադրբեջանի Գերագույն խորհուրդը, գտնելով, որ Լեռնային Ղարաբաղի Հատուկ կառավարման կոմիտեն պատշաճ խստություն չի ցուցաբերել մարզում և չի կաշնակորել համագոմարի մասնակիցներին, 1989 թ. սեպտեմբերի 15-ին լուծարեց այդ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության հրամանագրով ստեղծված մարմինը⁷¹: Միաժամանակ Լեռնային Ղարաբաղում նոր վնասարարություններ սկսվեցին խաղաղ բնակչության դեմ: Հոկտեմբերի 14-ին Ստեփանակերտին խանդու ջուր մատակարարող գիծը ամրակով (ու նիտրատներով) թունավորվեց, որի հետևանքով մի քանի օր քաղաքը գրկված էր խմելու ջրից: Նույն ջրատարը պայթեցվեց հոկտեմբերի 26-ին, և «այնուհետև՝ հոկտեմբերի 29-ին: Հակամարտությունը դառնում էր անողորմ:

1989 թ. օգոստոսի 25-ին հրագեղի կրակոցով սպանվեց Բաղարա գյուղի բնակիչ Ռ. Իսրայելյանը, ծնված 1958 թ.: Կրակողներից, ադրբեջանաբնակ Լեռնի (Անկերանի շրջան) գյուղի բնակիչներ, չհաջողվեց բռնել: Այդ ժամանակից ի վեր ստորանք-

ներն ու ավազակային հարձակումները Լեռնային Ղարաբաղի ճանապարհներին, հասարակական ու մասնավոր անասունների գոտրությունները դարձան սովորական:

1989 թ. աշնանից Ադրբեջանում մասսայական միջոցառում է սկսվում ՀԿԿ-ն վերացնելու ուղղությամբ:

1989 թ. նոյեմբերի 28-ի ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի «Լեռնային Ղարաբաղի Խնքնավար Մարզում դրությունը կարգավորելու միջոցների մասին» որոշման պետք է մարզում ստեղծվեր «Հանրապետական կազմկոմիտե հավասարաբանակ սկզբունքով և վերականգնվեր ժողովրդական դեպուտատների 20-րդ գումարման խորհրդի և նրա գործադիր մարմինների գործունեությունը, որը դադարեցվել էր ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության հրամանագրով»⁷²:

Տվյալ որոշումը բացասական արձագանք հարուցեց ինչպես Լեռնային Ղարաբաղում, այնպես էլ Ադրբեջանում: Որոշումն քնդուհանդես հետո, շարաքը չերժեց, երկուսերի 4-ին Ադրբեջանի Գերագույն խորհուրդը մերժեց այդ որոշման 3-րդ, 4-րդ և 7-րդ կետերը⁷³: Որոշման 3-րդ կետը նախատեսում էր ԼՂԽ-ի ժողովրդական դեպուտատների խորհրդի գործունեության վերականգնում և հանրապետական կազմկոմիտեի ստեղծում՝ ԼՂԽ-ի հետ հավասարաբանակ սկզբունքով: 4-րդ կետը հանձնարարում էր Ադրբեջանի Գերագույն խորհրդին «Անհնակարճ ժամկետում ընդունել իրական ինքնավարության կարգավիճակը բարձրացնող օրենսդրական միջոցառումներ... Վերականգնվող արձանակների մասնակցությամբ երկխոսյա ժամկետում մշակել և ընդունել նոր օրենք ԼՂԽ-ի կարգավիճակի մասին, որ կերպաշխավորի Լեռնային Ղարաբաղի լիիրավ գաղափարը պետական, տնտեսական և մշակութային բոլոր բնագավառներում, ինքնակառավարման, ինքնաֆինանսավորման, տարածքային տնտեսավարկի, տնտեսական ու մշակութային ազատ կապերի հիման վրա», 7-րդ կետը պահանջում էր Ադրբեջանի Գերագույն խորհրդից ու հանրապետության Մինխատրեների խորհրդից «Անհրաժեշտ միջոցներ ձեռք առնել մարզում ձևավորված ազգային կազմի խախտող ժողովրդագրական իրադրության փոփոխություն թույլ չտալու նպատակով»:

Հայաստանից ու ԼՂԽ-ից ժողովրդական դեպուտատները դիմեցին ԽՍՀՄ Սահմանադրական վերանախորհրդային կոմիտեին

ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության 1989 թ. հունվարի 12-ի հրահանգրի և ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի 1989 թ. հուլիսի 28-ի որոշման ԽՍՀՄ Սահմանադրությանը համապատասխանելու վերաբերյալ՝ հարցապնդումով՝ ԽՍՀՄ Սահմանադրական վերահսկողության կոմիտեն 1991 թ. հուլիսի 28-ին (նախագահ՝ Ա. Ալեքսև), երկու ասրի անց, դիմումը քննարկելով ԽՍՀ Միության կազմալուծման պայմաններում, որոշել է.

1. «Նշել, որ **ԼՂԽՄ-ում կառավարման հատուկ ձև մտցնելու և այդ կապակցությամբ ԼՂԽՄ-ի ժողովրդական դեպուտատների լիազորությունները՝ դադարեցնելու վերաբերյալ՝ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության 1989 թ. հունվարի 12-ի հրահանգից 1989 թ. ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի հուլիսի 28-ի որոշման հետևանքով ուժը կորցրել է, վերացել է նաև նրանց իրավաբանական զեմահատականի անհրաժեշտությունը ԽՍՀՄ Սահմանադրությանն ու ԽՍՀՄ օրենքներին համապատասխանության տեսակետից:**

Գրա հետ մեկտեղ ԽՍՀՄ Սահմանադրական վերահսկողության կոմիտեն ուշադրություն է դարձնում այն բանին, որ այն ժամանակ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության իրավասության մեջ չէր մտնում ժողովրդական դեպուտատների որևէ խորհրդի գործունեությունը դադարեցնելու իրավունքը:

2. ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի 1989 թ. հուլիսի 28-ի «ԼՂԽՄ-ում իրազորությունը կարգավորելու միջոցների մասին» որոշման 3-րդ կետի 2-րդ մասը ԼՂԽՄ-ում իշխանության և կառավարման սահմանադրական մարմինների վերականգնմանը խոչընդոտելով և դրանով՝ իսկ ինքնավար մարզի բնակիչների սահմանադրական իրավունքների իրագործմանը, որը նախատեսված է ԽՍՀՄ Սահմանադրության 39 և 48 հոդվածներով, չի համապատասխանում ընդհանուր, հավասար ու գաղտնի ընտրական իրավունքի սկզբունքը հաստատող ԽՍՀՄ Սահմանադրության 95 և 97 հոդվածներին»²⁴:

ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի որոշումը Լեռնային Ղարաբաղում ցեմությանը չբնորոշվեց մասնավորապես 1 և 2 կետերի պատճառով, որոնցում ընդգծվում է ԼՂԽՄ-ի պատկանելությունը Ադրբեջանին, սակայն Արրիջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի վերահիշյալ որոշումը՝ գործնականում նշանակում էր պատերազմի հայտարարություն մարզի հայ բնակչությանը:

Կտրուկ ավելացավ ազգային ու ռասայական շռնանության մոլորի վրա կատարվող համացարժեքությունների քիվը: Լեռնային Ղարաբաղի շրջափակումը հասավ իր գագաթնակետին, ավելին, խզվեց հաղորդակցությունը մաս մարզի որոշ հայաբնակ կետերի միջև: Եռչիի հայկական գյուղերի բնակիչները հնարավորություն չունեին Ստեփանակերտ գալու, բանի որ միակ ճանապարհն անցնում էր ադրբեջանաբնակ Եռչիով: Ավերակ շրջկենտրոնի բնակիչները ազատ մտքով չունեին ինքնավար մարզի կենտրոն Ստեփանակերտ տանող միակ խճուղին անցնում էր Խոջալուով, որի բնակիչները հակամարտության մեջ մկզբնավորումից իրենց պահում էին չափազանց ազդեալի:

Մարտում ու շրջանի բնակիչները ևս Ստեփանակերտ ազատ երթևեկության չունեին, որովհետև նրանց ճանապարհին էր գտնվում մույն Եռչին: Այլեիին, հուլիսի 22-ին պայքեցվեց Ստեփանակերտը Եռչիի և Մարտում ու շրջանները միացնող կամուրջը: Անվտանգ չէր Մարտում կերտ-Ստեփանակերտ միջպուլական ճանապարհը (սաֆայուսպատ մայրուղին փակ էր ընդհանրապես): Երիվ մեկտեսցնում մեջ հայտնվեց հայկական Շահումյանի շրջանը: Եվ վերջապես, շրջաններից մտիլի ու ավելի էր մեկտանում Ստեփանակերտը: Ադրբեջանի կողմից իրավահավիտ «բաղարական» պլանավորումն ու հաղորդակցման ուղիների շինարարությունը տալիս էին իրենց պտուղները:

Արրոջությանը ծավալվում էր մաս Լեռնային Ղարաբաղի տեսնական շրջափակումը, մարզի բնակիչները գրկվեցին աշխատանքան կատարելու հնարավորությունից մարզի ճանապարհ գոտում Գևորգալանում, Ալրոտումում, Ֆուգարանում, Գյլանում, Արամիում, Ատրապատկիումում և այլ տեղերում: Լեռնային Ղարաբաղի վարելահողերի 60%-ը հայ բնակչության համար դարձավ անհասանելի:

Այս հանգամանքներում 1989 թ. դեկտեմբերի 1-ին Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի և Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհրդի համատեղ հաստաշրջանը որոշում ընդունեց Լեռնային Ղարաբաղը Հայկական ԽՍՀ-ին վերամիավորելու մասին: Որոշման մեջ նշվում է, որ. «Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը ճանաչում է Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի ինքնորոշման փաստը՝ հաստատված ԼՂԽՄ-ի մտադային խորհրդի 1988 թ. փետրվարի 20-ի և որուիսի 12-ի հաստաշրջանների,

ինչպես նաև մարզի բնակչության լիակար մեկնացուցիչների 1989 թ. օգոստոսի 16-ի համագումարի և Ազգային խորհրդի 1989 թ. հոկտեմբերի 19-ի նիստի որոշումներում:

Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը և Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհուրդը հռչակում են Հայկական ԽՍՀ-ի և Լեռնային Ղարաբաղի վերամիավորումը⁷⁵:

Հայկական երկու հատվածների բարձրագույն օրենսդիր մարմինների համատեղ նախաձեռնի որոշումը Ադրբեջանին միջև ստավերագույն ակտի գործողությունների՝ ուղղված Լեռնային Ղարաբաղից հայ բնակչությանը մարզից դուրս մղելուն: Գեկտեմբերի 3-ին անճանաչ անձանց կողմից Ստեփանակերտի թոշիչային ուղեշերտի վրա կիրարկվեց պայթուցիկ հարմարանք: Պայթյունի հետևանքով ուղեշերտի վրա մեկտես մետք շատս-վիլով և 25 սմ խորությամբ փոս առաջացավ: Հանցագործների հետքերը տանում էին Խոջալու գյուղ, սակայն քննությունն այնպես էլ չկարողացավ գտնել ամբարկելիներին:

1989 թ. դեկտեմբերի 13-ի լույս 14-ի գիշերը հակամարտության ողջ ընթացքում առաջին անգամ գեղակոծվեց Ստեփանակերտը: Կրակել էին ադրբեջանարմակ Կրկժամ արվարձանից: Տուժողներ չեղան, բայց այդ օրվանից ի վեր երկար ժամանակ ստեփանակերտցիները կենդանի թիրախ դարձան ոչ միայն Կըրկժամի, այլև հետագայում Շուշիի, Աղդամի, Խոջալուի ու այլ հայկական ինքնավար մարզի կենտրոնի շուրջ սեղադրված ադրբեջանարմակ կետերի բնակիչների համար:

Գեկտեմբերի 14-ին Խոջալույն մերձակա Հասանարաղում (Բերքաձոր) պայթեցվում է մի տուն: Զոհեր չեղան, սակայն տանտեր Ա. Ավետյանը հիվանդանոց հասցվեց մարմնական ծանր վնասվածքներով:

ԼՂԻՄ-ի ԿԳՎ հաղորդման համաձայն դեկտեմբերի 17-ի գիշերը անհայտ անձինք Խոջալու գյուղի մոտ պայթեցրել են Աղդամ-Ստեփանակերտ երկաթուղու կայարանումիչ պատաստը. պայթեցման տեղում 1 ս տրամագծով և 40 սմ խորությամբ փոս է գոյացել: Պայթյունի հետևանքով երկաթուղային ուղեշերտը ծրուցվել են: Տվյալ գործողությունը հետևանք էր այն բանի, որ միտքենական իշխանությունների ճնշման ներքո, դեկտեմբերի 8-ից սկսած, նորից Ղարաբաղ էին մուտք գործում ժողովրդա-

տնտեսական բեռներով, թեկուզև բավականին թալանված գնացքներ:

Գեկտեմբերի 20-ին մի խումբ ադրբեջանցիներ Կրկժամից հրաջաններով ու այլ զենքերով սաստիկ գնդակոծման ենթարկեցին Ստեփանակերտը: Հարձակվողներին այս անգամ հակահարված տրվեց, հրանցից մեկը հրազենի վերք ստացավ:

1989 թ. վերջը Ադրբեջանում նշանավորվեց հանրապետությունում ապրող ազգային փոքրամասնության՝ թախչների զինված՝ սպառնալուծությամբ: «Ադրբեջանի Զախլարաղի շրջանում հրազենով զինված մի խումբ մարդիկ գրավել են կոմունիստական կուսակցության շրջանային կոմիտեն ու միլիցիայի շրջանային բաժինը: Հարձակվողները ստաջարկ են երկու պահանջ, թող տալ անձնագրերում անվանվել թախչ և պայմաններ ստեղծել թախչ ժողովրդի ազգային մշակույթի զարգացման համար»⁷⁶:

1990 թ. դեկտեմբերի 2-ին ադրբեջանցի ազդության ուղևորներով՝ Ֆինգ՝ ալտորթային՝ թախչացած՝ ավտոշրջանակը գրահատրանսպորտորդի ու զինվորական մեքենայի ուղեկցության մտնում է Ստեփանակերտ: Քաղաքի բնակիչները փորձում են կանգնեցնել շարապույնը՝ մեծ թվով ադրբեջանցիների պաշտպան թաղաք մուտք գործելու նպատակները պարզելու համար, սակայն ի պատասխան՝ զինվորականները կրակ են բացում մարդկանց վրա հենց Ստեփանակերտի կենտրոնում, որի հետևանքով զոհվում են Ռոզա Բարսայանը (57 տարեկան) և Արմեն Հակոբյանը (48 տարեկան): Եվ լլլ: «Ստեփանակերտի չորս բնակիչ հրազենի վերք են ստացել»⁷⁷:

Հատուկ շրջանի պարտուղ հետագայում հաղորդել է, թե ալտորթաների ուղևորները եղել են Շուշի գնացող խաղաղ թաղաքացիներ: Հատկանշական է, որ Շուշի տանող ճանապարհը շրջանցում է Ստեփանակերտը, իսկ «մարզային միլիցիան չի հախազողաչացվել շարապան ուղերթի մասին»⁷⁸:

Կրթությունը Լեռնային Ղարաբաղում, այդ աբղունայի դեպքից հետո, ծայրամեղորեն շլիկացավ, և հունվարի 2-ից 4-ը Ստեփանակերտը օր ու գիշեր գնդակոծվում էր Կրկժամից: Միաժամանակ Խոջալուի բնակիչները նորից փակեցին Ասկերան-Ստեփանակերտ ճանապարհը ու շարաքարք արեցին հայ ուղևորներով երթևեկող մեքենաները: Այդ գործողությունների արդյունքում տասնհավակներով մարդիկ վիրավորվեցին:

Հունվարի սկզբը նշանավորվեց արյունահեղ իրադարձություններով Բաքվում, որոշ մանրամասների մասին վերը խոսվել է արդեն: Այդրեջանի մայրաքաղաքը խորհրդային զորքեր մտցնելը այնու ոչինչ չէր կարող փոխել. Այդրեջանը գինվում էր՝ Լեռնային Ղարաբաղի դեմ զինված ագրեսիա ձեռնարկելու համար: Այդ գործողությանը պատրաստվում էին ինչպես պետական ուսգնական կառույցները, այնպես էլ ընդդիմադիր ժողովրդական ճակատները: «Տ ցալ մեզ, գրոհայինները զինված են ոչ միայն որսորդական հրացաններով ու ինքնաշեն նռնակներով, այլև ժամանակակից ավտոմատներով, զենացիքներով, նռնակա-նետներով».— Այդրեջանում կատարվող իրադարձությունները մեկնաբանում էր ԽՍՀՄ պաշտպանության մինիստրության մինիստրի տեղակալ, ցամաքային զորքերի գլխավոր հրամանատար, բանակի գեներալ Վ. Վարենիկովը⁷⁹:

«Այդրեջանի ժողովրդական ճակատի գրոհայինները գեներալներ են բերել արտասահմանից (հրաճք բանգել-վերացրել են ամենապակասը ինը հարյուր կմ երկարությամբ սահմանապատկան ինժեներական շինություններ), կանխիկ փողով, նաև խորհրդային զորքերի ստորաբաժանումների վրա գործած հարձակումների միջոցով»⁷⁹ աս:

Այդ նույն օրերին «ակտիվացվել են հարձակումները Ծառուսյանի ու Խանկարի շրջանների հայկական գյուղերի վրա, ընդ որում, գրոհայինները օգտագործել են ոչ միայն ավտոմատ զենք, այլև՝ հրետանի, և՛ զրահառետիկիկա, և՛ խորհրդային բանակից նափշտակած ուղղաթիռներ»⁸⁰:

Ստեփանակերտը ավելի ու ավելի էր սեղմվում շրջափակման օղակի մեջ: Հունվարի 17-ին ադրբեջանաբնակ Կրկժամ ավանի բնակիչները հերթական անգամ քաղաքը զրկեցին ջրից, երկու պայթյուններով ոչնչացնելով ջրամուկը կայանն ու Ստեփանակերտ տանող ջրատար գիծը:

Լեռնային Ղարաբաղի արդեն մեկ տարի ճառակ դրության պայմաններում ապրող հայ բնակչությունը 1990 թ. հունվարի 15-ից հայտնվեց արտակարգ դրության կառավարակարգի պայմաններում:

Արտակարգ դրության շրջանի պարետ, գեներալ-մայոր Յու. Կուտլապովի հ. 1 հրամանը պահանջում էր, արգելել ամեն տե-

սակի զանգվածային միջոցառումներ, Ազգային խորհրդի ու Արցախի ժողովրդական շարժում «Միացում» և բոլոր ոչ ֆորմալ կազմակերպությունների ցրում և դրանց տպագիր մայրոթիների փակում: Լեռնային Ղարաբաղում գրանցում չունեցող անձինք պարտավոր էին երեք օրվա ընթացքում թողնել Լեռնային Ղարաբաղը: Մարզում հաստատվում էր պարետային ժամ: Զանգվածային կուտվանիջոցների վրա դրվում էր գրաքննություն, որը իրագործում էր գինվորական պարետատան ներկայացուցիչը⁸¹:

Յու. Կուտլապովի հրավանի նման վերապատումն անհրաժեշտ էր որովհետև հատկապես նրան էին հրում Այդրեջանի ՍՄՐ-ը և ԽՍՀՄ ՆԳՄ ներքին զորքերը «անճանազրային ռեժիմի ստեղծում» անց կացնելիս, որ ավարտվում էր բանտարկություններով, դիակապությունից, խաղաղ բնակիչներ պատանդելով, բռնաբարքներով և հաճախ՝ գյուղերի բնակիչների բռնազրույով:

Այն օրերին, երբ Կուտլապովը ստորագրում էր սույն անագրու հրամանը, Այդրեջանի ժողովրդական ճակատի ներկայացուցիչները, գլխավորվ Շուշիի հետոստասնադրոյման կայանը, ամեն օր երեք էին արձակում հակակամավաչական ու հակամայկական բնույթի հաղորդումներ: Այդ նույն ժամանակ շրջափակվեցին մարզային և Հայաստանի հետոստասնային հաղորդումները: Ոչ ֆորմալ կազմակերպությունները ցրելու, ինչպես և գրաքննության մասին հրամանը, դատելով ամեն ինչից, վերաբերում էր միայն Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչությանը: Հետագայում, ի միջի այլոց, կտեսնենք, որ անճանազրային ռեժիմի ստեղծումները ևս ստարածվում էին բացառապես հայերի վրա: Ծարունակվում էր նաև ԼՂԽ-ի տնտեսական շրջափակումը: Մարզը չէր կարողանում ստանալ իրեն հասցեագրված ժողովրդատնտեսական ապրանքները և արտահանել արդեն պարտադրյալ արտադրանքը: Վստեղիքաբարային նյութերի մատակարարումը լրիվ դադարեցվելու պատճառով մարզում էներգետիկ ճգնաժամ սկսվեց: Հունվարի 20-ին միջադարաչային հետախուսագծի պայթեցման հետևանքով Լեռնային Ղարաբաղը զրկվեց արտաքին աշխարհի հետ կապվելու նաև այդ հնարավորությունից: Այդրեջանական Բաղդաս և Ֆիզուլի շրջկենտրոնների կապի հանգույցները անջատեցին Ստեփանակերտի հետախուսային կապը Մարտակերտի, Հաղորթի և Ծառուսյանի շրջանների հետ:

Ծարունակվում էին հայաբնակ վայրերի սաստիկ գնդակո-

ծրոյունները պատմաւոր գեներալ, վնասարարութեամբ: Ըստ էության տարածաշրջանում արտակարգ դրոյթում մտցնելը նշանակում էր Լեւոնային Ղարաբաղի շրջափակման վերանայնը պաշարման:

Աղբրեջանում միաժամանակ պետական մակարդակով սկսւում է զինված շտապների կազմավորում Լեւոնային Ղարաբաղի աղբրեջանական համայնքի ներկայացուցիչներից: «Առաջվա նման լարվածության աղբյուրը մնում էր Ծուշիի ուղղութիւնը: Հունվարի 20-ին, դիտորդների կարծիքով, Ծուշիի շրջանի Մալի-րեկի գյուղի մերձակայքում վայելչ էր կատարել 15 ուղղաթիւ: Գիշերը Ծուշի քաղաքում ու Մալի-րեկի գյուղում լսվում էին պատմաւոր գեներալ կրակահերթեր: Ժամը մ անց 30 րոպէին Կրկման արվարձանից հայկական փողոցի ուղղությամբ պատմաւոր գեներալի մի թանկ րուպէ տնօրոյթամբ կրակ էր տեղում... Շարունակվում էր պատմաւորագրերի ներկայացումը, չի գործում երկարաժամանակ սրահապորտը... Առանց տարբերակիչ նշանների ուղղաթիւներով գրոհայինները եւ շարունակում են ժամանել Ծուշի, Խոջալու, Աղդամ, Մալի-րեկի եւ Մարտակերտի շրջանի Գեներալի գյուղը...»:

Ուշագրավ է, որ նույն այդ օրերին արտակարգ դրոյթում շրջանի պարետատունը քրեական պատասխանատւութեան ենթարկելու սպառնալիքով ԼԳՄ-ի հայ ինսպեկտորներից պահանջում էր «ի պահ» հանձնել օրերով գրանցված դրոյթական գեներալը⁸²:

Հունվարի 22-ին Ծուշիի անօրինական հետախուռտութեանը ցուցադրեց կապիտը նայն օրը քաղաքում տեղի ունեցած հանրամարտից, որի ժամանակ ժողովրդական դեպուտատների շրջանային խորհրդի գործադիր կոմիտէի նախագահը կոչ արեց հավաքվածներին երդվել, որ նրանք կանեն ամեն ինչ, որպէսզի Լեւոնային Ղարաբաղում ոչ մի հայ չմնա: Հանրամարտի մի քանի հազար հավաքվածները պատուաւորականութեամբ երդում տվեցին⁸³:

1990 թ. հունվարի 27-ին Ստեփանակերտ ժամանեցին հանրապետական կազմկոմիտէի անդամները Աղբրեջանի ԿԿ ԿԿ երկրորդ քարտուղար Վ. Պոլյանիչկոյի գլխավորութեամբ: Այդ օրը կարելի է օրինաչափորեն համարել Լեւոնային Ղարաբաղի բռնազավթման սկիզբ, քանի որ ԽՍՀՄ ՆԳՄ ներքին գործերը փա-

տորեն հանձնվեցին հայտնի հայտաշաց, հարկում ոչ մտու անցյալի ցեղապանութեան ոգեշնչողներից մեկի, Աֆղանստանի նախագահ Նաչիբուլլայի նախկին խորհրդականի իրավասութեանը: Պոլյանիչկոյի գալու հետք ատաշին օրը Լեւոնային Ղարաբաղի ժողովրդական դեպուտատների մարզային խորհրդի գործիքով եւ կոմկուսի մարզկոմի շենքերի վրա ԽՍՀՄ ՆԳՄ ներքին գործերի գրեմատուղներն ամբարցրին Աղբրեջանի պետական դրոշմերը, որից հետո այդ կազմակերպութիւնների աշխատակազմի անձնակազմերը ի նշան թողորի լքեցին իրենց ծառայողական տեղերը: Այն հարցին, թե տվյալ պահին ո՞ր մարմինն է ծառայում իբրև ԼԳՄ-ի պետական իշխանութեան մարմին, գինկոմիական պարետը պատասխանում է. «Պետական իշխանութեանը Աղբրեջանի կառավարութեան է, ԼԳՄ-ի կազմկոմիտէն ներկայացնում է Աղբրեջանի կառավարութեանը, որի գործունեությունն ուղղված է ԼԳՄ իրավիճակի կայունացմանը»⁸⁴:

Կազմկոմիտէի նախագահ Պոլյանիչկոյի նախաձեռնութեամբ փակվեցին ԼԳՄ-ի «Սորթրոյային Ղարաբաղ» թերթն ու մարզային հեռուստատեսութեանը, գինկոմիականները փաստորեն գրավեցին մարզային ոստիկանութեան եւ արգելեցին տեղական ոստիկանութեանը: Զվերացելով ԼԳՄ տանող ավտոմեքանակներով շրջափակումը, գինկոմիականները կորույն ամենափակեցին Երևան-Ստեփանակերտ եւ Ետարձ շփոթների քանակը: Վ. Պոլյանիչկոյի կարգադրութեամբ ու Վ. Սաֆրոնովի հրամանով թռչչաքային ուղեշերտի վրա վթարի սպառնալիք տեղեկոյ գրահարսանապորտորներ էին կազմեցվում: ԼԳՄ-ի անուսական շրջափակմանն ավելացավ տեղեկատվական շրջափակումը, որը չէր կարող չհարուցել ժողովրդի վրդովմունքը: Հունվարի 31-ին պարետ Սաֆրոնով արձակեց հ. 19 հրամանը, որի ստաշին կետն անում է. «Սորթրոյային Ղարաբաղ» թերթի խմբագրին ու խմբագրական կոլեկտիվին... ենթարկել արտակարգ դրոյթում շրջանի պարետին ու պարետատան քաղաքաժին...»⁸⁵:

Ստեփանակերտում սկսվում են հանուն Հայաստանին վերամիայնորդելու շարժման ակտիվիստների եւ ուղղակի նրան հարողների զանգվածային ձեռքբաղութիւններ: Ձեռքբաղութիւններից խուսափելու համար դարաւարդան ազգային-ազատագրական շարժման ակտիվիստների մի մասն ստիպման էր ընդհատակ անցնել:

1950 թ. փետրվարի վերջից արտակարգ դրության շրջանի պարես Վ. Մաֆրոսովն ու Վ. Պոլյանիչևն համատեղ հարձակում սկսեցին Լեոնային Ղարաբաղի հայկական գյուղերի վրա: Փետրվարի 27-ին «անձնագրային ուժերի ստուգում» անցկացվեց Շուշիի շրջանի վաղուց շրջափակման մեջ գտնվող Աղմառու, Մեծշեն, Մաղկամոր հայկական բնակավայրերում:

Ինչպես հաղորդել է «Կրեմլ» հեռուստատեսային տեղեկատվական ծրագիրը, այդ գյուղերը «Հինգվորականների կողմից սեղմվել են օդակի մեջ և ապա զինվորականները համառաքան խուզարկություններ են արել: Զինվորականները գյուղացիներից գրավել են մթերքի պահեստը՝ յուղի, ալյուրի, կրոպաների և այլնի պահուստներով: Ընդ 15 մարդ գյուղի բնակիչներից կապահավորվել են, հանձնվել Շուշի «հրահեց անձը պարզելու» կառուակով»⁶⁵ Այդ նույն օրերին սկսվեց Խանրարի շրջանի Ազնա (Առուկ) և Ստու (Հայշեն) հայկական գյուղերի բնակիչներին քնննազարդը: Հայաստանի Գերագույն խորհրդի նախագահության դիմումի մեջ այդ կապակցությամբ ընդգծվում է. «Գեոսաշենի ենթաշրջանի հայ բնակչության բռնի արտաքսման փաստը յուրյ լարվածություն է ստեղծել ինչպես Հյուսիսային Արցախում, այնպես էլ Լեոնային Ղարաբաղում, Հայաստանում, որը հիշ է իրափենակի կորուկ սքվելու նոր սպառնալիք»⁶⁷:

Իսկ Ղարաբաղում շարունակվում էին զինվորականների սանձարձակությունները: Մարտի 8-ին ադրբեջանական իշխանությունները ներքին գործերի օգնության ավարտեցին Ազնու և Հաջշեն գյուղերի հայ բնակչության բռնազարդը: Մարտի 14-ին Շուշիի շրջանի հայկական գյուղերում մորից՝ «անձնագրային ուժերի ստուգումներ» կատարվեցին, որոնք ավարտվեցին հերթական շարդերով: Նույն օրը Մարտակերտի շրջանի Չայլու գյուղում անցկացրած «ստուգում» վերջացավ 12-ամյա Արմեն Մկրտչյանի մահվամբ, որը զննվածնարվեց «ջանատեր» ստուգողներից մեկի կողմից:

Բայրի իշխանությունները միաժամանակ մարզային իրավապահ կառույցվածքներում տեղավորում էին իրենց, իրոկ կանոն, որսագգի հանձնակատարներին: ԼՂԻՄ-ի ՆԳՎ պետ նշանակվեց գնդապետ Վ. Կոպալովի, մարզի դատախազ՝ Վ. Վալիբեկովն, մարզային պետսնվտանգության նախագահ՝ Ե. Վոլկոն: Հատկապես այս անձերի զեկուցման հիման վրա Ադրբեջանի Գերագույն

խորհրդի նախագահությունը՝ ապրիլի 20-ին որոշում ընդունեց, ըստ որի, «Մարզի իրավապահ մարմինները և ԼՂԻՄ-ի ու Ադրբեջանական ԽՍՀ հարակից շրջանների արտակարգ դրության շրջանի զինվորական պարետատունը իրենց լիազորությունները գործադրում են ոչ բավարար ամբողջությամբ»⁶⁸:

Հաջորդ օրը, ի խախտումն «Լեոնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի մասին» օրենքի, ըստ որի մարզի վարչատարածքային բաժանման մեջ փոփոխություններ կատարելու իրավունքը պատկանում է բացառապես ԼՂԻՄ-ի ժողովրդական դեպուտատների խորհրդի գործադիր կոմիտեին, Ադրբեջանի Գերագույն խորհրդի նախագահությունը հրամանագիր է արձակում ԼՂԻՄ-ի տարածքում մեկ քաղաքային և տասը գյուղական խորհուրդներ ստեղծելու մասին: Բոլոր նոր խորհուրդները, բնականաբար, ստեղծվում են ադրբեջանաբնակ կետերում: Հրամանագրի խնաստի խորսանկրությունն այնքան էլ անթուփանց չէր: Ադրբեջանին անհրաժեշտ էր այդ խորհուրդների բնակավայրերին հասկանցելու խոշոր շահերի ներդրումներին, որոնք ուղղված էին Լեոնային Ղարաբաղում բռնի վերաբնակեցված ադրբեջանցիների համար տներ կառուցելուն, հաղորդել օրինակահանդիսան կրտսթականություն:

Ապրիլի 24-ը ամբողջ աշխարհի հայությունը նշում է իբրև Օսմանյան կայսրությունում հայերի ցեղասպանության օր: 1915 թ. հասկանալի այդ օրը սկսվել է հայերի կոտորածն ու բռնազարդը Թուրքիայում, որոնց թեւեւանքով գնվել է անվիլի ըան մեկուկես միլիոն հայ: Արտակարգ դրության շրջանի պարտատունը, հիսական իմանալով այդ համաժայգային պի մասին, արգելեց այդ օրն անցկացնել՝ որևէ զանգվածային միջոցատում, սգի հանդիսավադ: Սակայն Ստեփանակերտի բնակչությունն արհամարհեց հայ ժողովրդի ազգային արժանապատվությունն ու պատմական հիշուրությունը նեւսացնել հրամանը, և սգո համարադարային հանրահավաք կազմակերպեց երկրորդ համաշխարհային պատերազմում զոհված լուրաբաղցիների հիշատակին նվիրված հուշահամակարի մոտ: Կայացավ թագմանազարանոց հանրամավաք, որում կողոպենր ունեցան քաղաքի մտավորականության մի ըանի ներկայացուցիչներ: Ապրիլի 26-ին բոլոր վեց հոկտոբներն էլ ներբակավեցին: «Քաղաքի վրդովված՝ բնակիչները՝ հավարվեցին պարտատան մոտ և պահանջեցին ազատել՝ ներառվածներին, սակայն նրանց պատմականցին ամրոնատ հրազնի կրա-

կցնցնելով: Բաղարի յոթ բնակիչ հրազենի վերք ստացան: Հա-
ջորի օրը ձերբակալվածներից չորսը սուգանվելով 1000-ական
նուբրով, ազատ արձակվեցին, իսկ երկուսը կնքարկվեցին վար-
չական բանտարկության և... տեղափոխվեցին Ռուսաստան: Ազ-
գային-ազատագրական շարժման մի խումբ ևս 10 օրով կնքարկ-
վեց տնային կալանքի, մինչև մայիսի 9-ի տոնի վերջը: Բացի
այդ, ադրբեջանական կազմկոմիտեի որոշման հիման վրա նրանք
տնային հետախուսներն անջատվեցին՝ «կազմկոմիտեի կարիքնե-
րի համար»:

Մայիսի 10-ին Հաղորդի շրջանի Տող գյուղ է մտնում շինա-
նյութերով բեռնված մի մեծ ավտոշարասայուն՝ ավտոմաս զենքով
զինված ստավորապես 100 ադրբեջանցի մղիցիոներների
ուղեկցությամբ: Գյուղին պատկանող հողերի վրա սկսվում է բնա-
կելի տների շինարարություն: Գյուղի ու սովխոզի ղեկավարու-
թյան պահանջներին ի պատասխան հնչում է ծանոթ. «Աս մեր
հողն է»: Մայիսի 14-ին մի խումբ տղեկցիներ սովխոզի անօրին
Հայրապետյանի գլխավորությամբ, հավաքվում են մարզի դատա-
խազությունում: Սակայն դատախազ Վասիլենկոն միայն ձեռքերն
է տարածում. ևս, իբր, իրավասու չէն նման հարցերը լուծելու,
դա Բաբուն է որոշում: Մայիսի 17-ին արտակարգ շրջանի պա-
լետատունը հաղորդում է. «Հաղորդի շրջանի Տող գյուղում ընդ-
հարում է տեղի ունեցել հալերի ու ադրբեջանցիների միջև: Մի
քանի մարդ վիրավորվել են, կապանավորվել է հայ ազգության
յոթ մարդ»⁹²:

Ուշադրություն է գրավում վիրավորների ազգությունը թաքց-
նելու փաստը: Այն դեպքում, որ Տողի հայ ազգության չորս բնա-
կիչ ստացել էին հրազենի վերք, բազմաթիվ բնակիչներ՝ վնաս-
վածքներ, մինչդեռ հակառակ կողմին բաժին էր հասել միայն
«քոթ» ստարկայի վնասվածքներ»՝ քարով:

Հայկական գյուղերի հողատարածությունների հատկացում-
ները ադրբեջանաբնակ ավանների շինարարության համար Լեո-
նային Ղարաբաղում սկսեցին վտանգավոր շափեր ստանալ:
«ԼՂԽԻ-ի Մարտակերտի շրջանի Վարդանո գյուղի Գանիելյանի
անվան կոլտնտեսությանը պատկանող հողերը, առանց ժողովըր-
դական ղեկատարների տեղական խորհրդի համաձայնության,
Ադրբեջանի Աղդամի շրջանի Շուպանու գյուղի իշխանություն-
ների կողմից գրավեցին և հատկացվեցին ադրբեջանցիների հա-

մար բնակարանային շինարարությանը՝ 18 հա, ցանքսի համար՝
53 հա, փչացրել են 35 հա խաղողի այգի:

ԼՂԽԻ-ի Մարտակերտի շրջանի Ղազանչի գյուղի Մշանկի-
յանի անվան կոլտնտեսությանը 40 հա ջրարքի հողատարածու-
թյունը հարևան Աղդամի «ՊՄԿ—48» և Բարդաչի «ՊՄԿ—45»
կողմից, առանց ժողովրդական ղեկատարների տեղական խոր-
հրդի համաձայնության, գրավել է և հատկացվել ադրբեջանա-
կան բնակչության համար նոր ավանի շինարարությանը⁹³:

1990 թ. մայիսի 17-ին Ադրբեջանի Մինիստրների խորհուր-
դը ընդունեց «Լեոնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզում օգուտ-
գործման համար հողամասեր հատկացնելու վերաբերյալ միջնոր-
դագրերի քննարկման ժամանակավոր կարգ հաստատելու մա-
սին» հ. 204 որոշումը⁹⁴: Այդ որոշման համաձայն, ի խախտումն
սեփականության մասին ԽՍՀՄ, ինքնավարությունների օրենքնե-
րի, Լեոնային Ղարաբաղում հողի մասին օրենքի, ձեռնարկու-
թյուններին, հիմնարկություններին ու կազմակերպություններին
հողամասեր հատկացնելու իրավունքը վերապահվում էր թացա-
նասպես Ադրբեջանի կազմկոմիտեին ու Պետագորտերին: Սույն
որոշումը հանգեցրեց Լեոնային Ղարաբաղի բնակավայրերի հո-
լատարածությունների բռնազավթման օրինակաճանցումը:

Արդեն խտվել է, որ Ադրբեջանը Լեոնային Ղարաբաղում
կիրառում էր հաշվական բնակավայրերի շրջափակում: Հատկա-
պես ծանր էր Մարտակերտի ու Ծափումյանի շրջանների դեռու-
յունը, որոնք փաստորեն գրված էին ինքնավար մարզի կենտ-
րոնի հետ որևէ կապից: Այս շրջանների բնակչությունը գրկված
էր անմիջական թշվառական օգնություն ստանալու հնարավորու-
թյունից, սպառնքելով չէին ներկվում և այլև: Մարտակերտի
բնակիչները արտաքին աշխարհի հետ կապ պահպանելու նպա-
տակով 1990 թ. ոչ մեծ ինքնաթիռներից սպասարկող գեանաճու-
ղային թռիչքային ուղեչերտ կառուցեցին: Նման նախաձեռնությունը
բարյոքին դուր չէկավ Բաքվին և «մայիսի 21-ին հարևան Միդ-
հաշիբի շրջանից բանվորները, զինվորների մասնակցությամբ
ու նրանց պաշտպանության ներքո, վարեցին հայ օդակայանի տա-
րածքը, շարքից հանեցին դիպակտերական կետն ու ջարդեցին
թանկարժեք սարքավորումները»⁹⁵:

Պարեն Սաֆինովի և ԼՂԽԻ-ի կազմկոմիտեի նախագահի որա-
մանով մայիսի 19-ին ներթափանց անգամ փակվում է Ստեփանա-

կերպի օլիգարխիայանը ու անշատվում հեռավորացին կապը Հայաստանի հետ: Միայն բնակիչների մոտկվա ապաքլված բազմաթիվ թղթերերից հետո Հայաստանի հետ կապի միջոցներն ու Ստեփանակերտի օլիգարխիայանի կոտակները վերադրվում է:

1990 թ. մայիսի վերջից Լեոնային Ղարաբաղի ուղե տարածքում «անճանազային ուժիսի ստուգումներ» են սկսվում, որոնք անց էին կացվում ադրբեջանական միլիցիայի ու ներքին գործերի համատեղ ուժերով: Նման ստուգումները հատկապես ծանր հետևանքների հանգեցրին Ասկերանի շրջանի Արյուզաղ (Սաունալըբլըր), Դահրազ ու Ճարտվա, Մարտունու շրջանի Ալյուզու ու Մուրիշեն, Մարտակերտի շրջանի Քաջավան գյուղերում... Արտակարգ դրության շրջանի պարես Վ. Սահնովը գործնականում չէր թարցնում, որ իր իրավասության ներքո գտնվող ԽՍՀՄ ՆԳՄ ներքին գործերը կատարում են Ադրբեջանից ստացվող հրամանները: «Ստեփանակերտում այդ նույն օրը, երբ մենք այնտեղ հասանք, փոխել էին պարես, գեներալ-մայոր Վ. Ն. Սահնովին:

Հայկական գյուղում ևս տեսա, թե մարդիկ երջանկությունից ինչպես էին լաց լինում, երբ իմացան այդ մասին... հաց շուտով, որքան էլ տարօրինակ է, Սահնովին նորից պարես դարձրին»⁹²:

Նման անսուզկիության հիմքը հին, բայց իրեն լավ դրսեվորած մեթոդ էր. Ադրբեջանի կողմից միտթեմական բարձրաստիճան պաշտոնյաների սովորական կաշտումը: ԽՍՀՄ-ում սկսվող դեմոկրատական փոփոխությունների արիքը պատմում էր ԽՄԿԿ 28-րդ համագումարի սահմաններից դուրս թողնել Խորհրդային Միության շարքային կոմունիստների շրջանում ստանճնապես հարգանք չվայելող բազմաթիվ բարձրաստիճան պաշտոնյաների: Եվ Ադրբեջանի կոմունիստները ստաշարկեցին իրենց ծառայությունները: Ադրբեջանի կոմկուսի կողմից համագումարի պատվիրակներ ընտրվեցին, որը նշանակում էր մաս օժովել մի շարք իրավունքներով ու ունենալ թախկանին էական արտոմություններ, ՏԱՍՄ-ի գլխավոր տնօրեն Լ. Կրավչենկոն, հատորակցության ճանապարհների մինիստր Ի. Կոնաբլե, ԽՄԿԿ ԿԿ ազգությունների գծով բաժնի վարիչ Վ. Միխայլով: Այժմ կարելի էր շանճանգատանալ Լեոնային Ղարաբաղ տանող

ճանապարհների շրջափակման պատճառարարության համար, Ի. Կոնաբլե ինքը դուրս կարճնի, իսկ Լ. Կրավչենկոն նրա բացարթությունները կտարածի: Ինչ վերաբերում է Վ. Միխայլովին, ապա նրան, հավանաբար, չաճին կրնա մարքսիզմ-լենինիզմի դիրքերից ԽՍՀՄ դեկադարությունը բացատրելը, թե ինչ է կատարվում Լեոնային Ղարաբաղում: Վ. Կոնաբլեի մեկ անգամայն

Ելույթ ունենալով Ադրբեջանի կոմունիստների համագումարում իրեն ընտրողների առաջ՝ Լ. Կրավչենկոն հայտարարեց. «Այսուհետև ևս ին կուսակցական, մասնագիտական ու մարդկային պարտք են համարելու ՏԱՍՄ-ի օգնությանը համամիութենական ընթերցողին հասցնել ճշմարտությունը ադրբեջանական մոլորվողի մասին, պարագլուխների մասին... դրամայի, որը Լեոնային Ղարաբաղից սկսվեց»⁹³:

Լեոնային Ղարաբաղում Ադրբեջանը նույնպես ամրապնդեց իր դիրքերը՝ 28-րդ համագումարի պատվիրակներ ընտրելով արտակարգ դրության շրջանի պարես Վ. Սահնովին, Կազմկոմիտեի նախագահ Վ. Պոլյանիչկոյին, ՊԱԿ-ի մարզային վարչության պետ Ե. Վոլկոյին և կոմունիստական կուս. Ծուլիի շրջանային կոմիտեի ատաշին քարտուղար Վ. Ջաֆարովին:

Ծգուտտի 1-ին վթարի ենթարկվեց ՏԱԿ-40 քաղաքացիական ինքնաթիռը, որը չվերթ էր կատարում Երևանից Մոսկվա նախկին: Զոհվեցին բոլոր 39 ուղևորները ու անճանալագմի շրոս անդամները: Որոնող-փրկարար աշխատանքներ կազմակերպելով, ինքնաթիռի մնացորդներն ու զոհվածների անդուները հայտնաբերվեցին Լաչինի շրջանի Ճառաջ գյուղի մոտ: Վթարի հետաքննությունը անց էին կացնում ԽՍՀՄ «Պետսովխանագորի» հանճնաժողովն ու Ադրբեջանի ներկայացուցիչները: Ստեփանակերտի օլիգարխիայանի աշխատակիցների կողմից գողգառնաբար կատարած հետաքննության արդյունքները հարկադրում էին կամավածել վթարի պատահականության մեջ, ուսկայն պաշտոնական հանճնաժողովը հայտարարել էր, որ «Ընթերցարի շահարկի» հանգույցներն ու մասերը տարվել են Մոսկվա, և վերլուծության արդյունքները ցույց են տալիս, որ ինքնաթիռը խորտակվել է վատ տեսանկիության պայմաններում կողմնորոշումը կորցնելու պատճառով»⁹⁴:

Ծգուտտի 6-ին, սակայն, «Էպոխա» թերթի թղթակիցը զբաղըվելով վթարի վարտում, պարզում է, որ բացված կամ շարված

«սև արկղը» դեռ գտնվում է փթաթի ենթարկված ինքնաթիռի մոտ⁹⁵: Ստեփանակերտի օդանավակայանի դիպլոմաչի Կ. Գուսպարյանը «Պետավիանավորին» տված բացատրության մեջ գրում է, ինքնաթիռի «փթաթի շրջանում աշխատել է բորտ 97118 ռազմական ուղղաթիռը, որը դիպլոմաչի էր կանչվել չպատասխանելու (ևս փորձում էի լսած ինքնաթիռի հետ կապ հաստատել ռազմական ուղղաթիռի միջոցով)»: Նա պատասխանեց, մոտավորապես հինգ րոպե անց, երրորդ կանչին, այնուհետև, իմ խնդրանքով, սկսեց կանչել ինքնաթիռը⁹⁶:

Այդուհանդերձ դրությունը շրջանի պարետատունը չէր էլ փորձում բողոքիկ իր կախվածությունը Ադրբեջանից: 1990 թ. նոյեմբերին «Մոսկովսկին նովոսի» թերթի աշխատակիցները ԼՂԻՄ հայ բնակչության ներկայացուցիչների ու Հայաստանից ժողովրդական դեպուտատների համընդուն կազմակերպիչին՝ գեներալ Սաֆինովի հետ: Վերջինս այն հարցին, թե, «Է՞ք գտնու՞մ աղբյուր դուք, որ դրությունը կարող էր ավելի շուտ կարգավորվել, եթե դուք հանրապետությունից բացարձակապես անկախ լինեիք», — պատասխանեց. «Ինչ վերաբերում է հանրապետությունից (Ադրբեջանից, իմք.) անկախ լինելուն, ես այդ հարցը գործնականում լուծելու մեխանիզմ չեմ տեսնում: Զորքերը հանրապետության տարածքում են գտնվում երանց մտահանգումս, հանրապետությունը ապահովում է նրանց ապրուստը...»⁹⁷: Նույն այդ ճրագրական մեջ տեղ է գտել Սաֆինովի՝ անհերքելի ապացույցների մշտնա լուծելու մասին հարցին: Ավելի ուշ, նման, եթե չասենք ավելի կոպիտ վերաբերմունքի արժանացան որսական պատվանդանական պատվիրակության անդամները՝ ՌԱՖԻՆԶ Գև մարդու իրավունքների կոմիտեի նախագահ Ս. Ա. Կովալյովի գլխավորությամբ, «Ապրիլ» գրական միավորության ներկայացուցիչները և ուրիշներ: Եվ բոլորովին էլ գարնանային չէր դեկտեմբերի 25-ին Ստեփանակերտի օդանավակայանում Լեոնային Գաբարյուցի ԽԱՄԸ ժողովրդական դեպուտատ Բ. Գադալյանի ձերբակալությունը:

պատանդիկու, ալվազակային հարձակումների, անանագողությունների, դաշտերի հրդեհումների վերաբերյալ տեղեկությունները ավելի հաճախակի էին դարձել: Մարզում կատարվող հանցագործությունները հնարավոր էր չլին լինի տառեց տեղեկատվական շրջափակման, որը և հանգեցրեց 1990 թ. հուլիսի վերջից ԽԱՄԸ ՆԳՄ ներքին գործերի զինվորականների կողմից ամբողջությամբ Ադրբեջանի ՍՄՄ-ի իրավասությանը հանձնում Ստեփանակերտի օդանավակայանի վերահսկողության սատակացմանը:

Այն օրերի մամուլը լայնորեն լուսաբանում էր ադրբեջանցի օսմանականների «գործունեություն» օդանավակայանում: Ուղեորների ձեռք, կանանց անարգանք, մարդկանց ազգային ու մարդկային արժանապատվության ոտնահարում, այս բոլորը դարձել էր սովորական երևույթ: Ըստ որում, հաճախ ստեղծվում էին խայտառակ իրադրություններ: 1990 թ. օգոստոսին օդանավակայանում կալանվեց և երեսն վերադարձվեց Երվադանում տեղի պատվիրակությունը՝ Ֆրանսիայի ներկայացուցիչ Անրի Մարրի գլխավորությամբ: Սեպտեմբերի սկզբին օսմանականները Ստեփանակերտի օդանավակայանում կարճաժամկետից ու քաղաքից արտաքսեցին ԽԱՄԸ և ՌԱՖԻՆԶ ժողովրդական դեպուտատ Գուսպարյուցիության: Ավելի ուշ, նման, եթե չասենք ավելի կոպիտ վերաբերմունքի արժանացան որսական պատվանդանական պատվիրակության անդամները՝ ՌԱՖԻՆԶ Գև մարդու իրավունքների կոմիտեի նախագահ Ս. Ա. Կովալյովի գլխավորությամբ, «Ապրիլ» գրական միավորության ներկայացուցիչները և ուրիշներ: Եվ բոլորովին էլ գարնանային չէր դեկտեմբերի 25-ին Ստեփանակերտի օդանավակայանում Լեոնային Գաբարյուցի ԽԱՄԸ ժողովրդական դեպուտատ Բ. Գադալյանի ձերբակալությունը:

«Անկախ մամուլի ներկայացուցիչների պաշտոնական մուտքը Լեոնային Գաբարյուցի ամոր փակված էր»⁹⁸ աս:

Նոյեմբերի 19-ին մի քանի հարյուր մարդուց բաղկացած օսմանականների շուկայի հարձակվեց Եուրիչ շրջանի հայկական գյուղերի վրա: Նույնական այդ գյուղերի «սանձազրային ուժերին» իններորդ ստուգումը սկսվեց վերաշինվող Ծաղկամոր գյուղի երկրորդ հրդեհումով: Իր տան մեջ այդվեց 78-ամյա Նամա Զուբայանը, գեղականաբանից Ելիշե Մատուրյանը, որը փորձում էր փրկել ձեր կնոջը: Դրանից հետո այդ գյուղերի ամբողջ բնակչու-

բյուրեղ տարի կանգնեց հանուն իրենց տների պաշտպանության: Ավելի քան երկու օր տևած փոխհամագործընթացից հետո, օտեմականներից հարկադրված էին համաձայնել: ⁹¹ Եվ գլխավորապես գրեթե այ

1990 թ. դեկտեմբերի 5-ին Միք-Բաշեթի (Թեք-Թեք) աղբրեջանցի ազգության բնակիչների կողմից, որոնց մեծ մասը Աղբրեջանի ՍՄՕՆ-ի համագլխավոր էր, ավազակային հարձակում կատարվեց Մարտակերտի շրջանի Թալիշ գյուղի ֆերմայի վրա: Հարձակման հետևանքով սպանվեց հովիվ Սամվել Անդրեսայանը և գողացվեց 227 գոլու մանր լոջերիավոր անասուն: ԼԳԽՄ ՆԳՎ և պարետատան ամբիօպարեթի համաձայն 1990 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսների ընթացքում զինված մարդկանց ու օտեմականների ավազակային հարձակումներից Լեռնային Ղարաբաղում զոհ են գնացել հայ ազգության 28 մարդ: ⁹²

Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչությունը վերջնականապես համոզվելով, որ ներքին զորքերը ոչ միայն մտադիր չեն նրանց պաշտպանելու աղբրեջանական զինված միացիայից, այլև հաճախ իրենք են մասնակցում հայկական գյուղերի ջարդերին, սկսեց զինվել: Որոշ գյուղերում ինքնապաշտպանության ջոկատներ հայտնվեցին, որոնք իրենց հիմնական զանգվածով բաղկացած են տեղական բնակչությունից, այլ ոչ թե օրսել անհրաժեշտներից, և որոնց մեջ հայերը տեսնում են իրենց միակ պաշտպաններին⁹³:

Վրա հաաալ 1991 թվականը, ղեկավարությունների ու փորձաթյունների թվականը, անհասանելի վիտի ու շտեմված արիության թվականը, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ծնունդան թվականը:

Նոր տարին սկսվեց Աղբրեջանի հախազան Ա. Մուրաչիթրվի Լեռնային Ղարաբաղում և հարակից աղբրեջանական շրջաններում հախազանական կառավարում ստեղծելու մասին հրապարակագրով (2 հունվարի), իսկ հունվարի 9-ին Լեռնային Ղարաբաղում կատարվեց ամենամոդկալի ոճրագործություններից մեկը: Այդ օրը ԼԳԽՄ-ի Մարտունու շրջանի աղբրեջանաբնակ Ղարաղալում գյուղի մոտ գեղակոծվում է «ՌԱՁ—465» ավտոմեքենան, որով հիվանդանոց էին տանում ծննդկան Անժելա Գրիգորյանին: Գեղակոծության հետևանքով Ա. Գրիգորյանը, ինչպես նաև նրա ամուսին Լեռնի Գրիգորյանն ու վարորդ Սամվել Անտոնյանը

զոհվում են (բոլորը Մարտունու շրջանի կաղարծի գյուղի բնակիչներ): Մարդասպաններն անարգում են Անժելայի դիակը, բազմաթիվ ծակող-կարող վերքեր հասցնելով դիակին և փորձում պարզել դու չճնված երկեսայի սեղը: Հաջորդ օրը, մոտավորապես նույն տեղում նորից մեքենա է գեղակոծվում: Վարորդն ու ուղևորը զոհվում են: Հունվարի 12-ին Շուշիի մոտ գեղակոծության հետևանքով զոհվում են մեքենայի վարորդներ Ա. Մարտիրոսյանն ու Լ. Եղիանը:⁹⁴

1991 թ. հունվարի 14-ին Աղբրեջանի Գերագույն խորհրդի հախազամությունը որոշում է ընդունում Լեռնային Ղարաբաղի Շահումյանի շրջանը համրեանց կատան-Իսմայիլովի շրջանին միացնելու մասին: «Շահումյանի շրջանում ապրում էր 20 հազար մարդ, որոնց 82%-ը հայեր էին. հատուկ-Իսմայիլովի 50 հազարանոց բնակչությունը հիմնականում աղբրեջանցիներից է բաղկացած: Ավելի քան մի տարի շրջափակման մեջ գտնվող Շահումյանի շրջանը դեղամիջոցների, բժիշկների, սննդամթերքի ղեկավարություններ էր կրում»⁹⁵:

Աղբրեջանի Գերագույն խորհրդի հախազամությունը դիմել է Շահումյանի շրջանի բնակչությանը, քառ տրի. «Շրջանի (Շահումյանի շրջ. խմբ.) բազմաթիվ բնակիչների խնդրանքներն ու միջնորդությունները հարկադրեցին Աղբրեջանական ԽՍՀ դեկավարությանը... միացնել Շահումյանի ու հատուկ-Իսմայիլովի շրջանները»⁹⁶:

Այդ որոշման համաձայն շրջանի վարչական մարմինները պետք է գտնվեն հատուկ-Իսմայիլովում, այսինքն՝ այնտեղ, ուր հայերը չէին կարող դիմել: «...Պե՛տք է արդյոք օգտվել այդ իրավունքից, երբ նման բացը կհանգեցնի արյունահեղության»⁹⁷:

Աղբրեջանի ներքին գործերի մինիստրության սույն որոշման իրագործմանն ուղղված առաջին քայլը զինվորական պարետատան օգնությանը Շահումյանի շրջանի միլիցիայի զինաթափումն էր. խվեց ցուցակային 9 ստորճանակ: ⁹⁸

Այդ ընթացքում Լեռնային Ղարաբաղում հայկական գյուղերն անընդմեջ գեղակոծվում էին: Հունվարի 14-ին ինտենսիվ գեղակոծության ենթարկվեցին Շուշիի շրջանի հայկական գյուղերը: Հրազդանի վերք ստացավ Մեծշեն գյուղի բնակչուհի Եվգենյա Բարսեղյանը: Նույն օրը գեղակոծվեց նույն շրջանի Կիրով գյուղը: Երեկոյան Մեծշենի, Կիրովի, Մալկաճարի, Եղճառույի բնա-

երը Շուշիի շրջաօրծմոյի հախագահ Զաւարտոյի և շրջանա-
կրտակոյի առաջին բարտուղար Հասանոյի ստորագրութեան
վ վերջնագիր են ստանում, որոս նշված գյուղերի բնակիչ-
ներն առաջարկում է մինչև հունվարի 20-ը թողնել հայրենի
կապայրերը և տեղափոխուել Հայաստան: Հակասակ դեպքում,
յում է վերջնագրում, այդ գյուղերը երկիզվելու են:

1991 թ. սկզբից Ադրբեջանի օտոնականների թիվը կեանային
արարաւորում կտրուկ աւելացաւ: Ադրբեջանի ներքին գործերի
խոր Ասադովը փետրվարի 3-ին հանրապետական հեռու-
տեսութեամբ հայտարարեց. «Լեռնային Ղարաբաղի պարս-
տեղակայված է Ադրբեջանի ԿԳՄ ՕՄՕՆ-ի 10000 ծառայող:
Օրերս այդ թիվը մեծացաւ և 600-ով: Մենք ծրագրում ենք
Ն-ի աշխատակիցների թիվը ԼԳՄ-ի ադրբեջանաբնակ գյու-
րում հասցնել 5000 և ավելի... Ղարաբաղ մտնելու ու գրավելը՝
հնկիայի գործ է...»¹⁰²: Կոյն հարցազրույցում Ասադովը հայտ-
որ Ադրբեջանը դիմել է միտթեանական մարմիններին հան-
կտութեանում տեղակայված խորհրդային բանակի ստորա-
անհումների կազմում ադրբեջանցիների թիվը 50% հասցնելու
խնայով: «Հուսով ենք, որ մեր պահանջը դրական լուծում
տանաւ», — աւելացրեց մինարտը:

Լեռնային Ղարաբաղում տեղի ունեցող իրադարձութեանները
ստեղծում են տարածաշրջանում միլիցիայի համազգեստով
թվով զինված մարդկանց ստիպութեան վերաբերյալ Ասա-
ւաւածները: Հունվարի 12-ի լույս 13-ի գիշերը միլիցիայի
ազգեստով մի խումբ ադրբեջանցիներ մտնում են Մարտու-
շրջանի ինտելիցնակ գյուղ և ներխուժում 1959 թ. ծնված Մի-
լի Հովսեփյանի տունը: Օտոնականները գնդակահարում են
տնայրոջ կնոջը՝ Գրիգորյան (Հովսեփյան) Սիլվային, 1960 թ.
ծնված, երեխային՝ Հովսեփյան Արայիկին, 1959 թ. ծնված, և պա-
րուս իրեն՝ Մ. Հովսեփյանին ու նրա երկու մանկահասակ
սուսերին՝ Հովսեփյան Աշոտին, 1952 թ. ծնված, և Հովսեփյան
Սարգիսը, 1958 թ. ծնված: Հունվարի 28-ին ավտոմատ զենքով
ծած ադրբեջանցիների կողմից հարձակման է ենթարկվում
տոնի բաղաքը, որի հետևանքով զոհվում է Ամիր Կասիր-
ճեւլան 1950 թ.: Փետրվարի 2-ին Մարտունու շրջանի Գե-
րալկան տեղակայում ավտոմատ զենքից մեքենաների զըն-
ածու լոյան հետևանքով սպանվում է Գրիշա Գրիգորյանը,

1937 թ. ծնված: Փետրվարի 3-ին ՕՄՕՆ-ականների մի մեծ խումբ
հարձակվում է Ասկերանի շրջանի Հովսեփյան տեղակայոյի
վրա: Ինտենսիվ գնդակոծութեան հետևանքով զոհվում են Հով-
սեփյանի բնակիչներ Կամեսը Հովհաննիսյանը, 1952 թ. ծըն-
ված, և Կամե Առուստամյանը, 1968 թ. ծնված:

Այսպիսով, շարունակուով՝ «անձնագրային ռեժիմի ստուգում-
ներին» զուգահեռ այժմ հայկական գյուղերի վրա հարձակումներ
էին գործում Ադրբեջանի ԿԳՄ ՕՄՕՆ-ի զինված ստորաբաժանում-
ները: Միլիցիայի այն ժամանակվա սանձօրոյս հաղորդագրութեան-
ները ռազմական անփութագրեր էին հիշեցնում: Օտոնականների
հանցագործութեաններով հատկապես «հարտաւ» եղաւ 1991 թ.
մարտի սկիզբը: Անավասիկ Լեռնային Ղարաբաղի ԿԳՎ մարտի
2-ի անփութագիրը:

«Մարտի 2-ին Կարմիր գյուղի (Ասկերանի շրջան) անասնա-
պահական համայնիից զոհացվել է 60 գլուխ խեւ»:

Կոյն օրը միլիցիայի համազգեստով մտուպորապես 15 ավ-
տոմասավոր հարձակվել են Հարթ գյուղի (Մարտակերտի շր-
ջան) անասնապահական ֆերմայի վրա, սպանել են ֆերմայի
պահակ Մելիքսեթ Ասրյանին, 1926 թ. ծնված, կապկպել նրա
կնոջը և տարել 70 գլուխ խեւ:

Կոյն օրը մի քանի տասնյակ օտոնական չորս «ՌԻՄԱ» մե-
քենաներով հարձակվել են Թալիշ գյուղի վրա (Մարտակերտի շր-
ջան): Ժամը 17-ից 19-ը գյուղը սաստիկ գնդակոծվել է ավտոմատ-
ներից ու գնդացիներից: Զոհեր չկան:

Կոյն օրը, մտուպորապես ժամը 20-ին, Զինի գյուղի կողմից
(Ալյաթի շրջան) ուժեղ կրակ է տեղացել Զարոյս գյուղի վրա
(Ասկերանի շրջան): Բացի ավտոմատների կրակներէրէր, գյուղի
վրա արձակվել է երկու ականանետի արկ: Գյուղի մի բնակչուհի ու
մի զինձատաղու վիրավորվել են:

Միևնույն օրը Վեյալուո ադրբեջանաբնակ գյուղի մտա ավտո-
մատներից գնդակոծվել է կցասայով տրակտորը, որով մարտար
գյուղի (Մարտունու շրջան) կողմնտեսականները աշխատանքից
տուն էին վերադառնում: Գնդակոծութեան հետևանքով զոհվել են
Յուրի Դադաճյանը, 1961 թ. ծնված, Արթուր Դադաճյանը, 1960 թ.

* Ինչոր կղեկավար անտուն

կիշները Շուշիի շրջգործկոմի նախագահ Ջավադովի և շրջանային կուսկոմի առաջին քարտուղար Հասանովի ստորագրությամբ կերպ վերջնագիր են ստանում, որում նշված գյուղերի բնակիչներին առաջարկվում է մինչև հունվարի 20-ը թողնել հայրենի բնակավայրերը և տեղափոխվել Հայաստան: Հայաստակ դեպքում, ապում է վերջնագրում, այդ գյուղերը ճեկիվելու են:

1991 թ. սկզբից Ադրբեջանի օսմանականների թիվը կոնցային Ղարաբաղում կորուկ ավելացավ: Ադրբեջանի ներքին գործերի մինիստր Ասադովը փետրվարի 3-ին հանրապետության հեռու-տառեսությանը հայտարարեց. «Լեռնային Ղարաբաղի պարագծով տեղակայված է Ադրբեջանի ԿԳՄ ՕՄԾՆ-ի 10000 ծառայող: Մոտ օրեր այդ թիվը մեծացավ և 600-ով: Մենք ծրարում ենք ՕՄԾՆ-ի աշխատակիցների թիվը ԼԻԽՄ-ի ադրբեջանաբնակ գյուղերում հասցնել 5000 և ավելի... Ղարաբաղ մտնելու ու գրավելը՝ տեխնիկայի գործ է...»¹⁰⁹: Կույն հարցազրույցում Ասադովը հայտնեց, որ Ադրբեջանը դիմել է միտթեմական մարմիններին հանրապետությունում տեղակայված խորհրդային բանակի ստորաբաժանումների կազմում ադրբեջանցիների թիվը 50% հասցնելու պահանջով: «Հուսով ենք, որ մեր պահանջը դրական լուծում կստանա», — ավելացրեց մինիստրը:

Կոնցային Ղարաբաղում տեղի ունեցող իրադարձությունները հաստատում են տարածաշրջանում միլիցիայի համազգեստով մեծ թվով զինված մարդկանց սովալայության վերաբերյալ Ասադովի ասածները: Հունվարի 12-ի լույս 13-ի գիշերը միլիցիայի համազգեստով մի խումբ ադրբեջանցիներ մտնում են Մարտունու շրջանի խոնդիակ գյուղ և ներխուժում 1959 թ. ծնված Միխայիլ Հովսեփյանի տունը: Օսմանականները գնդակահարում են տանտիրոջ կնոջը՝ Գրիգորյան (Հովսեփյան) Սիլվիային, 1960 թ. ծնված, երեխային՝ Հովսեփյան Արարիկին, 1959 թ. ծնված, և պատանդում իրեն՝ Մ. Հովսեփյանին ու նրա երկու մանկահասակ երեխաներին՝ Հովսեփյան Աշոտին, 1982 թ. ծնված, և Հովսեփյան Արթուրին, 1986 թ. ծնված: Հունվարի 28-ին ավտոմատ զենքով զինված ադրբեջանցիների կողմից հայրանկամ է ենթարկվում Մարտունի քաղաքը, որի հետևանքով զոհվում է Ամիր Կասիրյանը, ծնված 1950 թ.: Փետրվարի 2-ին Մարտունու շրջանի Գեվորգյան տեղավայրում ավտոմատ զենքից մեթեմաների զբնդակոծության հետևանքով պանվում է Գրիշա Գրիգորյանը,

1937 թ. ծնված: Փետրվարի 3-ին ՕՄԾՆ-ականների մի մեծ խումբ հարձակվում է Ասկերանի շրջանի Հովսեփյան տեղավայրի վրա: Ինտենսիվ գնդակոծության հետևանքով զոհվում են Հովսեփյանի բնակիչներ Կանսեր Հովհաննիսյանը, 1952 թ. ծնված, և Կանս Առուստամյանը, 1968 թ. ծնված:

Այսպիսով, շարունակվող «անձնագրային ոճմի» տուգումների» գոգամեծ այժմ հավելված գյուղերի վրա հարձակումներ էին գործում Ադրբեջանի ԿԳՄ ՕՄԾՆ-ի զինված ստորաբաժանումները: Միլիցիայի այն ժամանակվա ամենօրյա հաղորդագրությունները ռազմական անփութագրել էին թիշեցում: Օսմանականների հանցագործություններով հատկապես «հարուստ» եղավ 1991 թ. մարտի սկիզբը: Անավաստի կոնցային Ղարաբաղի ԿԳՎ մարտի 2-ի անփութագրերը:

«Մարտի 2-ին Կարմիր գյուղի (Ասկերանի շրջան) անասնապահական համայնքից գողացվել է 60 գլուխ խեՆ»:

Կույն օրը միլիցիայի համազգեստով մոտավորապես 15 ավտոմատով հարձակվել են Հարթեր գյուղի (Մարտակերտի շրջան) անասնապահական Ֆերմայի վրա, սպանել են Ֆերմայի պահակ Մելիքսեկ Ասրյանին, 1926 թ. ծնված, կապկպել նրա կնոջը և տարել 70 գլուխ խեՆ:

Կույն օրը մի բանի տասնյակ օսմանական չորս «ՈՒԲԱ» մեթեմաներով հարձակվել են Թալիշ գյուղի վրա (Մարտակերտի շրջան): Ժամը 17-ից 19-ը գյուղը ստատիկ գնդակոծվել է ավտոմատներից ու գնդացիներից: Ջոներ չկան:

Կույն օրը, մոտավորապես ժամը 20-ին, Ջիհլի գյուղի կողմից (Աղայանի շրջան) ուժեղ կրակ է տեղացել Ճարոխ գյուղի վրա (Ասկերանի շրջան): Բացի ավտոմատների կրակահերթերը, գյուղի վրա արձակվել է երկու ականանետի արկ: Գյուղի մի բնակչուն ու մի զինմասաղ Վիրավորվել են:

Մինույն օրը Վեյալու ադրբեջանաբնակ գյուղի մոտ ավտոմատներից գնդակոծվել է կցասաղով տրակտորը, որով Ճարոխ գյուղի (Մարտունու շրջան) կոլտնտեսականները աշխատանքից տուն էին վերադառնում: Գնդակոծության հետևանքով զոհվել են Յուրի Գադաճյանը, 1961 թ. ծնված, Արթուր Գադաճյանը, 1960 թ.

* Խոջոր եղբերավոր անասուն

ճնված, Մալթիկի Արզումանյանը, 1957 թ. ճնված: Եվս երկու կողմնուետական հրազենային վերք են ստացել:

Նույն օրը աղբրեշանարևակ Խոջավենդ գյուղի կողմից գեղականվել է Մարտունի շրջկենտրոնը:

Նույն օրը աղբրեշանարևակ Կուրապատկինո գյուղից կրկին գեղականվել է Մարտունի շրջկենտրոնը: Քաղաքի բնակչոյն Անգա Պատականյանը, 1952 թ. ճնված, վիրավորվել է:

Առաջ կլինեք կարծել, թե մարտի 2-ը արտակարգ օր էր: 1991 թ. զարնանից նման ամիտվագրերը դառնում են սովորական երևույթ: Եթե 1991 թ. փետրվարին աղբրեշանցի օժտակաճնների ու Աղբրեշանի ժողովրդական ճակատի զինված խմբերի կողմից Առնային Արարադում սպանվել է հայ ազգությամբ 5 խաղաղ բնակիչ, վիրավորվել՝ 8-ը, կատարվել է 6 գեղականություն ու հարձակում քնակավայրերի վրա, ճանապարհներին տեղի է ունեցել 2 պայթյուն, այսպես մարտին սպանվել է 8 մարդ, վիրավորվել՝ 18-ը, գեղականություն ու հարձակում՝ 19, պայթյուն ճանապարհներին՝ 4: Ապրիլին սպանվել է 13 մարդ (այդ թվում՝ երկու կրկին), վիրավորվել՝ 17, գեղականություն ու հարձակում՝ 47, պայթյուն ճանապարհներին՝ 7:

Աղբրեշանի ճակագամ Ա. Մուջաբիրով սարկի վերջին փաստաթղթին պատերազմ հաշտարարեց ողջ հայ ժողովրդին¹⁰⁴: Ապրիլի 20-ի գիշերը սկսվեցին Քեռաշենի ու Մարտունաշենի իրողարձուրությունները: «Կոլոտ» գործողությունը շարունակվում է մայիս-հունիս ամիսների ընթացքում: Հայկական գյուղերի բռնագաղթի ընթացքում տեղի ունեցած հիշելավոր հանցագործությունների հետզոդարձությունում ու հետուեքները՝ քավականին մանրանմանությունն նկարագրված են համարաբարտիսան գլխում: «ՃԱԿԱՆԵՂՈՒ ԱՀԱՏՈՒՅՐՈՒՆԸ ԻՆՎԱՅՈՒՆԵՐ ԵՐ ԵՐԻՔ՝ ՄԱՐՏԻ ՄԱՍԶ ՄՈՒՋԱԲԻՐՈՎԻՆ»¹⁰⁵, *Ինչպե՞ս էր կարող վերջ գտնւմառնալ տեղի է շինվումնա այն*

Աղբրեշանը սակայն չէր քավարարվում միայն բռնագաղթով: Մալթիսի սերինն այդ հանրապետության Միր-Քաշիի շրջանի կողմից օտոնականները հարձակվեցին Անգադան, Յարբուջա, Թալիշ հագկական գյուղերի վրա: Անթոջ, Առնային Արարադում մեկ սկսվեցին զանգվածային ձերբակալություններ, որոնց հպատակվել էր անարեկել բնակչությանը, հարկադրել բնակիչներին թողնելու իրենց մշտական բնակավայրերը: Աղբրեշանի ՕՄՈՒՄ-ի զինված ստորաբաժանումները ԽՍՀՄ ԿԳՄ ներքին զորքերի նովանտի-

թության ներքո ներխուժում էին հայկական բնակավայրերը, ջարդերով, ծեծով, դիակապտությամբ և բազմաթիվ ձերբակալություններով անարտվող «անճնագրային եճճի ստոգաններ» կազմակերպում: Դիտորդները նշում են, որ նրանց կողմից «չի արձանագրվել անճնագրի իրական ստոգան ոչ մի փաստ»¹⁰⁶:

Մալթիսի 16-ին օժտակաճնները հարձակումներ կատարեցին Մարտունո շրջանի Գիշի, Սպիտակաշեն, Բերդաշեն, Սու, Մանկաշաշեն և Մարտակերտի շրջանի Հաթերք, Զազլիկ, Գեռական գյուղերի վրա: Այդ գյուղերում ընդհանուր առմամբ ձերբակալվեց 69 մարդ: Նույն օրը ավտոմատ զենքով զինված մարդիկ հարձակվում են Մարտակերտի շրջանի Թալիշ գյուղի բնակչի ավտոմեքենայի վրա: Ավտոմեքենան հրկիզվում է, վարորդն ու ուղևորը պատանդ են տարվում Աղբրեշանի Միր-Քաշիի շրջանի ուղղությամբ: Ամեն գիշեր հայկական գյուղերը գնդակոծվում էին: Աղբրեշանի զինված ստորաբաժանումները Հաղորթի շրջանի անտառներում որոնում էին բռնագաղթած գյուղերի փրկված բնակիչներին և որևէ մեկին գտնելով, դաժանորեն ծեծելոց նետո, հասցնում էին Հպատակին սամանակից, արտաքավածների համար հատակ ստեղծված ճամբարը:

Վիճակն աղիկ լավ չէր բուն Ստեփանակերտում: Ամեն գիշեր պարետային ծածուկ ու ԽՍՀՄ ԿԳՄ ներքին զորքերով քողարկված աղբրեշանցի օժտակաճնները մտնում էին քաղաք և ձերբակալություններ կատարում: Որ այդ գործողությունները բացատարեա քաղաքական բնույթ էին կրո և նպատակ ունեին անարեկելի բնակչությանը, հաստատում է այն փաստը, որ ազգային-սպասագրական շարժման հիքալի ստացնորդների ճես միայն ձերբակալվում էին նաև պատանական մարդիկ: Մալթիսի 17-ի գիշերը քաղաքում կազանվել է Շուշիի քանո են տարվել Կրովի և Էնգելայի փողոցների շենքերի 1-ին հարկերի բոլոր տղամարդիկ, որոնք դառն թյակոցի վրա բացել են: Այդ նույն գիշերը կազանվել են քաղաքի կրկնան քաղամասի մի քանի հայ բնակիչներ: Այդ մի գիշերվա ընթացքում Ստեփանակերտում ձերբակալվել է ընդհանուր առմամբ 27 մարդ: Այդ մարդկանց հետագա ճակատագրի վերաբերյալ կարելի է պատկերացում տառնալ պատանդների մասին գլխում:

Ձերբակալությունների ճես միայն լայն ծավալ ընդունեցին Աղբրեշանի կողմից պետական մակարդակով սարվող անտանա-

գյուղային ու հացահատիկային դաշտերի հրդեհումները: Միայն մայիսի 19-ին օսմանկանները խոշոր եղջերավոր անասուն են գողացել: Մարտունի ավանից՝ 46 գոլիս, Մարտունու շրջանի Մանկաբան գյուղից՝ 46 գոլիս, Մյուրիշեն գյուղից՝ 50 գոլիս, Աղբուր գյուղից՝ 39 գոլիս: Միևնույն օրը Ասկերանի շրջանի Ալբրուզ գյուղից գողացվել է 56 գոլիս ԽՅԱ: Միևնույն օրը միլիցիայի համագնացատվ անասնադուրերը հարձակում են գործել Մարտակերտի շրջանի Զազվկ գյուղի վրա: Օսմանկաններն այնտեղ կրակ են բացել իրենց ունեցվածքի համար պաշտպանության ելած գյուղացիների վրա: Ապանվել է գյուղի բնակիչ Քաչիկ Սարգսյանը, 1958 թ. ծնված:

1991 թ. ամառը Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության համար չափազանց ծանր եղավ: Աղբրեջանցի օսմանկանների զինված շփասեները մշտապես գնդակոծում էին հայկական գյուղերը, ձերբակալում ու Աղբրեջան էին տարվում տղամարդիկ, գողացվում էին անասուններ, հրկիզվում էին տներ... Հաղորդագրությունները ավելի շատ էին միջեցնում պատերազմական ամփոփագրերը: Առավելագույն ծանր իրադրություն էր ստեղծվել Շահումյանի շրջանում, որտեղ հայկական բնակավայրերի ամենօրյա գնդակոծությունները դարձել էին տոկոսական երևույթ:

Հուլիսի 14-ին խորհրդային բանակի զորամասերի աջակցությամբ ու զբանստեխնիկայի օգնությամբ Աղբրեջանի ՕՄՕՆ-ի ստորաբաժանումներին հաջողվեց գրավել Շահումյանի շրջանի հյուսիսում Էրբեջ, Ռուզուլսի և Մանաշոյ գյուղերը: Հարձակմանը մասնորոնել էր ուժեղ հրետակոծություն, որի նետահանրով խաղաղ բնակիչներ էին զոհվել: Բնակչությունը հարկադրված էր մշտական բնակավայրերը թողնել: Աղբրեջանի ՕՄՕՆ-ը շարժվում էր դեպի շրջանի խորքը, և Վերինշեն գյուղի մատուցներում բնակչությունը զավթիչներին զինված դիմադրություն ցույց տվեց:

Հակամարտության շրջանում գտնվող Ռուսաստանի ժողովրդավան դեպուտատ Ա. Շարադը, Ռուսաստանի գիտությունների ակադեմիայի ընտրողների ակումբի քարտուղար Կ. Ալեքսեևսկին, ԽՍՀՄ ժողովրդական դեպուտատ Ա. Բելոզերցև, Մուսխորյանի դեպուտատ Լ. Բալաշովը, Մուսկոլյանի իրավագիտաբան Լեմուրիյալ՝ կազմակերպության կենտրոնի ներկայացուցիչները իրենց ամենօրյա ամփոփագրերում հաղորդում էին աղբրեջանցի օսմ-

անկանների ներքակամ հանցագործությունների, խաղաղ բնակավայրերի հրետակոծությունների, գյուղի բնակիչների, այդ թվում երեխաների զոհվելու մասին¹⁰⁷:

Ապրիլի 24-ին «DR Press» տեղեկատվական գործակալությունը տարածեց Ա. Շարադի նույն օրով թվագրվող հետախուսագիրը.

«Մոսկվա, Կրեմլ, ՌՍՖՍՀ, ճախագահ Բ. Ն. Ելցինին:

Հասուհանում է ցեղասպանության ներքակամ գործողությունը: Այսօր ամբողջ օրը ռազմական ուղղաթիռները, հաուրիցները ԲՄԳ-ի և ԲՏՌ տեղադրված խոշոր տրամաչափի գնդացիները կրակ են տեղում Շահումյանի շրջանի Վերինշեն գյուղի շրջակայքի ու տների վրա: Երեք արկ պայթեց գյուղում: Գյուղի վեց հազարանոց բնակչությունն ու ավելի վաղ հայկական գյուղերից բռնագաղթած բնակիչները անարևկված սկսել են լքել իրենց տները: Զրահատեխնիկան ու հետևակը կենտրոնացած են տիրապետող բարձունքների վրա և պատրաստ են հարձակման համար... Առաջում են Ձեզ, մի բան արեք: Եկեք այստեղ:

24 հուլիսի, 1991 թ., 20:30, Շահումյանովսկ ավան, ՌՍՖՍՀ ժողովրդական դեպուտատ Անատոլի Շարադ»¹⁰⁸:

Աղբրեջանական իշխանությունները փորձեցին համոզել շրջանի զինվորական պարեմաուսները, որ Ա. Շարադը և Կ. Ալեքսեևսկին հայկական Վերինշեն գյուղում են գտնվում «իբրև պատանդներ», որին ի պատասխան Ա. Շարադը շրջանի պարեմ, գնդապետ Չեզունին փոխանցեց դեպուտատական քյանկին գրված հետևյալ հաղորդագրությունը. «Մոլոնով հայտարարում եմ, որ Շահումյանի շրջանում են գտնվում սեփական ընտրությամբ՝ օգտվելով շրջանի ղեկավարության ընձեռած տեղափոխության լրիվ ազատությունից ու հյուրընկալությունից:

Ներքին գործերի կողմից ինձ «ազատվող» յուրաքանչյուր փորձ կդիտան երբևէ սաղաթնք ժողովրդական դեպուտատի հանդեպ և կգործեն համապատասխանորեն: Հիշեցնում եմ, որ ժողովրդական դեպուտատի նկատմամբ բռնի գործողությունները հետապնդվում են քրեորեն: Խնդրում եմ չանճանազատանալ, չխուչընդոտել իմ դեպուտատական պարտականությունների կատարմանը: 25 հուլիսի 1991 թ., 16:00, Վերինշեն, ժողովրդական դեպուտատ Ա. Շարադ»¹⁰⁹:

Նույն օրը Ռուսաստանի դեմոկրատական շարժման տեղե-

կատվական գործակալությունը տարածել է Կ. Ալեքսանդրոյ Ռեա-
լայ բովանդակությամբ հայտարարությունը. «Ռուկեկայի կրակը թույլ
չի տալիս բռնագաղթված Էրբէջ գյուղից դուրս բերելու 90-ամյա
Խաչատուր Լալայանի գլխատված դիակը: Հաջողվեց հողին հանձ-
նել անցյալ շաբաթ թաղված Ռոզա Լալայանի գլուխը...»:

Ծանոթյանի և Հարթոթի շրջաններում բռնագաղթյալ գյուղերի
բնակիչների պարտիզանական պայքար է սկսում Ճախլիկը:
Հուլիսի 30-ին հայկական պարտիզանական ապուրաբաժանմաները
Հարթոթի շրջանի Ծամծոթ և Ծամոտբանի շրջանի Էրբէջ բռնա-
գաղթված գյուղերում հարձակվել են օսմանականների վրա¹¹²: Հու-
լիսի 28-ին ԽՍՀՄ Ն.Գ.Մ. ճևրքին գործերը թողնելիս Ծամոտբանի
շրջանը:

Իրադարձությունները պակաս դրամատիկ չէին զարգանում
Լեռնային Ղարաբաղի մյուս շրջաններում: Հուլիսի 27-ին Ասկե-
րանի շրջանում, Ասկերան—Ֆարուխ ճանապարհին դրված սկանի
պայքարից զոհվում են կոլտնտեսականներ Ս. Միքայելյանն ու
Ս. Մեղրոյանը: Ասեփանակերտում հուլիսի կեսերից իզգված էին
Ռեազրական ու Ռեախոտային կապերը, հանված էին բոլոր
չվկրթերը: Գյուղատնտեսական երկրամասի բնակիչները, հատ-
կապես Ասեփանակերտի, ջրամուկարարում ու աննդի հար-
ցերում սկսեցին լուրջ դժվարություններ կրել: Չէին դադարում
զանգվածային ձեռքակալություններով ուղեկցվող «սանձագրայի»
նեժիսի ստուգումները:

Օգոստոսի 29—30-ին Բաքվում կայացավ Ապրելեանի Գերա-
զայն խորհրդի հասարչական, որի արդյունքը եղավ Ապրելեանի
համարակազմության 1918—1920 թթ. պետական անվախության վի-
րավաճեցումը¹¹³:

Կատարչաճում Ապրելեանի որոշ պետական գործիչներ իրենց
էություններում շոշափեցին հան Լեռնային Ղարաբաղի խնդիրը:

Այս Մարտիտով — Ան, այս վերջին երկու տարում մենք շատ բան
այնցինք Լեռնային Ղարաբաղում... Ավաններ կատուցեցին, ֆարքիկաներ, այ
բնաճակտություններ, մշակույթի աներ, դարձրեք, անել է մարդ ադրբեջանական
անվախության բիվը... Եթե մենք միմյալ համագործակցեք մեր աները է մեր ոչոյ
ուշադրություն չկենտրոնացնենք մարդի վրա, ապա մտնակա երեւոյրս օրում
իսկական ճեղաշրջում կկատարի և անձն ինչ կսկսվի ճորքի: ...Գրուշոյանն
այնտեղ չափազանց բարդացել է: Բայց խուճապ մի՛ մտնովեք, շատ շուտով,
ընդամենը երեւոյրս օրում, մի շաբաթում բոլոր հարցերը կունվեն: Մեր մի-

Ասպետների 2-ին Ասեփանակերտում կայացավ բոլոր մա-
կարդակների դեպուտատների Լեռնային Ղարաբաղի մարզախիմ և
Շահունյանի շրջանային խորհուրդների համատեղ հասուշրջան:
Հիմնվելով ԽՍՀՄ Ասանանադրոթյան և օրենքի վրա, որոնք իրա-
վունք են տալիս ինքնավար կազմավորումների մարզավորներին և
հոծ բնակչությամբ ազգային խմբերին ինքնուրույն որոշելու իրենց
պետական-իրավական կարգավիճակի հարցը՝ ԽՍՀՄ կազմից միու-
թեցնական հանրապետության դուրս գալու դեպքում, հասուշրջանը
հուշակրում է Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը (Ա.Դ.Հ.):
Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը իր մայրենուրոթյանն է
թողնում իր պետական-իրավական կարգավիճակը ինքնուրույն
որոշելու իրավունքը¹¹⁴:

Ապրելեանն, ի պատասխան այդ որոշման, կարող ակտիվաց-

լիցայի աշխատակիցներին հարկավոր է հպատակադրել ոչ թե հազար
կիցա հաստատուն, ոչ թե համարանվաճեցող դպրակցներում կամ արդի-
յուն, այլ դեպի Լեռնային Ղարաբաղ: Կրանց պետք է ողորկել մեր կողմից
զբաղեցրած գյուղերը: Օրեսու ևս այնպիսի Յուսիկ Կասունովի անվան մեքենա-
շինական գործարանը հազարում: Չեմարկոթումը Մոսկվայից ստանում է «տա-
գաչ» տիպի մեքենաներ և վերաաբաբաբում դրանք: Եվ այդ գործարանը իր
սեփական միջոցների հաշվին օրեսու վերաաբաբաբրել է 30 ապակի «տագաչ»-
ներ, դարձնելով դրանք գրանադրանադրոթյունը և կատարարույն միջոցով
հանձնել համարակազմության Ն.Գ.Մ.: Եւ գործարանի աշխատողներին շնորհակա-
լորում հազունցի Սոխանուրույան համար: Այնուհետև մտնակ հաստացի
մաս կանձամբ բանվորին ու շՀճաթի. «Եթե հարկավոր լինի, կարող եք նման
բաներ էլի պատրաստել»: Եւ պատասխանեց. բնակամարտ, մենք պատրաստ
ենք: Ինչպես տեսնում եք, մարդկուրք պարտատ է:

Չարուշու Ալիզադի (Սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության ստաչոնող,
«Ընձակաչ» թերթի խմբագիր). — Ապրելեանն օրն ազգային հարաուրոթյուններ,
ի հուշի որոնց մենք կարող ենք համաշխարհային շուկայում գնեք գնել: Կարն
մասնակրում մենք կարող ենք մարտունակ բանակ ստեղծել...

Մանուկ Ասատով (ճևրքի գործերի միմիսար). — Լ.Գ.Մ-ում ստեղծված է
միլիոնայի 22 թաժին... Բռնագաղթված մաս 20 հայկական գյուղ, որոնք ունեն...
ուսուցանարական նշանակություն... Ապրելե երեք անգամ ընթացքում համաշ-
խարհային մասնուրում 2758 հողված է մրատարակվել ադրբեջանցի օսմա-
կանների դեմ: Մի շաբթ երկրներում մեր ՕՄԾԿ-ի թիվը նշվում է 10—15 հազար,
և մեզ անվանում են ոչ այլ կերպ, բան անվազակներ ու ստանակներ: Ղարա-
բաղում այժմ տեղակայված է 5000 խորհրդային զինվոր, մենք աշխատում ենք
հարձակ մեա միտախն: Բաց երե կենտրոնը գորքը եւ կանչի այնտեղով, մենք
հարկադրված կլինենք զինվորական ծառայությունից եւս կանչել մեր 100 հազար
ադրբեջանցիներին և տեղադրել նրանց խորհրդային զորքերի կողմից լրված
կետերում:

նում է իր գործողությունները ԼՂՀ-ի դեմ: Սեպտեմբերի 23-ին օժտման կենտրոնի մի մեծ խումբ Քյարքաջարի շրջանից հարձակվում է Մարտակերտի շրջանի Չափար գյուղի վրա: Նրանց են միանում Խներեք-Գերեպինդ գ. շրջում տեղակայված տասնյակ օժտման կենտրոններ: Անբողջ օրը Չափարը գնդակոծվում է ավտոմատ զենքից, նուսակա-նետակներից ու տվանանետներից: Հարձակվողներին օժանդակում են քաղաքացիական ուղղաթիռները, որոնցից գյուղի վրա նուսակներ էին նետվում: Այդ օրը Չափարում զոհվեցին Սերգեյ Մարտիրոսյանը, 1962 թ. ծնված, Վաչեի Սարգսյանը, 1949 թ. ծնված, և տասնչորսամյա Վախթանգ Սարգսյանը, որին օժտման կենտրոնները քարածեծ անելով սպանեցին, այնուհետև տվանցները կտրեցին: Զոհվեցին նաև գյուղի երեք պաշտպաններ, որոնք օգնության էին եկել հարևան գյուղից:

1991 թ. օգոստոսի 17-ից Ադրբեջանի ՍՄՄ-ի ստորաբաժանումները Ճամուռյանի շրջանի բնակավայրերը գնդակոծելու սկսեցին կիրառել «Ալազան» տիպի ռեակտիվ արկեր: Հետագայում ինքնապաշտպանության ջոկատների կողմից էրբեք, Բուզուխ և Մանաշլու գյուղերն ազատագրելուց հետո, այդ հրթիռների օգտագործումը դարձավ պարբերական: Ծիշու է, ռեակտիվ հրթիռները, իրեն կանոն, օգտագործվում էին այն վայրերում, որոնք անկանխ դիտորդների կողմից ավելի քիչ էին ենթարկվում հակոտրոպան: Սակայն սեպտեմբերի 25-ին Ադրբեջանը «Ալազանի» հրթիռներ կիրառեց նաև ԼՂՀ մայրաքաղաքի դեմ:

Թերևս, հատկապես սեպտեմբերի 25-ը կարելի է համարել Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության դեմ Ադրբեջանի չհայտարարված ագրեսիայի սկիզբը: Այդ օրը ադրբեջանաբնակ Շուշի քաղաքից «Ալազան» հրթիռներով գնդակոծվեց Շուշիի շրջանի Քարինոսակ գյուղը: Նույն օրը ժամը 13:45 սկսվեց Ստեփանակերտ քաղաքի գնդակոծումը «Ալազան» հրթիռներով: Քաղաքի վրա արձակվեց յոթ հրթիռ: Նույն օրվա երկուցյան Ադրբեջանի երկու քաղաքացիական ուղղաթիռ նուսակներ նետեցին Ստեփանակերտի, ինչպես նաև Սակերանի շրջանի Ծոշ ու Քարինոսակ գյուղերի վրա: Նույն ժամերին ադրբեջանաբնակ Խոջազու գյուղից «Ալազան» հրթիռներով սկսվեց Ասկերան շրջկենտրոնի և նույն շրջանի Նորագյուղ բնակավայրի գնդակոծումը: Սեպտեմբերի 25-ի երեկոյան Շուշիից վերականգնվում է Ծոշ գյուղի հրետակոծությունը, մտադրապես մեկ ժամ հետո կրակը տեղափոխվում է Ստեփա-

նակերտի վրա: Նույն օրը ուժեղ գնդակոծության ենթարկվեց Մարտակերտի շրջանի Կիչան գյուղը, որի հետևանքով զոհվեց Նիկոլայ Գրիգորյանը: «Ալազան» հրթիռներով ու զանազան բեռաներից գնդակոծվել են Ճամուռյանի շրջանի Կարաչինար ու Մանաշլու գյուղերը: Այդ գյուղերում զոհվեցին չորս մարդ, այդ թվում վեցամյա մի տղա: Նույն երկուցյան ռազմաաշտպային համազգեստով մտապիտապես 30 օժտման հարձակվեցին Ստեփանակերտի Արմենուտան թաղամասի վրա: Նամանջելու հրամար պատանդ տարան քաղաքի 70-ամյա բնակիչ Ծառուր Խարաչյանին: Սույն փաստը ոչ մի կերպ չնկատարանելով, ճշերք միայն, որ ճափօրյակի՞մ սեպտեմբերի 18-ին, Ռուսաստանի և Ղազախստանի նախագահներ Բ. Ելցինև ու Ն. Նազարբաևը այցելեցին Լեռնային Ղարաբաղ, իսկ սեպտեմբերի 23-ին Ժնևեղև վոյսկայում ստորագրեցին լայնորեն գովազդվող «Ռուսաստանի Ղաշտրոջան նախագահ Բ. Ն. Ելցինի և Ղազախստանի նախագահ Ն. Ա. Նազարբաևի միջնորդական առաքելության արդյունքների մասին համատեղ կոմյունիկե»¹¹²:

1991 թ. հոկտեմբերի 7-ին Ադրբեջանի ներքին գործերի մինիստրության որոշմամբ ԼՂՀ-ի բոլոր ադրբեջանաբնակ գյուղերում վերադարձվեց նախկինում ազատված որսորդական զենքը, որը հնարավորություն տվեց հանրապետության ադրբեջանցիների կտրուկ ակտիվացնել հայ բնակչության դեմ ուղղված անարևելյան կամ գործողությունները:

Հոկտեմբերի 14-ին Ճամուռյանի շրջանի Կարաչինար գյուղի մոտ վայրէջք է կատարում «ՄԻ-8» քաղաքացիական ուղղաթիռը: Պարզվում է, որ ուղղաթիռում ադրբեջանցի օժտման մեքենան, որոնք անապահվեծրեն կրակ են քաշում ուղղաթիռին մոտեցող գյուղի բնակիչների վրա: Այդ վնասարարություն հետևանքով Կարաչինարում զոհվում են երկու մարդ, յոթը ստորի ստտիճանի ծանրության հրազենային վերք են ստանում:

Հոկտեմբերի 15-ին զինվորական պարետատան նախաձեռնությամբ ԼՂՀ Հաղորդի շրջանի խառը բնակչությանը Տոլ գյուղում կայանում է հանդիպում գյուղի հայ և ադրբեջանցի հասակների ներկայացուցիչների միջև: Հանդիպման արդյունքում որոշում է ընդունվում համաձայնեցուցիչ հանձնաժողով ստեղծելու մասին, որում ընդգրկվում են երեքսական մարդ հայերից ու ադրբեջանցիներից: Հանձնաժողովը պետք է զբաղվեր գյուղում հակամարտ

կարգադրումները հարթեցնելու հարցերով: Սակայն հանդիպման ավարտից մի ժամ անց արդեն Տոլ գյուղին պատկանող դաշտերում աշխատող հայ տրակտորիստները գնդակոծվում են, որոնցից երկուսը հրազենային վերք են ստանում:

1991 թ. հոկտեմբերի 17-ին Հաղարթի շրջանի Տոլ գյուղում ուղերգություն է կատարվում: Մի խումբ օժեճականներ, մոտավորապես 10 մարդ, ներխուժում են Միսակ Դանիելյանի տուն, 1922 թ. ծնված, ավտոմատ զենքից գնդակահարում են նրան և նրա ընտանիքի չորս անդամներին՝ կնոջը՝ Զարի Դանիելյանին, 1919 թ. ծնված, որդուն՝ Մերգի Դանիելյանին, 1961 թ. ծնված, հարսին՝ Մարինե Դանիելյանին, 1963 թ. ծնված, թոռանը՝ Կարեն Դանիելյանին, 1987 թ. ծնված: Հաղարթի շրջանի դատախազության կողմից հարուցած հ. 33989 քրեական գործի համաձայն, վրակեր Կոտաշե Ավագյանը, Կոպրա Դանիելյանը, Սվեդուհան Դանիելյանը և ուրիշներ ցուցմունք են տվել այն մասին, որ իրենք նկատել են իրար մետ աղբրեջաններն խտուղ՝ Մ. Դանիելյանի սնկից մետացող զինվորական համազգեստով ու սաղավարտներով մի խումբ մարդկանց, այնուուից բազմաթիվ կրակոցներ լսելուց անմիջապես հետո: Այդ խումբը տանում էր վիրավոր մարդու: Մ. Դանիելյանի անշահաճառ թոռը՝ Արմեն Դանիելյանը, 1985 թ. ծնված, որ փրկվել էր վերականգնի տակ թարմվելու շնորհիվ, նույն թվական տեսել է աղբրեջաններն խտուղ զինված զինվորներին: Բնիշները պարզեցին, որ հարձակվողներից մեկը վիրավորվել է: Սակայն Հաղարթի շրջանի դատախազի դիմումը Ֆիզուլու շրջանի միլիցիայի պետին՝ հետաքննությանը համագործակցելու, մատնացույց անելու Տողում հայտնված օժեճականներին, հաղորդելու վիրավորի անունը, մնաց անայտնության: Իսկ օժեճականները Տոլ էին եկել Ֆիզուլու շրջանից:

1991 թ. աշնան բազմաթիվ գնդակոծություններից ամենամռեղը եղել է Ասկերանի շրջանի Խրատորթ գյուղի գնդակոծությունը, որը կատարվել է հրետանու և «Ալազան» հրթիռների կիրառությամբ: Նոյեմբերի 15-ի առավոտյան ժամը 4:30 գյուղի վրա տեղացող նշանառու կրակը գյուղի բնակիչներին հանկարծակի է բերում: «Ալազան» հրթիռներից մեկն ընկնում է Բարսյան ընտանիքի մանկական սենյակը, որի մետաղեով չորս մանկահասակ քույրերը ծանր վերքեր են ստանում, Լիլիթ Բարսյանը, 1979 թ.

ծնված, Լիանա Բարսյանը, 1980 թ. ծնված, Կիսան Բարսյանը, 1982 թ. ծնված, Կույսան Բարսյանը, 1989 թ. ծնված: Մի այլ հրթիռ ընկել է Սամակյան ընտանիքի տուն, որ վիրավորվել են Ավետի Սամակյանը, 1975 թ. ծնված, Լեոնիկ Սամակյանը, 1978 թ. ծնված, և Լիանա Սամակյանը, 1980 թ. ծնված: Բացի այդ, գյուղում զոհվում է Իոզա Հարությունյանը, 1954 թ. ծնված, և տարրի աստիճանի վերքեր են ստանում 10 մարդ՝:

Աղբրեջանն ավելի ու ավելի էր զինվում, գյուղերի վրա հարձակումներ գործելիս ու գնդակոծելիս ավելի հաճախ էր զրահատիկներ և հրետանի օգտագործում: «Այդ դեպքում աղբրեջանական կողմից որտեղից է հրետանին ու զրահատիկներին: Բաց դա էլ քիչ է: Վերջերս Աղբրեջանի հայազան Մուսպիրովը հաջողարկեց, որ հանրապետության տարածքում տեղակայված սպառազինությունը, խորհրդային բանակի զորամասերի զորքերը դուրս թերկուց հետո, պետք է մնա Աղբրեջանի տրամադրության տակ»¹:

Նոյեմբերի երկրորդ կեսին և ուղջ դեկտեմբերի ամսվա ընթացքում Ստեփանակերտն ու ԼՂՀ-ի մյուս բնակավայրերը գնդակոծվում էին ամեն օր: Աղբրեջանի գնդակոծությունների ժամանակ ավելի հաճախ էր օգտագործում «Ալազան» ռեակտիվ հրթիռներ, հրանոթներ, խոշոր տրամաչափի գնդակոծիչներ: ԼՂՀ-ի մայրաքաղաքի գնդակոծությունները մի ժամ անգամ չէին դադարում: Հայկական բնակավայրերին հարող թյուր բարձունքների վրա գործնականում տեղակայված էին աղբրեջանից նշանառուներ, որոնք կրակում էին ամեն մի շարժվող թիրախի վրա: Ստեփանակերտը հատկապես սաստիկ գնդակոծությունների ենթարկվեց դեկտեմբերի 10-ին (անկախության մասին համաձայնության կնիքի

* Կոսին Բարսյան	1975 թ. ծնված
Լենա Գրիգորյան	1986 թ. ծնված
Լենա Շամիրյան	1945 թ. ծնված
Աննա Շամիրյան	1975 թ. ծնված
Անանիտ Շամիրյան	1974 թ. ծնված
Արտիկ Բարսյան	1979 թ. ծնված
Մարտյա Միրզոյան	1935 թ. ծնված
Անթուստ Գրիգորյան	1910 թ. ծնված
Վարդուշ Բարսյան	1959 թ. ծնված
Փեկոյ Դանիելյան	1925 թ. ծնված

րաքվի անցկացման օրը) և 1992 թ. Նոր տարվա գիշերը: Այդ գիշերը մերձակա ադրբեջանարձակ գյուղերից և Շուշիից միայն Ստեփանակերտի վրա արձակվել է «Ալազանի» 86 հրթիռ և 12 հրամուսյակն արկ:

Նույնաբնույթ սաստիկ հրետակծություն դիտվել է նաև 1992 թ. հունվարի 1-ի գիշերը: Հրթիռակծովել է Ստեփանակերտը (զոհվել է 1 մարդ, 5-ը՝ վիրավորվել), Մարտունի քաղաքը (զոհվել է 1 մարդ, 1-ը՝ վիրավորվել), Շամուռյան ավանը (զոհվել է 2 մարդ, 1-ը՝ վիրավորվել), Մարտակերտ քաղաքը (7 մարդ վիրավորվել է): Նույն օրը Ադրբեջանի ՕՍՄՆ-ի ստորաբաժանումները հարձակվել են Ասկերանի շրջանի Խրսամորթ (այդ հարձակմանը ողբերգական հետևանքների մասին՝ համադրատասխան գլխում), Ֆարվա, Ալ-բուլաղ և Նախիջևանի գյուղերի վրա:

1991 թ. հուլիսի 1-ից մինչև Ստեփանակերտի բնակիչներին ստչաստարանի որոնումները տարան նկուղները: Ջրից, էֆեկտրակահնությունից, ջերմությունից, սննդամթերքից զրկված քաղաքում սպորում էին ավելի քան 50 հազար մարդ, որոնց մեծ մասը ծերեր էին, կանաչք ու երեխաներ: Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը պաշարման մեջ էր, իսկ հանրապետության քաղաքներում հատումանում էր սովը:

1992 թ. հունվարի 8-ին Շուշի քաղաքի մերձակայքում ադրբեջանցի օժոնակառնները հարձակվում են Շուշիի շրջանի Քարինտակ գյուղ գնացող ավտոմեքենայի վրա: Գնդակծության հետևանքով զոհվում են Քարինտակի կրտսեսուրբյան նահապան Թազնի Քոլմասյանը, թռչանալուտ Փիրուզա Բաղդասարյանը և վարորդ Ալեքսանդր Առուշանյանը: Եվս երկու ուղևոր վիրավորվում են, սակայն նրանց հաջողվում է փրկվել:

Հունվարի 13-ին Շամուռյան ավանի գնդակծության ժամանակ առաջին անգամ կիրառվում են «Գրադ» կայանի հանազարկային կրակի ռեակտիվ հրթիռներ:

Ավանի վրա արձակվեց մի լրիվ համազարկ՝ 40 հրթիռ, որի հետևանքով զոհվեցին Կարինե Ղանթամանյանը, 18 տարեկան, նրա տասնհինգամյա երեխան, Սիմոն Դադաբյանը, 65 տարեկան, Վեներա Ներսիսյանը, 11 տարեկան: Ծանր վերքեր ստացան 21 մարդ: Շամուռյանում բնակելի տներն ու վաղջական շենքը զգալի ավերածությունների ենթարկվեցին:

Հունվարի 19-ին Ստեփանակերտում հրետակծության ժամանակ

նակ զոհվեց Հայաստանի Գերագույն խորհրդի դեպուտատ Վիգեն Շիրինյանը: Նույն օրը սաստիկ գնդակծության ենթարկվեց Մարտունի շրջանները: Զոհվեցին Վիգեն և Զինաիդա Գրիգորյանները, Վազգեն և Իզարերա Աթայանները, Աբրեյտ Արզումանյանը, Սեյրան Եսայանը, Անգին Միրզայանը և Վարդա Արամյանը:

Հունվարի 26-ին Ստեփանակերտի գնդակծության ժամանակ զոհվեցին Գրետա Հարությունյանը, 1937 թ. ծնված, Իրինա Հարությունյանը, 1968 թ. ծնված: Նույն՝ օրը ադրբեջանցի օժոնակահանները հարձակվեցին Քարինտակ գյուղի վրա: Մեծ կորուստների գնով միայն հաջողվեց հարձակումը ետ տնել: Գյուղում զոհվեցին Արեթտ Արալյանը, 1963 թ. ծնված, Սուդա Արալյանը, 1967 թ. ծնված, Քամիլա Ավանեսյանը, 1959 թ. ծնված, ԼՂՀ-ի Գերագույն խորհրդի դեպուտատ Վարդաշակ Առուշանյանը, քնդաները 18 մարդ, այդ թվում՝ կային նաև գյուղի պաշտպաններ:

Փետրվարի 13-ին ժամը 15 անց 50 սկսվում է Ստեփանակերտի ներթական գնդակծությունը, որի ժամանակ ադրբեջանական կողմն օգտագործում է բնակավայրերի գնդակծության համար արգելված ԲՄ—21 «Գրադ» զենք: Քաղաքի վրա արձակվում է 12 արկ: Զոհվում են Ֆիրա Իրաչադյանն ու Վիկտորյա Զարարյանը: Ծանր վերք է ստանում Նոնա Պողոսյանը: Քաղաքին զգալի ավերածություններ են պատճառում: Ադրբեջանը ձեռնարկում է ԼՂՀ մայրաքաղաքի ու նրա բնակչության ստանալուն ու ծրագրված ոչնչացումը: Փետրվարի 16-ի երեկոյից մինչև 17-ի սուսվուտը Ստեփանակերտի վրա արձակվեց «Գրադի» 300 արկ: Զոհվեց ավելի քան 10 մարդ, 30-ից ավելի վիրավորվեց: Քաղաքում ամբողջությամբ քանդվեց 31 տուն, տասնյակ տներ վնասվեցին մասամբ: Փետրվարի 19-ին Ստեփանակերտի վրա արձակվեց 350 արկ, այդ թվում՝ «Գրադի» 218 հրթիռ: Զոհվեց 17 մարդ, վերքեր ստացան մայրաքաղաքի 34 բնակիչ: Ամբողջ Ստեփանակերտը հրդեհների բոցերի մեջ էր, բայց կրկնվող հրետակծությունների պատճառով մարդ չկար:

Սևտեմբերի 18-ին Ասկերանի շրջանի Նորագյուղ, Մեհուրեն ու Բերդանոր գյուղերի խաղաղ բնակչությանը գնդակծելու համար Ադրբեջանը կիրառեց «ՄԻ—24» ռազմական ուղևորություն: Երկու «Վերոլոդիներ» չկառավարվող հրթիռներով գնդակծեցին գյուղացիների տները, որի հետևանքով Նորագյուղում մի կին զոհվեց, և 7 մարդ վիրավորվեց:

Ստեփանակերտի շուրջ տեղադրված աղբբեշանարանակ գյուղերն ու Շուշի քաղաքը վեր էին ամփյւ կրակակետերի, որտեղից ամեն օր քաղաքի վրա հարկուրավոր տոնաներով արկ ու հրիտ էր տնդում: «...Փետրվարի 19-ի առաժնոյան քուկաի գնդակոծոյուն սկսվեց, արձակվեց 268 արկ 7 համազարկ, յուրաքանչյուր 40 բուպեն մեկ: Մենք արդեն հասկացանք, որ 40 բուպեն պետք է լիցքավորելու համար: Աղբբեշանցիները խփում էին ճշանատոյամք, բառակոտիներով: Զգացողոյունը արարափելի է: Երբ շուրջը պայթում են այդ արկերը, թվում է, թե դու կրակի պարի մեջ ես: Ես Գերագոյն խորհրդի շենքում էի, երբ այնտեղ 4 արկ բնկավ: Փրվեցին 4 և 5 հարկերը: Ես իշու նկուղ, ուր տեղավորված էր ճննդատունը: Այնտեղ մի քանի ճննդակներ կային և 6 նորածին: Մննդկանները, բնականաբար զարհուրած էին, լախ էին, արյունաթաթախ վեր էին թուչում, չէին իմանում, որ պատիճ հենվին: Հասակն ու առաստաղը երկրում էին: Իսկպախս, երբ «Գրաղները» խփում են շենքին, այնպիսի զգացողոյուն են ունենում, որ հենց հիմա թեզ վրա կփզկեն ի պատերը, և՛ առաստաղը: Ես երկրաշարժ չեմ տեսել, բայց եղել են երկրաշարժի գոտում Հալաստանում: Դման ավերածոյուններ է գործում «Գրաղը»:

Մարդիկ ետե «Ալազանի» հրիտները թաքնվում էին նկուղներում, ապա «Գրաղից» չեն իմանում, որտեղ փրկոյուն գտնեն: Շատ տներ փվում էին անբողոյթամք, թաղելով իրենց տակ բնակիչներին»¹¹²:

Պատկա ողբերգական դեպքեր չէին ծաղկավում ԼՂՀ շրջաններում: «Նստած են Զարտի գյուղի վերին ժայռին, նայում են, ինչպես են աղբբեշանական կողմից հրետանուն ու չորս ԲՏՌ-ից խփում անպացած գյուղին: Իմ ներկայոյամք հրդենեցին 3 տուն: Այրվում են Խրամորթը, Զարտիլը, Ասկերանը: Իսկ Աղզումում խաղող լուսավորում է Էկեկորականոյունը, և փողոցները լուսավորված են: Հրետանուն ու գնդացիրներից կրակում են շրջակա բոլոր սարերի վրա, ուր բնակիչները թաքնվում են: Առավոտյան 5-ին գնացին Խրամորթ: Իմ մի ծանոթի հետ նրանց տուն գնացին: Պարզվեց, որ տունը չկա, չկա և մարագը: Ոչխարները գողացել են կամ էլ վատել: Վարդուշի տունը լրիվ այրվել էր: Այն տնդում, ուր իմ նստարկուն է եղել, հաջողվեց փրկել-գտնել ամխացած գրբերը, բնապարից փախել տոխր էր մնացել... Մե-

րուկի դեմքը պղնձաղկված էր, ճակատին՝ ճակ: Երկուսի սկանչները կարած էին: Դանակն բնկած է նույն տեղում: Մերուկին, երբ բարձրացնում էին, աշխատանքի վաներանի գրքոյուն բնկավ: Նրա պատոված որովայնը տեսնելով, ես հազիվ չկողքցի գիսակցոյուն... Ես գրանցեցի. Գրիգոր Առաքելյան (75 տարեկան), ականջները կարել են, պատուկ են փորք, կարել են գլուխը, Անուշխ Խաչատրյան (50 տարեկան), ճակատին մեխ են գամել, կարել են գլուխը: Զարտի գյուղում բանարարել են 90-ամա կնոջ: Կտրտել են ձեռքերն ու ոտքերը, խաչել են, բերանը դանակ են յոնել: Ես չհասցրի իմանալ նրա անունը, միայն գիտեմ, որ նա այն Արևիկի մայրն է, որի հետ ես սարերը գնացի»¹¹³:

«Այն պահին, երբ ես Կարաչինար մտա, նրտակոծոյունը շարունակվում էր արդեն 40 բուպե, անբնդմեջ պայթուններից ականջներումս գեղոց էր ննչում: Հազիվ ես փողոցն անցա և պետական տնից մնացել էր երեք մետրից ոչ՝ արվելի, սարսակելի ոտնը ճայոյուն լավեց. բնկնելով պատին, իմ առաջ պայթեց «Ալազանի» արկը: Իմ առանցքի շուրքը պատվելով... ես բնկա: Հաջորդ մի քանի վայրկյաններից լիակատար յոտոյան մեջ թափվում էին պատուհանների՝ պայթունի աղիթից կոտորված ապակիները: «Ալազանի» Կարաչինարի բնակչոյուն դեմ կիրաւոլող գեներեից «ամենամանվանան» է... դրա համար կարելի է համարել, որ իմ բախտը հիմնավորապես բերեց. մոտ երկու ժամ տնամ գեղակոծոյուն ժամանակ գլուղում գոնգվեց չորս մարդ, որոնց թվում մի կին: Նրանք գրոնի չէին գնում, դարանից չէին կրակում նրանց ձեռքերում գեներ չկար: Նրանք գոնվեցին իրենց տների մոտ, չհասցնելով թաքնվել»¹¹⁴:

Լեռնային Վարաթաղի Հանրապետոյունի դեմ Աղբբեշանի սազակական սգրեսիայի հետագա ժամանակագրոյունը կրկնվելու է. թվական, գեղակոծոյուն, գոնվածներ, վիրավորներ, ավերածոյուններ...

1991 թ. նոյեմբերի 21-ից մինչև զինադադար՝ 1994 թ. մայիս, Ստեփանակերտը փաստորեն մնն օր գեղակոծվում էր գեների տարբեր տեսակներից. «Ալազանի» հրիտներով, տանկերից, տարբեր տրամաչափի հրատորներից, այնուհետև նաև ուրակոծոյուն էր ենթարկվում օդից: Ընդհանուր ամամքը քաղաքի վրա բնկել են «Գրաղի» 21000 արկ, «Ալազանի» 2700 հրիտ, 1900 հրանոթային արկ, 180 գնդկաւոր ալլստուր, ոյունցից յուրաքանչյուրը 1900-

ված է հարյուրավոր նմանակերով, մոտ 100 հինգ հարյուր կիր- գրանմանց ավիատուր, այդ թվում՝ 8 վակուումային: ԼՂՀ մայրա- քաղաքն ընդգրկում է 11 քառակուսի կիրժնետր տարածք: Հազար- ավ թվաքանակա՞ն հաշվարկներով պարզվում է, որ մայրաքա- ղաքի յուրաքանչյուր քառակուսի կիրժնետրի վրա ընկել է 2336 մանաբեր արև և գնդիկավոր ավիատուրի 163 նման: Նկատի ունենանք, որ «Գրադի» արկերի հովհարաձև ցրվող թևերների հարվածային ուժը 100 մետրից ավելի է:

Քաղաքն ու նրա բնակչությունը ոչնչացնելու Ադրբեջանի ձգտման մեջ Ստեփանակերան ամենինչ բացառություն չէր կազ- մում: Ըն պակաս խտության կրակ էր տեղում Ասկերան, Մար- տունի, Ծամոնյան շրջկենտրոնների, Բարինտակ, Շարտար, Խրամորթ, Կարաչինար գյուղերի և այլ հազարավ կետերի վրա: ԼՂՀ-ի բնակավայրերի նման զանգվածային գնդակոծությունը Ադրբեջանի դիտավորությունների ամենրբեղի վկայությունն է՝ կոպիլ խաղաղ բնակչությանը ոչնչացնելու նպատակով: Իսկ Ստե- փանակերանում սով է սկսվում: Շրջափակման ու մշտական գնդա- կոծությունների պատճառով գյուղական վայրերից մթերքների ներմուրթ քաղաք լրիվ դադարում է: Հանրապետության ղեկավա- րությունը հարկադրված եղավ անցնել բնակչությանը սննդամթեր- քով մատակարարելու քարտային համակարգին. մեկ շնչին 1 կգ այլուր ամսական, այնուհետև 400 գ, սակայն փետրվարի վերջից նույնպիսի այդ չնչին քանակությունը սևեռտրի ցանց չէր մտնում: Քաղաքում գրանցվեցին ստից պատուզվելու դեպքեր: Ստեփանա- կերտի բնակչությանն ապահովում էր սովամահ լինելու իրական վտանգը: Էլեկտրակենդակայի, խմելու ջրի բացակայությունը տարավոլիսիկ նիվանդությունների տարածման տարտնայիք առա- ջացրեց:

1992 թ. առաջին հինգ ամիսներին Ստեփանակերտի յուրա- քանչյուր բնակչին տրվել է ընդամենը 2 կգ այլուր և 0,5 կգ շա- քար: Քաղաքում էներգետիկների և հումքի բացակայության պատ- ճառով չէր աշխատում կենսապահովության ոչ մի օբյեկտ: ԼՂՀ-ի բնակչությունը գրկված էր նաև դաշտերում աշխատելու ճնարա- վորությունից: 1992 թ. մայիսի 1-ին ԼՂՀ ղեկավարությունը հունա- ճիտար օգնության խնդրանքով դիմեց աշխարհի երկրներին: Հա- մաշխարհային տեղեկատվական միջոցները հարստեցին Լեռնային Դարարաղի սովի մասին¹¹⁹:

Լեռնային Դարարաղը ստեղծված պայմաններում հարկա- արված էր դիմելու ռազմական միջոցների հանրապետությունն ապաշրջանակելու նպատակով: ԼՂՀ-ի Գերագույն խորհրդի հա- խազանությունը անհատական ինքնապաշտպանության համար նեոնարկիվելիք միջոցների մասին, համաձայն ՄԱԿ-ի Կանոնա- դրության 51-րդ հոդվածի, տեղեկացրեց ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդին: Հաղորդագրության մեջ ասվում էր, Ադրբեջանի կող- մից շրջափակման նտուսեցրով, ԼՂՀ-ն զրկված է սննդամթերքի, դեղորայքի, ջրի, էլեկտրական հոսանքի, բնական գազի մատա- կարարամից: «Ադրբեջանի ազգային բանակը խաղաղ բնակչու- րյան դեմ օգտագործում է զանգվածային ոչնչացման զենք, ուժա- կոծում է մեր պետության քաղաքներն ու գյուղերը»¹¹⁹: Հուշագիրը հանձնվել է Ֆ. Վեդդերլի (Իսպանիա) գլխավորությամբ Ստեփա- նակերտ ժամանած ՄԱԿ-ի հատուկ հանձնաժողովին:

ԼՂՀ-ի Ինքնապաշտպանական ուժերի ջանքերով հանրապե- տությունն ապաշրջանակվեց, և ԼՂՀ-ն Հայաստանին կապող հա- նարարին ազատագրվեց: ԼՂՀ-ն Հայաստանից բաժանող 6 կմ հարջամարդից, որը Ֆրանսիայի արտաքին գործերի մինիստր Բ. Քոշենին անվանեց «Ապուշ քաղաքական ու աշխարհագրական մոլորություն», և որը նրա կարծիքով պետք է ուղղվի¹²⁰:

Հունիսի 5-ին Ադրբեջանական հեռուստատեսությամբ ունե- ցած ելույթում այդ հանրապետության նվազագույն պաշտանակա- տար նա, Մամեդովը հայտարարեց, որ դարբարաջան հարցի լու- ծումը տեսնում է հայ բնակչությանը լրիվ բանագաղթեցնելու մեջ: Կա նաև բացատրեց, որ այդ խնդիրը քանկու համար Ադրբեջանը լուրջ միջոցներ է ձեռնարկում:

1992 թ. հունիսի 12-ին օգտագործվելով հանրապետության տարածքում խորհրդային բանակի կողմից թողած հարյուրավոր միավորներով գրանառակնվման, Ադրբեջանը խոշորամասշտաբ հարձակման է անցնում ԼՂՀ-ի Ծամոնյանի, Ասկերանի, Մարտա- կերտի շրջաններում: Մի շարափա ընթացքում Ադրբեջանի ազ- ցային բանակին հաջողվում է գաղթել Ծամոնյանի շրջանի տա- րածքն ամբողջովին, ինչպես նաև Մարտակերտի շրջանի Թալիշ, Չալու, Մտատղխա, Տոնաշեն, Լեհիվանդանի, Մարաղա, Ասկերանի շրջանի Նախիջևանի, Փիլքըստպ, Արանգամի, Արցաղաղ, Դամ- րազ, Փարուխ, Խրամորթ գյուղերը:

Այդ գյուղերում կատարված խաղաղ բնակչության զանգվա-

ծային սարձնությունների մասին գրել ու խոսել է համաշխարհային մամուլը¹²¹: Շահունյանի շրջանում 437 մարդուց, որ չէին հասցրել թողին մշտական բնակավայրերը, հետագայում հայկական կողմին աղորեցանցի գերի զինվորների հետ փոխանակման կարգով հանձնվեցին միայն 32-ը:

1992 թ. ամռանն ու աշմանը Ադրբեջանը շարունակեց հարձակումը, գրավելով Մարտակերտի շրջանն ամբողջությամբ. 44 գյուղ և Մարտակերտ քաղաքը: Ադրբեջանի ազգային բանակը չլինալեց հակ հունարեակ Մեհմանա գյուղը և 1992 թ. սեպտեմբերի 6-ին այն լրիվ վառեց: Ադրբեջանի հարձակումն առաջացրեց խաղի չափերի հունանիտար աղետ: ԼՂՀ-ի բնակչության ուրիշ երրորդ մասը դարձավ «ազդարձ» մահվան սպառնալիքի տակ թողնելով հայրենի բնակավայրերը: Միայն տվեանար ու փառտորեն ամբողջովին ախրված Ստեփանակերտում ապատան գտավ 35 հազար փախտուակն:

Ադրբեջանական հրետանին ու օդուծը շարունակեցին ուրակոծել ԼՂՀ գերբնակեցված մայրաքաղաքը: Օգոստոսի 5-ին Աղդանի շրջանում տեղակայված «Գրաղ» համակարգից Ստեփանակերտը սառտիկ գնդակոծվելու հետևանքով զոհվեց 26, վիրավորվեց 65 մարդ: Հրետակոծությունից ու ուրակոծությունից պոլեն Ստեփանակերտում զոհվում է 119 փախտուական, այդ թվում 17 դպրոցական ու հախաղարոցական տարիքի երեխա: Իսկ Ադրբեջանը շարունակում էր «մկաններ գարգացնել»: Դակազան Էջիբեկի խնդրանքով թորակական բանակի 150 ապա, այդ թվում 10 սբաշտումաղոր գեներալ, ժամանեցին Ադրբեջան, այդ հանրակտություն «ազգաղին բանակին գործնական օգնություն ցուց տալու» համար¹²²:

Ռուսաստանի Գաշնության պաշտպանության հախարարության հունվարի 22-ի հ. 314(3)Օ22 հրամանգի համաձայն Ադրբեջանին է տրվել այդ հանրակտության տարածքում հակվիներու տեղակայված խորհրդային բանակին պատկանող 237 տանկ, 325 գրամամեքենա, 204 միավոր ԲՏՌ և ԲՄՊ, 170 միավոր հրանոթ, այդ թվում՝ «Գրաղ» կայանք, մեծ բանակությանը զինամթերք և այլ ոսգնական տեխնիկա: 1992 թ. մայիսին ու հունիսի սկզբին Ադրբեջանի առացած ողջ զինքն ու զինամթերքն օգտագործվեց Լեռնային Գարաբաղում անտային հարձակման ժամանակ:

Ադրբեջանի հոր ագրեսիան, ԼՂՀ խաղաղ բնակավայրերի

անբակոծությունները, տնտեսական ու ոսգնական շրջափակումը վրդվելուց առաջացրին ամբողջ աշխարհում: Օգոստոսի 11-ին ԱԼՄ-ի Կոնգրեսը Ադրբեջանի ագրեսիան դատապարտող բանաձև ընդունեց:

Իսկ թուն ԼՂՀ-ում լարում էին բոշոր ուժերը ագրեսիան ետ մղելու համար: Հանրապետությունում ստեղծվեց Պաշտպանության անտային կոմիտե, բանակ հավաքագրվեց տվածորդ բնակչության մեծ մասը:

Վրա էր համուն 1992 թ. ձմեռը, վրա էր համուն դարաբաղյան զենքի փառավոր հաղթանակների ժամանակաշրջանը: Ազատագրության և ստեղծագործության ժամանակաշրջանը...

ՄԱՐԱՂԱՅԻ ԽԱՉԵԼՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ողբերգական դեպքերը Մարաղայում առանձնացվել են հատկ մի գլխում միայն մի հպատակով. գերից-որ ձևով հպատակ ապագայում կանխելու հանցագործությունները մարդկության դեմ:

Ադրբեջանի ոսգնական ագրեսիան Լեռնային Գարաբաղի Հանրապետության դեմ հարուստ է մարդու երակալությունը ցնցող ողբերգական դեպքերով և հուցնով այդ տեսաղաշում ատանձնանում է Մարաղա գյուղի ողբերգությունը (խորհրդային շրջանի քարտեզներում Լեհինական, այդպես է կոչվել ԼՂՀ-ի Մարտակերտի շրջանի երկու գյուղերի՝ Մարաղա և Մարգոշվան, միավորումից ստեղծված բնակավայրը):

Ադրբեջանի զինված ստորաբաժանումների կողմից իրագործած խաղաղ հայ բնակչության ցեղապանությունը Մարաղայում, անկասկած, մարդկային պատմության ողբերգական էջերից մեկն է: Ցավոք, Մարաղայում տեղի ունեցած դեպքերը բոշորովին համարնույց չեն արտացոլվել տարածաշրջանային ու համաշխարհային զանգվածային լրատվական միջոցներում, ինչը կարող է նեոնտու լինել հանցագործներից ամբողջ աշխարհում և խթանել դատաղ ձման անգթությունների կրկնության համար աշխարհի ցանկացած մասում: Դոման ողբերգի կրկնության հախարղալ է հակ այն, որ Մարաղայում հայերի ցեղապանության անմիջական իրագործող աղորեցանցի զինվորն ու սպաները, որքան մեզ

հայտնի է, իրենց կատարածի համար պատասխանատվության չեն կանչվել: Ադրբեջանի ղեկավարությունը քաջատեղյակ է, թե. 1992 թ. ապրիլի 10-ին որ գործամասերն են զավթել Մարաղան և թե ինչպիսի հրեշտավոր հանցագործություններ էին կատարվում այդ գործամասերի ծառայողների կողմից:

Միր-Ֆաշիրի (Թեր-Թեր) ամուսնակից Մարաղա գյուղը երկար ժամանակ աստիկ հրետակոծության էր ենթարկվում, որի նետահարով դեռ մինչև ապրիլի 10-ի դեպքերը գյուղում զգալի ախերածություններ կային: 1989 թ. մարտահամարի տվյալներով գյուղում ապրում էր 4660 մարդ¹²²: Բնակչության մեծ մասը, պաշտպանվելով զնդակոծություններից, բակերում գետնափոր պատսպարաններ՝ խրամատներ էր պատրաստել, որը նրանց փրկում էր մահատիյուն թելիորներից: Գյուղի բնակչության մեծ մասը հարկադրված էր թողնել մշտական բնակությունը վայրերն ու ժամանակավորապես հաստատվել ԼՂՀ-ի այլ շրջաններում:

1992 թ. ապրիլի 10-ին, ապստոյան ժամը 5-ին սկսվեց գյուղի զնդակոծությունն և սկզբում նախորդներից ուժեղ չէր: Սակայն կեսօրին մտա, զնդակոծության կտրուկ աստիպացումից անմիջապես նետո, Ադրբեջանի կամոնավոր բանակի զորամասերն անցան հարձակման ու մտան Մարաղա: Գրավելու նետահարով գյուղի մեծ մասն աղերսվեց ու հրկիզվեց, 57 բնակիչ սպանվեց, դրանց թվում՝ 9 երեխա, 29 կին, նրանց դիակները անդամահատվեցին, աչքներսկզվեցին, անարգեցեցին: Երկու շաբաթ անց գյուղը կրկին հարձակման ենթարկվեց, բնակչությունը բռնի արտաքսվեց, 13 խտաղ բնակիչ պատանդվեց, տները թալանվեցին և հրդեհվեցին: Կտուր փառատյեան երկրի երեսից վերացավ: «Ապրիլի 10-ին Ադրբեջանում» (Մարտակերտի շրջան, խմբ.) խփվել է **ըջնամու 4 զբահարտբանագորոյթ, գերվել է 20 հայ, ազելի բան 100-ը ոչընչացվել է**¹²⁴:

Մարաղայիսւմ սպանվածներից 29-ը կին էր: ԼՂՀ-ի ղեկավարությունը իր արամադրության ներքո ունի սպանվածների դիակների շիրիմներից հանելու տեսածապավենը, որ արվել է Բրիտանիայի Միացյալ Թագավորության լորդերի պալատի փոխխոսնակ յարտունի Քերոլայն Քոքսի ներկայությամբ: Դիակները գերեզմաններից հանվել են ապրիլի 13-ին: Տեսակադրերը վկայում են,

որ սպանվածների հանդեպ քարբարությունն է գործադրվել ինչպես մինչև մահը վրա հասնելը, այնպես էլ մահվանից հետո*:

* ՎԱՅՅՈՒՄ ԵՆ ԱՎԱՆԱՏԵՍՆԵՐԸ

Ժենյա Ղազարյան, 1935 թ. ծնված,
պատանդվել է ապրիլի 10-ին:

Մտան իմ տան և ինձ ավտոմատից փրավորեցին (տաք փրավոր է): Խփեցին ավտոմատով, և ընկա: Հետո ինձ զցեցին մերեման, որ կողպատան էին դնում: Բացի ինձեցից մերեմայում էին գտնվում իմ տեղը Յուրա Ղազարյանը և կինը՝ Անուշ Ղազարյանը...

Լենա Մարգարյան, 1932 թ. ծնված,
պատանդվել է ապրիլի 10-ին:

Նազոնյան երկու պատանդներով դուրս եկա տնից... մտա հարեանների բակը, որ և երկու աղբջեանցի գեղձը ինձ բռնեցին... Պատասխանեց ինչեցին, կրակեցին, փրավորեցին տարա: Գյուղի շրջապատում Միր-Ֆաշիրից բառանի եկած անրոխ կար արդեն... Ռեյրի եկա Բարդայի միլիցայում, անրոջովին արտանշաղպախե...

Մարիեն Պողոսյան, 1962 թ. ծնված,
պատանդվել է ապրիլի 10-ին:

Առաջին զնդակոծություններն սկսվեցին հունվարի վերջին, մենք բարձրվում էինք նկուղներում, խրամատներում... 12 հոգի բարձրվեցինք փոստ: Ցերեկվա ժամը երեքին-չորսին մենք արդեն տեսանք աղբջեանցիներին գյուղում, լավում էին կրակոցներ, ճիչեր: Ես յուսմ էի, թե ինչպես կանանցից մեկը աղպում է, որ երեսնամեկին մեք չտան: Դրա գլխին առընձանակով հարձակեցին: Մեզ սահմանելի մտաից դուրս գալ: Հետո ես իմացա, որ այդ կնոջը՝ Զարկին, տան կով ճգակ են... Ինձեցի երեխաներին ինչեցին, և ես նրանց կորցրի: Ինձ զցեցին «Քիզույի» մերեմայի ծանրոջատեղն ու տարան Բարդա...

Սվետլանա Պողոսյան, Մարաղայի բնակչուհի:

Ես թարձվեցի փոստ, իսկ երեկոյան վազեցի Մատաղիս, այնուհետև հորից վերազարմա Մարաղա, որ ամեն ինչ արված էր...

Մի կնոջ այնպես էին սպանել ու փառել, որ ես միայն հազուապես իմացա, որ յա վարյան է: Անուսման սպանել էին նրանց ոչ հետո, սպանել էին նաև նրանց աղջկան ու նրա սկեռոջը, իսկ երկու թոռներին պատանդ էին տարել... Ես փնորում էի իմ աղջկան, իսկ նետա իմացա, որ նրան՝ Կարինե Պողոսյանին, երկու երեխաներով՝ երկամյա Նարեկի և կրծի կոջայի, պատանդ են տարել: Իմ երկրորդ աղջկան՝ Զարինեին, երկու երեխաներով՝ չարս և վեց տարեկան՝ հունգվես տարել էին...

Լարիսա Բարդյան, 1938 թ. ծնված,
պատանդվել է ապրիլի 10-ին:

Ապրիլի 10-ին ես գտնվում էի կարտոֆիլի դաշտում: Իմանայով հարձակման մասին, զնցեցի գյուղ: Մարաղան վառվում էր: Մտեցա քնոտա տանը:

Ապրիլի 10-ին Մարադայում ստանձված խաղաղ բնակիչներն, առանց բացառության, ենթարկվել են կատարելագործված կոլ-

Հետմտնա բռնի սպանված ընկած էր: Հարեան առեղ հարյուրանյա Անուշ առաիկը արթողոժին կորած էր արան սնչ: Հատակին քափված էին կանանց ու ծնուններին բաց աչքերով դիակներ...

Նուշիկ Աղաշանյան, 1932 թ. ծնված,

Արադայի բնակչուհի:

Այդ օրը արթեւանցիները Մարադայում շատ անեղ մարդիկ սպանեցին՝ ծնրերի, կանանց ու երեխաների, որանց բոժում՝ մոզա Բարսեղյանին՝ 70 տարեկան, Ժորա Ստեփանյանին՝ 70 տարեկան, Բորիկի կոկորդը սղոցեցին, կացնոյ անդամանտեցին Էդիկ Բաղդասրեանին, Զարային, սպանեցին Փառանձեմին, Էվազային, Սերիկին, Բազարսին, Վարդանուշին, Վանա Մարտիրոսյանին, Երա Կնոջը՝ Ռաֆային, Այոշա Հովսեփյանի զրա ինճիսն 1996 ու վառեցին:

Վիաների ցուցմունքները վերցված են դիմումից.
The Human Rights Committee
c/o Centre for Human Rights
United Nations Office at Geneva
8-14 avenue de la Paix
1211 Geneva 10, Switzerland

ՑՈՒՑԱԿ

Հայ բնակիչների, սպանված 1992 թ. ապրիլի 10-ին Մարադայում Ազրբեյջանը կանոնավոր բանակի արտաբարձանումների կոմիցի.

1. Մերձույան Զարգարը 1922 թ. ծնվ.
2. Առարկյան Լուսն 1972 թ.
3. Հայրապետյան Փառանձեմ 1919 թ.
4. Հայրապետյան Անդա 1926 թ.
5. Սիմոնյան (Բարսյան) Սաշա 1912 թ.
6. Բաղդասրյան Սերոբուս 1927 թ.
7. Մարտիրոսյան Անահիտ 1915 թ.
8. Բարսեղյան Գուրգեն 1926 թ.
9. Ստեփանյան Նորա 1951 թ.
10. Բաղդասրյան Կիսա 1964 թ.
11. Թնանյան Բազարա 1915 թ.
12. Թնանյան Մարտիրոս 1925 թ.
13. Բարսեղյան Թոզա 1920 թ.
14. Բաշայան Իգարկա 1925 թ.
15. Հովսեփյան Վիգեն 1937 թ.
16. Հովսեփյան Ռիսա 1936 թ.

տանրները: Դրա հետ միասին ազրբեյջանցի զինվորներն անդամանտեղ, վառել ու անարգել են արդեն զոհված մարդկանց

17. Հովսեփյան Հերսիսա 1905 թ. ծնվ.
18. Սարգսյան Միշա 1960 թ.
19. Հովսեփյան Արիկ 1950 թ.
20. Գարրիկյան Միշա 1947 թ.
21. Սիմոնյան Վարդան 1968 թ.
22. Խաչատրյան Վարդան 1931 թ.
23. Վարդանյան Բորիկ 1930 թ.
24. Վարդանյան Զարյա
25. Վարդանյան Նարո 1931 թ.
26. Բաղդասրյան Էդիկ 1939 թ.
27. Բաղդասրյան Թիկի 1922 թ.
28. Հայրապետյան (Պարսպետյան) Վարդանուշ 1926 թ.
29. Թնանյան Ռուբեն 1927 թ.
30. Թնանյան Մարիա 1910 թ.
31. Հարությունյան Աննա 1913 թ.
32. Գրիգորյան Թամարա
33. Մակրյան Մովիկ 1911 թ.
34. Գարրիկյան Երվանդ 1935 թ.
35. Լալայան Ասյա 1905 թ.
36. Պապիկյան Թեկուկ 1921 թ.
37. Զարսրյան Թամարա 1909 թ.
38. Հովսեփյան Երվանդ 1903 թ.
39. Իլյայան Անուշ 1960 թ.
40. Այանվերդյան Արմեն
41. Այանվերդյան Վակերիկ
42. Մարտիրոսյան Ժորա 1926 թ.
43. Ավետիսյան Լինա 1940 թ.
44. Մակրյան Վարդա 1937 թ.
45. Մակրյան Եղար 1959 թ.
46. Սուրբյան Կամո 1925 թ.
47. Հակոբյան Ռուբեն 1925 թ.
48. Հակոբյան (Անտոնյան) Մալա
49. Խաչատրյան Լավերենտ
50. Ալեքսանյան Արարատ 1957 թ.
51. Ալեքսանյան Հրատ 1954 թ.
52. Գալստյան Անդրանիկ
53. Սահակյան Ծոպա
54. Մրգոմնյան Հակոբ
55. Սարգսյան Վակերիկ
56. Մովսիսյան Բախշի 1925 թ.
57. Սարգսյան Գազիկ

դիակները: Անդամատակ են բազելի Մովսիսյանի, Անդրանիկ Գալստյանի, Թուրեն Հակոբյանի, Նորա Ստեփանյանի, Էդիկ Բաղասյանի դիակները...

Հրիկզկել են (չի բացատրում, որ ողջ-ողջ) Վարյա Մանթյանը, Բորիկ Վարդանյանը... Արարատ Ալեքսանյանին կապել են տանկին և բարջ տվել ավերակներով: Նա վախճանվել է բազմաթիվ կոտորվածքներից ու արյան մեծ կորստից: Արդեն մահից մետոնրա դիակը մասնատվել է: Նման կատանքի է ենթարկվել Ռիտա Մնացականյանը, որից մետո պատանդվել է (1992 թ. մայիսի 15-ին վերադարձվել է անմեղսունակ վիճակում):

Նավտոր գնդակոծությունների ժամանակ, ինչպես նաև գաղթի ճանապարհներին մահացածների մետո միասին Մարտալույում գոմվել է ավելի քան 90 խողով քնակիչ: Բազի զոհվածները, փարբեր սասիմանի՝ ծանրության վերքեր է ստացել 37 մարդ, այդ թվում՝ 21 կին ու 6 երեխա:

Մարտալույում հայերի ցեղասպանության ողբերգական հետեվանքները անդրադարձան, ստանց բացատրության, գյուղի շուրջ ընտանիքների վրա, որոնցից մի քանիսը ամբողջովին սպանվեցին կամ պատանդվեցին:

Այսպես, պատանդ տարվեցին՝ Սեդա Ալվազյանը՝ մայրը, Լյովա Ալվազյանը՝ որդին, Զարինե Ալվազյանը՝ հարյուր, Վիգենը և Կարենը՝ թոռները: Աղբրեշանցիները համաձայնեցին փոխանակել այդ ընտանիքի մի մասին գերի աղբրեշանցի զինվորների մետ, սակայն արդեն փոխանակումից մետո ազատված հայերով մեքենան պայթեց աղբրեշանցի սովորավորների կողմից՝ տեղադրված ականի վրա: Ամաքելություն հետևանքով զոհվեցին Զարինե Ալվազյանը և Էդի յոթ մարդ, այդ թվում՝ մանկամասակ Ուլյանա Բարսեղյանի և Լենա Բարսեղյանի հայրը, որոնք իրենց մոր մետ գտնվում էին կապանավայրում:

Բարբարոսության վերջ նկարագրված դեպքերը վկայություններ են այն իրողության, որ Մարտալու գյուղում տեղ են գտել մարդու իրավունքների խախտումների զանգվածային ու հաճախակի կրկնվող փաստեր, որոնց համար պատասխանատվություն է նախատեսված միջազգային բազմաթիվ կոնվենցիաներով ու սլայմանագրերով:

«Ցեղասպանության հանցագործությունը կահինը և դրա համար պատժի մասին» կոնվենցիայում (հաստատված 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ին սոված է. «Ռոբակ ցեղասպանություն հասկացվում են հետևյալ գործողությունները, որոնք կատարվում են որևէ ազգային, էթնիկական, ռասայական, կրոնական խումբ՝ որպես պիպիսի լիովին կամ մասամբ ոչնչացնելու մտադրությամբ.

- ա) աղպիսի խմբի անդամների սպանությունը,
- բ) աղպիսի խմբի անդամներին լուրջ մարմնական վնասվածքներ կամ մտավոր խանգարումներ հասցնելը,

գ) որևէ խմբի համար աղբար կենսական պայմանների կահխանտածված ստեղծումը, որոնք նպատակածղված են աղխմբի լիովին կամ մասնակի ֆիզիկական ոչնչացմանը...»:

ՊԱՏԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՆՅԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ Ե ԽԱՂԱՂ ԲՆԱԿԶՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ

Պատանդությունը, թեթև, մեր իրականության ստավի տեղեկերությունից է, երբ մարդկանց բռնի սպանում են, որպեսզի որևէ պետության, կազմակերպության կամ այլ մարդկանց հարկատրեն կատարելու որոշակի պահանջներ: Ցավոք, Լեռնային Ղարաբաղի մետ հակամարտության ընթացքում այդ երևույթը Աղբրեշանում լայն կիրառություն ստացավ:

Հայ ազգության տառչից պատանդներ սերձմանգրվել են տակավին Աղբրեշանից հայերի զանգվածային բռնագաղթի օրերին՝ 1988 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին: Աղպիս, պատանդ էր վերցվել Խանլարի քնակիչ Մարգիս Չիլիգարյանը, 1923 թ. ծնված, որին ազատելու համար հարազատները զգալի գումար վճարեցին: «Պատանդ» աահմանման տակ են ընկնում Կիրովաբադի ձերերի ու հաշմանդամների տան, մետագալում աներևակալիչի դաժանությանը սահմկված 18 քնակիչները: Նրանց սպանությունն, անկասկած, հետևանք էր փրկագնի բացակայության:

Լեռնային Ղարաբաղի տարածքում Աղբրեշանը հիրալի մարդարս ձևոնարկեց 1990—1991 թթ.: Այդ ժամանակամիջոցում

պատանի վերցված հայերի ընդամանոր թիվը այսօր դժվար է որոշել, սակայն ոչ մի կասկած չի հարուցում, որ նրանք հաշվվում են հազարներով: Իրենց մարդկային ու ազգային արժանապատվության ստորագումները տարած հազարավոր մարդիկ, կատարելագործված կոտանքներ կրած հազարավոր մարդիկ, հազարավոր մարդիկ տասնց սեռի ու հասակի խտրության: Միակ չափանիշը ազգությունն էր:

Հայ, կամ հայի հետ ցեղակցությունը բավական էր հասցնելու համար այն մարդկանց թվում, որոնց հետապնդում է Ադրբեջան անունով պետությունը:

Քաղաքացիներին պատանդ վերցնելու անհատական և զանգվածային որոշ դեպքեր իրավաբանական աստիճանն չեն ևնթարվում, որի անընդունաբար օրինակն է թվում պատանդների բաժանմունք «անվճարելիների» և «վճարելիների», թեև, ինչպիսիք, քրեական օրենսգրքում կամ միջազգային իրավունքում համապատասխան հողվածի բացակայությունը չի թեթևացնում այն մարդկանց վիճակը, որոնք հայտնվել են մարդկային արժանապատվությունը նսեմացնող պայմաններում:

1988—89 թթ. Առևանդի Ղարաբաղում գրանցվել են հայ ազգության մարդկանց պատանդելու առանձին դեպքեր, որոնք, կարճ ժամանակով գերության մեջ մնալուց հետո, վերադարձել են: Վերադարձել են հիմնականում փրկագին վճարելով: Պատանդելու դեպքերը հատկապես հաճախակի են դարձել 1989 թ. վերջին: 1989 թ. հուլիսի 23-ին իրազեկում և երկաթե ձողերով զինված մի մեծ խումբ ադրբեջանցիներ Շուրաղույ գյուղից (ԼՂՀ-ի աստիճանակից Ադրբեջանի Ադրամի շրջան), մոտավորապես 250 մարդ, հարձակվել են խաղողի այգիներում աշխատող Մարտակերտ բուլարի տիկոզի գլխավոր գյուղատնտես Մ. Կարդոնյանի, բրիգադար Ն. Պետրոսյանի, գյուղատնտես Ա. Առկալյանի և վարորդ Ա. Անդրյանի վրա: Հարձակվողները պատանդ են վերցրել Ա. Անդրյանին ու Մ. Կարդոնյանին: Ն. Պետրոսյանին ու Ա. Առկալյանին հաջողվում է փախչել, ըստ որում Ն. Պետրոսյանը նրազենային վերք է ստացել:

Նույն օրվա երեկոյան ադրբեջանցիների մի զինված խումբ անհայտարիճ կանգնելու է հարաջանյանի անվան կոլտնտեսությունը պատկանող ժողովրդատնտեսական բնակավայր մերենավերը, պատանդ վերցրել վարորդներ Ա. Ասաբեյլյանին ու Բ. Բա-

լալյանին: Երկու դեպքում էլ ադրբեջանցիները բշե-տակել են գյուղի տնտեսությանը պատկանող մեքենաները: 1988—89 թթ. ընթացքում արձանագրվել է նման 18 դեպք: Պատանդված ունեցմանը տարբերակ է:

Պեղատների 6-ին ԼՂՀ-ին աստիճանակից Ջեյրաբլու շրջանում բռնակալարհին հավաքված խոժանարար առարկերը պատանդ են վերցնում Հադրուտի շրջանի միլիցիայի պետ. Վ. Ստեփանյանին և Հադրուտի շրջանի զինվորական պարետ. Վ. Լուսինյանին: Վ. Ստեփանյանը դրսևան ծնծի է ենթարկվում: Պեղատների 7-ին արտակարգ դրության շրջանի պարետատան ջանքերի շնորհիվ պատանդներն ազատվում են:

Սալմախալի շեն պատանդ վերցնելու դեպքերը, կր հարևան գյուղերի բնակիչները օգնության են հասել և ինչ-որ ձևով լուծել են խնդիրը: Նման պարագաներում իրավապես մարդիկներին չէին տուհեկացնում կատարվածի մասին, ու հանցագործությունը պակասապես չէր արձանագրվում: Թվում է, որ նշված 18 թիվը ակնհայտորեն չի արտացոլում 1988—89 թթ. պատանդվածների հավաստի քանակը:

Ադրբեջանի Գերագույն խորհրդի նախագահության 1989 թ. դեկտեմբերի 4-ի որոշմամբ Առևանդի Ղարաբաղում ստեղծված հանրապետական կազմակերպության 1990 թ. հունվարի 15-ից մարզում և հարակից ադրբեջանական շրջաններում մտցվեց արտակարգ դրություն: Ստեղծվեց նաև արտակարգ դրության շրջանի զինվորական պարետատան, որի իրավասության մեջ էր մտնում սարսափաշրջանում արտակարգ դրության կատարված արգելափակումների մասին: Այդ նպատակով. «1990 թ. զինվորական պարետատանը անճնագրային ռեժիմի ստուգման և ահրիհակակ կերպով պահվող զենքի առգրավման նպատակով անց է կացրել 163 գործողություն, որից 157-ը հայական, 5-ը ադրբեջանական գյուղերում»¹²⁵:

Այդ գործողությունների ընթացքում կազմակերպվել է 757 մարդ՝ բոլորը հայ ազգության, որոնցից 402-ը 30 օրով վարչական բանտարկության են ենթարկվել: 14 մարդ ենթարկվել է քրեական պատասխանատվության, պատանդվել և ադրբեջանաբնակ գյուղերին են հանձնվել (մասնավոր մարդկանց կամ իրավապես մարդիկներին) 38 մարդ: Պատանդները 7 մարդ տարանվել է:

Սակայն բոլոր 757 կարանվածները ընկնում են «պատանդ»

տանաման տակ, բանի որ. «Առկա տվյալները վկայում են ոչ միայն զինվորական իշխանությունների կողմից օրենքի կոպիտ խախտումների, այլև նրանց օրինազանցությունների մասին: Վարչական ձեռքարկությունները կատարվել են առանց դրանց վերաբերյալ որոշումների և նույնիսկ առանց ձեռքարկության մասին արձանագրության»¹²⁶:

Հատուկ շրջանի ստեղծման գործողությունների նետումներով պատանդված մարդկանցից բացի, ոչ թիչ թվով հայ ազգության բնակչություն է պատանդ վերցվել Արցրիջանի ՕՄՄՆ-ի աշխատակիցների, նաև այդ հանրապետության ԱԾԾ-ի անօրինակապես զինված կազմավորումների կողմից: Հունվարի 9-ին Ծախումյանի շրջանի մի խումբ դեկավար աշխատողներ գնում են հայկական Գետաշեն գյուղ՝ շրջանում աղբրեչանցի ամաբեկիչների կողմից ստանված ֆերմայի աշխատակից Ասրես Բեգարյանի թաղամանը մասնակցելու: Նորերս բռնազաղթած Կուշչի-Արմալիք հայկական գյուղում մեթեաները կանգնեցվում են Աղբրեչանի Ազգային ճակատի գրոհայինների կողմից, իսկ բոլոր ուղևորները, այդ թվում Ծախումյանի կոմկուսի շրջկոմի առաջին քարտուղար Վ. Ալաջանյանը, շրջգործկոմի նախագահ Ծ. Մալոյանը, շրջանի լատիպազը, շրջանի վերահսկողության կոմիտեի նախագահը և ուրիշներ (ընդամենը թվով 19 մարդ), պատանդ վերցվում: Դրանք բոլորը մետազալում ամսից ափելի պահվում են Կիրովաբադի բնակչական մեկուսարանում, նեթարկվում են ծեծի, ծաղր ու ծանակի, մարդկային ու ազգային արմատաբախտության ոտնամարման: Պատանդվածները հանձնվեցին հայկական կողմին խոշոր փրկագնով:

Հունվարի 26-ին ազատվում են Ասկերանի շրջանի Հոյուն գյուղի պատանդված բնակիչներ Ե. Բաղդասարյանը ու Վ. Ալավերդյանը, որոնք հունվարի 15-ից պահվում էին Աղդամում: Նրանց մետ փաստից պատանդ էր վերցվել նաև նույն շրջանի Բաղարս գյուղի բնակիչ Ա. Հարությունյանը: Այդ նույն օրը աղբրեչանյանական Սարխոս գյուղի բնակիչները պատանդ են վերցնում Գետաշեն գյուղի բնակիչներ Բ. Ներսիսյանին և Վ. Գրիգորյանին, որոնք համար մետազալում վճարվեց 25 հազար ուրուի փրկագին: Այս կարգի փճակագրությունը կարելի է շարունակել ընդհուպ մինչև 1997 թ. գարունը:

Պատանդիլը ուղեկցվում էր դատանության անօրինակապես գործողություններով ու բռնարարներով¹²⁷:

* ՀԱՂՎԱՏՔՆԵՐ ՓԱՍՏԱԳՐԱԿԱՆ ԳՐՔՈՑ

Սույա Գանիկյան, 65 տարեկան:

«Վերջին տարը օրը ամենամաղթը բաները կատարվեցին: Սպիտակ խալափոր մարդիկ եկան: Գժգոր չէր որոշել, որ բռնիներ էին: Մեկուսարանների շուրջ, տանում էին երեսուսարաններին: Կասկած մտավ Կոլյան մեջ՝ երկ տանում են գնդակահարության: Գուրը ձեռք և խնորհք թույլ տալ գնալ պետքերը բավարարելու: Գուսն կհասրաց անցրեց ներս նայեց: Այն, ինչ որ տեսավ, հնարավոր էր նկարագրել. աչքանով շարժում էին անոթները»:

Նվարդ Սողոմոնյան, «1991, «Կոլոս», Երևան, 1994, էջ 86

Հանկոտ Գրիգորյան:

«Հետո դուրը բացվեց, ու ներս ցզկեցին: Աճճնար է նկարագրել կատարվածը: Մեքենայի ցեխը փռվեց, միաստիպ մնացողները հավաքեցին, ցրվեցին մեր բերանները: Ջուրներս ողորեցին, թղտուցեցին երեսներին: Որ ժամ ձեռք խոշտանգում, չոր հարկանի հայտնաբերեց՝ այս ամենը թուրքական երաժշտության տակ: Հատ երեսուրին դա էլ հոգեբանական ճնշում էր: Քուրքը գտնակը զեծ տվեց Թափիկի կողորդին ու կանոց-կանոց սեղծում էր: Տաք արյունը կտակեց գեռնել...»:

Նվարդ Սողոմոնյան, էջ 16

«Ծանրազանի նետ նա նստած էր նույն խցում: Նրա հանգել վերաբերումներ ուրիշ էր: Տանում, կիսանտ կա էին բերում, շարտում խոց: Հենց ուշիկ էր գալիս, ետից էին տանում: Գիտանցքից հեկում էին, որ խցում չնտակում, խոցը չփոխանակեց: Յոթերորդ օրը նրան տեղափոխեցին մեկնախոց: ...Արևոտի սկանչը սեղանը անցրեց և իրեն նստած կցկալոր խոսակցությունից հասկացավ Ծանրազանին սարանը նեռ»:

Նվարդ Սողոմոնյան, էջ 52

«Հարց գերբնական ճիզով դուրս է արձնում հսկիների մեռածի ու փռվում որդու վրա: Դրան չեն կարողանում սրտել: Գրկել է ուշակություն որդուն Գանիկին ու հարկածները ընդունում է ինքը: Գարնալ խիտում են: Ջուրերը սինդ հանգուցել է տղայի մարմնին, ու թազվալում են գետնին»:

Հոր գլխից արյուն եկավ: Ուշաթափվեց: Հսկիները կա բռնվեցին: Հոր ու որդու մարմինները անշարժացան իրար սինդ գրկած»:

Նվարդ Սողոմոնյան, էջ 88

Վերս արդեն նշվեց, որ պաշտոնական տվյալներով ԼՂԻՄ-ում անձնագրային ռեժիմի ստուգման ընթացքում կալանվել է 757 մարդ, այդ թվում 402 հոգի 30 օրով ենթարկվել են վարչական բանտարկության¹⁷։ Տերխում վկայություններն անհերքելիորեն սուպուցուցում են, որ 1988—1991 թթ. ընթացքում ԼՂԻՄ-ի տարածքում կատարված բոլոր ձերբակալությունները պատահելու տարատեսակներ են, որոնք նպատակ են ունեցել հարկադրել ձերբակալվածներին ու նրանց հարազատներին՝ հրաժարվել քաղաքական պահանջներից և թողնել Լեռնային Ղարաբաղի սահմանները։

1991 թ. ութ ամսյա ընթացքում, մինչև Ադրբեջանի ԽՍՀՄ կազմից դուրս գալը և սեպտեմբերի 2-ը՝ ԼՂԻՄ-ի Ադրբեջանի կազմից դուրս գալը, Լեռնային Ղարաբաղում անց է կացվել անձ-

«ՌՍՀՄ-ը Գերագույն խորհրդի մարդու իրավունքների կոմիտեի նպատակադրումները դիմում հավանաբարություն գտնում Ադրբեջանի և Հայաստանի Հանրապետության մի շարք շրջաններում մարդու իրավունքների խախտմանը հիվանդ ունեցողությունների համագումարի վերաբերյալ» հրապարակությունը։

«Մարդու իրավունքների կոմիտեի արամատություն ակն նյութեր կան, որոնք ցույց են տալիս, որ Հրաչի Սաչատուրի Շահբազյանի, Յուրի Հրանտի Ղուլանի մասը հաջորդել է մեկուսացման գյուղերում նրանց գտնվելուն։

Հրաչի Սաչատուրի Շահբազյան, Ստեփանակերտի ԿԳԾՎ միջինույի մայր, ձերբակալվել է 1991 թ. հունիսի 2-ի (այս 3-ի գեշերը Ստեփանակերտում, ԿԳՎ շենքում, հերթապահության ժամանակ և ուղարկվել Շուշի քաղաքի բնակարան մեկուսարան... հունիսի 13-ին ԼՂԻՄ-ի ԿԳՎ պետի անունով Շուշիից հեռացել է առաջվել, որով հայտնվում էր, որ Հ. Ս. Շահբազյանը բանտախցում կառնվել է Հ. Ս. Շահբազյանի մարմինը ինքննվել է Ստեփանակերտի ԿԳԾՎ ներկայացուցչին։ Մարմնի վրա կային հարվածների բազմաթիվ նեղեր, ձոճրակային մատու գանգը չարգված էր։

Յուրի Հրանտի Ղուլանը, ԼՂԻՄ-ի Մարտակերտի շրջանի Կիշան գյուղի բնակիչ, կալանվել է Ադրբեջանի ԿԳՄ ՈՄԲՈՒ-ի աշխատակիցների և զինծառայողների կողմից Մարտակերտի շրջանում անց կացվող գործողություններ ժամանակ։

Ենթարկել են 30 օրով վարչական բանտարկության։ Դանվել է Շահբուրադի ուղղի աշխատանքային գաղտնիքում։ Հունիսի 6-ին նրա մարմինը հանձնվել է Մարտակերտի ԿԳԾՎ ներկայացուցչներին։ Քննչական մարմինների (Ադրբեջանի, ինքը) եզրակացության համաձայն նա մահացել է ստամոքսի ձեռք պարբունից։ Մարմնի վրա կային հարվածների բազմաթիվ նեղեր, ձեռք թարերն աղանդակված էին։

նագրային ռեժիմի ստուգման 66 ռազմական գործողություն արդեն Ադրբեջանի ՕՍՄՆ-ի առավել ակտիվ մասնակցությամբ։ Պաշտոնական վիճակագրությունը հատուտում է, որ կալանվել է հայ ազդույթան 543 մարդ։ Գրանցից ավելի քան 100-ը թրեական պատասխանատվության են ենթարկվել։

Գոյություն ունեցող փաստերը հիմք են տալիս պնդելու, որ հայազգի պատանդների թիվը, համեմատելու դեպք մի կարգ ավելի է պաշտոնական թվից։ 1991 թ. մաշիս սկզբին պատանդի վիճակում են հայտնվում Գետաշեն (ավելի քան 6 հազար մարդ), Մարտու-ճաշեն (մոտ 6 հազար մարդ) հայկական գյուղերի քնակիչները։ Նրանք բոլորը Գետաշենի ուղղաթիռային հրապարակում կալանված էին մեկից մինչև յոթ օր ժամանակով, նրանց բոլորին հարկադրել են տեղեկանքներ ստորագրել Ադրբեջանից կամավոր մեկնելու վերաբերյալ։

Անձնագրային ռեժիմի ստուգումները հաճախ ուղեկցվում էին «ստուգվող» գյուղերի քնակչության զանգվածային բռնազաղթով։ Արդյախի դեպքերում գյուղի ողջ տղամարդ քնակչությունը, 18-ից մինչև 65 տարեկան, տարբեր ժամկետներով կալանվում էր։

«Ձինձառայողները շրջակայի էին գյուղը, իսկ այդ ժամանակ Ադրբեջանի ԿԳՄ ՈՄԲՈՒ-ի աշխատակիցները մտնում էին գյուղ և սկսում խուզարկություններ բոլոր աներում։ Խուզարկությունները ուղեկցվում էին ունեցվածքի փչացումով, քալանով, տների գնդակոծությամբ, խաղաղ բնակիչների ձեռով և նրանց տարբեր սաստիճանի ծանրությամբ մարմնական վնասվածքներ պատճառելով...»

Գյուղերից շատերում նման գործողությունները կրկնվում են անձ օր՝ երեք-չորս օրվա ընթացքում։

Տղամարդ քնակչությունը տարվում էր սերձակա ադրբեջանաբնակ շրջկենտրոնները, Շուշիի շրջանի գյուղերից՝ Լաչին ու Շուշի, Հաղարթի շրջանից՝ Ակրթայից։ Այնտեղ հասնողները ենթարկվում էին ձեռքի, մարդկային սրճանապատվությունը նկատառանոյ մարդ ու ծանակի։ Նրանց ստիպում էին դիմումներ ստորագրել իրենց մշտական բնակավայրերը կամովին թողնելու վերաբերյալ, իսկ մի մասին թողնում էին քննչական մեկուսարաններում։ Շուշիի շրջանի գյուղերից Լաչին է տարվել 120 տղամարդ։ Մի օր անց մեծ մասը վերադարձել է, բացի 43 մարդուց, որոնք կալանվեցին»¹⁸։

վերոբերյալից բնօրում է, որ տվյալ դեպքում պատանդներ էին ոչ թե 43 մարդ, որ կալանվեցին ադրբեջանաբնակ շրջակա տարածում, այլ թուր 120 հոգին, բանի որ նրանց կազմակերպի ու ենթարկեցին ստորացումների, որպեսզի ճարտարներն կատարելու որոշակի պահանջներ (տվյալ արտագաղթում՝ մշտական բնակավայրերից կամավոր մեկնելու ցանկության մասին դիմում ստորագրելու):

«Կուցո» գործողության ընթացքում ԽԱՀՄ՝ ՆԳՄ և Ադրբեջանի ՆԳՄ ներքին գործերի ստորաբաժանումների կողմից բռնակալության ենթարկվեցին Լեռնային Ղարաբաղի 24 գյուղի բնակիչներ, այդ թվում, Խանկարի շրջանում՝ 2 գյուղ, Շահումյանի շրջանում՝ 3 գյուղ, Շուշիի շրջանում՝ 4 գյուղ, Հադրուտի շրջանում՝ 15 գյուղ: Այս գյուղերի ողջ տղամարդ բնակչությունը տարբեր ժամկետներով հայտնվեց պատանդության մեջ: Նրանցից ոմանք պատանդություն մեջ տարիներ անցկացրին, մի քանի մարդ զոհվեց կամ գեղակամարդվեց ադրբեջանական բանակում (Ասին Մկրտչյան, Յուրի Ղուլյան, Յուրի Ջանգիրյան, Հրաչիկ Պետրոսյան, Արկայի Հայրիյան և այլք. ոչ լրիվ տվյալներով՝ 20 մարդ):

1992 թ. պատանդներին վերաբերող իրադրությունը արմատապես նոր բնույթ է ձեռք բերում. պատանդներին է միանում Ադրբեջանի կողմից զավթված շրջանումների ու բնակավայրերում անհետ կորածների մի ամբողջ խումբ: 405 մարդ, հիմնականում երեխաներ ու տարեցներ, չկարողացավ թողնել ԼՂՀ-ի Շահումյանի շրջանը՝ Ադրբեջանի զինված կազմավորումների կողմից շրջանը գրավելու ժամանակ: 1997 թ. վերջին նրանց նակատագիրը տակավին անհայտ էր: Մարտադաշտի ողբերգական նակատագիրը կարծել է տալիս, որ նրանք այնևս ողջ չեն: Անողակիրորեն այդ մասին են վկայում Ադրբեջանի հախառնադրամները, մասնավորապես այս հանրապետության պետական մատչելի ղեկավար՝ Նամիկ Արասլիի՝ նրանց մոտ պատանդների բացակայության մասին: Դրա մետ մեկտեղ Ադրբեջանում լայնորեն կիրառվում է մասնավոր տներում պատանդներ պահելը, որը հիմք է տալիս կազմաքի տակ տներում հայ արտանդների մասին հանրապետության բավարար տեղյակությունը:

Ադրբեջանում, ինչպես հաստի մեկուսարաններում, այնպես էլ մասնավոր անհատների մոտ հայ պատանդների գտնվելը գործնականում մշտապես ուղեկցվել է կոտորածներով, բռնարարներով ու մարդկային արժանապատվությունը հետմազնող վերաբերմուն-

քով: «Ես տեսա նրանցից մեկին, գոնատ, տանջանար, ցեցված, թեև կատարելապես հորմալ: Նրան գուրկատեղից ներքև ինչ-որ բան էին ներարկել, նավթի հոտ ունեցող ինչ-որ բան: Շուշիի բանտում տանջակներով այդպիսի պատանդներ կան»¹²⁹:

*** ՎԿԱՅՈՒՄ ԵՆ ԱԿԱՆԱՏԵՄՆԵՐԸ**

Փեկր Ազադյան, 1995 թ. նվյան, պատանդ է եղել 1992 թ. ապրիլի 10-ից մինչև նոյեմբերի 7-ը ներառյալ:

«...Ֆիրդուսու մոտ գտնվում էր որտե պատանդ Վաղդես Գանեկյանը (Գրոցնից) ... Վերցնելուց նրան տանել էին, կտրել էին սպանելու...»:

Կարխա Բարսեղյան, 1993 թ. նվյան, պատանդ է եղել 1992 թ. ապրիլի 10-ից մինչև դեկտեմբերի 2-ը ներառյալ:

«2րդ կամանք բանտայինց ներքով տանում էին, բերում էին արյունաշատիս, կիսաներկ՝ Ջուլայե, Քումարային, Մաշոյին: Մի ժամ անց բանտայինց դուր բացվեց, ներս խուճեցին չորս զինված զինվորներ և սկսեցին կամանք վրայից արկել շորերի մնացորդներն ու բանաբարը:

2րդ օրից մետ մեզ բերեցին Կարաբաղի բանտ, ուր ես տեսա իմ հոգեկամ հիվանդ տղային՝ Ապրելին: Նրա մի այլը արածորել էր, գլուխը ոտած էր: Հաստիկն թավազվում էր մի հայ երթուսապող Մարտակերտից, կիսանա ինկուռ չափ մեծված... Տղաս աշխատում էր որպես հովիվ, ես անպիսի գործեր էի անում: Քնում էինք բարաբուն, սկզբով՝ մնացորդներով: Իմ աչքի ստեջ տղայիս հանախ ձեռում էին: Մի անգամ գյուղ բերեցին մի սպանված ադրբեջանցու, մեզ ուզում էին մորթել նրա շիբինի մրս...»:

Սեդր Գուրոյան, 1995 թ. նվյան, պատանդ է եղել 1992 թ. ապրիլի 10-ից մինչև 1994 թ. մայիսի 24-ը ներառյալ:

«...Արտեղ Էլ պտնվում էր մի որիջ շղթայակապ հայ՝ Ելազիկ Սարգսյանը, 48 տարեկան...»:

The Human Rights Committee
c/o Centre for Human Rights
United Nations Office at Geneva
8-14 avenue de la Paix
1211 Geneva 10, Switzerland

1992 թ. Ադրբեջանի զինվորական տոթաբաժանումները ԼՂՀ վրա հարձակումների ժամանակ շարունակում էին ստանձնի անհետների ու անբողջ խմբերի պատանուները գործը: Հաստի դաժանությունը են անբողջ ընկել Ասկերանի շրջանի Խրամորթ, Արանգուսի, Ալթուխ, Նախիջևանի, Հադրուտի շրջանի Ցոք, Մարաակերտի շրջանի Մարաղա գյուղերում տեղի ունեցած դեպքերը*:

Մարաղայի պատանուների անկասկածից տարբեր կերպ դասավորվեց: Կոլյա Համբարձումյանը իր կյանքի ուղի կեսն անց կացրեց պատանուության մեջ: Արդեն մի քանի օր անց ադրբեջանցիները, փրկագին տաճակով, փերադարձրել են պատանու վերջված Հասո Հատոյանը, 1902 թ. ծնված, և Լուսիկ Առաքելյանի, 1910 թ. ծնված, դիակները: Հավաստի տվյալներով պատանուության մեջ զոհվել են Մարաղայի բնակիչներ Ալվինա Բաղդասարյանը, 1935 թ. ծնված, Մանուշ Կարապետյանը, 1935 թ. ծնված, Բազմիկ Մովսիսյանը, 1941 թ. ծնված, Սվետա Մովսիսյանը, 1945 թ. ծնված: Մարաղայի պատանուներից ոմանց անբախտակից մնաց չրացանադաված...:

1992 թ. լայն թափ է ստանում հայերի «որսը» հակամարտության ամենամեծներից դուրս: Սակայն հակամարտության գոտուց դուրս ապրող, ազգությամբ հայ պատանուների միայն մի փոքր մասի մասին էր հայտնի դառնում պատանուների խնդրով գրադվող մարմիններին ու կազմակերպություններին: Հաճախ պատանուի մասին իմացվում էր այն պահին միայն, երբ նա վերադարձվում էր...

* 1992 թ. ապրիլի 10-ին Մարաղայում պատանու վերջված անչափանա երեխաների ցուցակը:

Անուն, ազգանուն	Ծննդյան թիվը	Վերադարձի ժամանակը
1. Ալվազյան Վիգեն	12.08.90 թ.	1992 թ.
2. Ալվազյան Կարեն	28.02.88 թ.	1992 թ.
3. Համբարձումյան Նարեկ	30.08.59 թ.	1992 թ.
4. Համբարձումյան Կոլյա	29.11.90 թ.	1994 թ.
5. Բարսեղյան Լիանա	1982 թ.	1994 թ.
6. Բարսեղյան Ուլյանա	1983 թ.	1993 թ.
7. Բարսեղյան Լենա	1986 թ.	1992 թ.
8. Գապիկյան Գևորգ	1987 թ.	1992 թ.
9. Գապիկյան Արմեն	1989 թ.	1992 թ.

կամ ներկայացվում էր փոխանակության: Պատանուները շատ փաստեր մնացին անհայտ այն պատճառով, որ Ադրբեջանում գերադասում էին փրկագին տաճակ պատանուների հարազատներից, որոնք սպրտն են հակամարտության գոտուց դուրս:

«Պատանուներ վերցնելու առավել խոշոր գործողությունն իրագործվել է անցյալ տարվա հունվարին... Այն ժամանակ Մոսկվա—Քրիլիսի գնացքից դուրս բերվեցին 70-ից ավելի հայ ուղևորներ: Այնուհետև նման գործողություն կատարվեց հայերի նկատմամբ ռուստովյան գնացքում: Եվս երկու ուղևոր դուրս բերվեցին Բաքվի օդանավակայանում հարկադրաբար վայրէջք կատարած իբրևս-բիոցի: Փոքր-ինչ ուշ Խարկովում տեղակալ միլիցիան կկատարի ու Բաքվի իր գործընկերներին կհանձնի երկու հայ դեռահասների՝ չորսըսանչուրին 5000-ական փրկագնով»¹⁰:

Հակամարտության ամենամեծներից դուրս պատանուները, որոնք հաճախ ադրբեջանահարապետական հակամարտության նետ սանձություն չունեցող երկրների քաղաքացիներ էին, Ադրբեջանի կողմից օգտագործվում էին ինչպես փրկագին տաճակու, այնպես էլ գեղի զինվորների նետ փոխանակելու նպատակով*:

* Կերպագրում ենք երրորդ երկրների որոշ քաղաքացիների ցուցակը, որոնք պատանուներ են Ադրբեջանի կողմից հակամարտության շրջանից դուրս և նետագյուղում փոխանակվել Առանցիկ Լարսայի Հանրապետությունում գեղի զինվորների մեջ:

Բաղդասարյան Բեգար	հայր	Մալխասի շրջանի (Վրաստան) Ջորաջուրի բնակիչներ, պատանու են վերցվել 16.08.92 թ.
Բաղդասարյան Գարեգին	—	—
Բաբայան Բորիս	—	—
Ալթունով Գրիգոր	—	—
Ասատրյան Անտոն	—	—
Ասատրյան Անտոն	—	—
Արտուրյան Գրիգոր	—	—
Խաչատրյան Թադևոս	—	—
Բաղդասարյան Լարսիկ	—	—

հանգամանքն անստարկելիորեն ապացուցում է Ադրբեջանի կողմից երրորդ երկրների քաղաքացիներից պատանդներու պետական բնույթը: Այսպիսով, Ադրբեջանը կոպիտ կերպով խախտել է (և շարունակում է խախտել) Ժնևյան կոնվենցիայի լրացուցիչ արձանագրությունները¹³¹:

Ադրբեջանի կողմից պատանդներ Վրաստանի քաղաքացիների թվում, բացի հայերից, կային հույներ, վրացիներ և այլ ազգայնական պատկանող տղամարդիկ ու կանայք: Ռուսաստանի Գաշնությունն տարածքում Ադրբեջանը պատանդ է վերցրել նաև ԱԳՀ և այլ երկրների քաղաքացիների:

Բողոսն Սերգեյ— 32 տարեկան
 Պետրոսյան Ալավերդ— 39 տարեկան, Վրաստանի Մանուկ շքանքի բնակիչներ, 1992 թ. հոկտեմբերին իջեցվել են Մուսկա-Քրիխի գնացքից

Պատանդվել են Վրաստանի քաղաքացիներ.

Օգանեզով Վ. Ի.	1948 թ. ծնված	Ք. Քրիխիս
Միրզոյան Ա. Ա.	1947 թ. ծնված	Ք. Քրիխիս
Արդան Գ. Ա.	1957 թ. ծնված	Ք. Քրիխիս
Շահինյան Ա. Ա.	1954 թ. ծնված	Ք. Քրիխիս
Օսիպովա Ս. Ի.	1982 թ. ծնված	Ք. Քրիխիս
Գեորգյան Մ. Տ.	1954 թ. ծնված	Ք. Քրիխիս
Կարապետյան Կ. Ա.	1963 թ. ծնված	Ք. Քրիխիս
Աբուրայովով Ռ. Ի.	1944 թ. ծնված	Ք. Քրիխիս
Բալասանով Վ. Ի.	1940 թ. ծնված	Ք. Քաջումի
Բաղդաս Ս. Խ.	1962 թ. ծնված	Ք. Օգուզտի
Միդլերպուլու Պ. Ի.	1927 թ. ծնված	Ք. Սուխումի
Մարտիրոսյան Ա. Պ.	1920 թ. ծնված	Ք. Ագուջկու
Քաջիկաշվիկ Բ. Մ.	1929 թ. ծնված	Ք. Քրիխիս
Սանջույան Գ. Ի.	1985 թ. ծնված	Ք. Մախարան
Գիրավան Գ. Կ.	1971 թ. ծնված	Ք. Քրիխիս

Այս ցուցակը կարելի է շարունակել, բայց մինչույնք է, այն թերի կհնա:

- * Առաքելով Ա. Խ.— 1959 թ. ծնվ., Ք. Մուսկա, Գիմնորովի փող., 3/4 մասնակեր, բն. 86
- Օգանեզյան Կ. Ա.— 1958 թ. ծնվ., Արմավիր, Լենինի փող., 191/21
- Աբրահամյան Ժ. Ա.— 1977 թ. ծնվ., Ք. Ռուստով
- Էլարյան Ռ. Յու.— 1969 թ. ծնվ., Ք. Յուժնուրալսկ, Կուստոմանների փող., տուն 1, բն. 1
- Աբրահամյան Ծ. Ա.— 1958 թ. ծնվ., Ք. Կամեկ, Իրանի Իսլամական Հանրապետություն

Հակամարտության շրջանից դուրս պատանդ են վերցվել Ռուսաստանի քաղաքացիներ Յա. Խ. Պողոսովը, Գ. Գ. Միխայիլիչ, Ա. Ա. Նալբանդյանը, Ժ. Ա. Բաբայանը, Ա. Մ. Պապանդուպովյանը, Պ. Վ. Վարձենյանը, Ա. Կ. Օգանեզյանը, Վ. Գ. Ասովանդյանը, Ա. Մ. Միրզոյանը...

1991—1996 թթ. ժամանակամիջոցում, հակամարտության դուրս դուրս, երրորդ երկրներից պատանդ վերցված քաղաքացիների ընդհանուր թիվը, որը հաշտն է ԱԳՀ: ղեկավարությունը, գերազանցում է 500-ից:

Այս կերպ պատանդ վերցվածներից շատերին Ադրբեջանում ներկայացվում էր քրեորեն պատժելի մեղադրանք, այնուհետև, դատավճիռը կայացնելուց հետո, նրանք ներկայացվում էին ցուցակներում՝ ռազմագերիների հետ փոխանակման համար: Կեղծ մեղադրանքով տարբեր ժամկետների ուղղիչ-աշխատանքների են դատապարտվել Վաղին Ռոմանի Ալիխանովը, 1969 թ. ծնված (ռուս), Վլադիմիր Անդրեյի Կուրոբովը, 1972 թ. ծնված (ռուս), Ֆելիքս Գարիկի Մինասյանը, 1958 թ. ծնված (հայ), Գալիթ Ալեքսանդրի Ռուբինովը, 1963 թ. ծնված (հրեա), Գեորգի Հակոբի Տեր-Մարտիրոսովը, 1945 թ. ծնված (հայ) և շատ ուրիշներ: Կարճ քոլորը հանձնվել են Լեռնային Ղարաբաղի իշխանություններին՝ ռազմագերիների հետ փոխանակելու համար:

Բաքվի իշխանությունների համար պատանդներու աղբյուրներից մեկն էլ այն մարդիկ էին, որոնք մինչև հակամարտությունը նավախորակային գործողություններ էին կատարել, դատապարտվել Ադրբեջանում և դատավճիռի ժամկետը կրում էին Ռուսաստանում: Բաքվի բնակիչ Սերգեյ Գեորգի Հակոբջանովը, 1963 թ. ծնված, ավազակության համար դատապարտվել էր 6 տարվա պալատաբանության: Ժամկետը կրում էր Կոմի ԽՍՀ-ում (Ռուսաստանի Դաշնություն): 1992 թ. հուլիսին փոխադրվում է Բաքու և քննչական մեկուսարանում պահվում մինչև 1996 թ. ապրիլ ամիսը, այնուհետև Հակոբջանովին տեղափոխում են Գորխուսանի գոյի ճամբար և ապա՝ փոխանակում ռազմագերի հետ:

Օսիպովա Ն. Գ.—	1987 թ. ծնվ., Գոմեի մարզ, Կոբայանսկի շրջան, գյուղ Վերոնովկա, հիշատակ
Շահվերջյան Է. Լ.—	1951 թ. ծնվ., Ք. Մուսկա, Շարդուավան խնդրի, տուն 111, բն. 14

Հատկանշական է, որ Ադրբեջանի ներքին գործերի և պաշտպանության մինիստրությունները չեն թարցնում պատանդների ակտիվությունը. «Պաշտպանության մինիստրությունը լրագրողներին հրավիրել է վաղ «առնդկութ»... ինչպես հաղորդում է ՊՆ տեղեկատվական-վերլուծական կենտրոնի պետ Լեյա Յունուսովան, պատանդների հանձնումը ձեռնարկել է Ադրբեջանի ղեկավարությունը... Երեք սպիտակ «ջիպերով» ՄԿԽ խորհրդակցիչով 19 պատանդներ, որոնց թվում՝ տարեց կամայր ու տղամարդիկ, ժամանում են օդանավակայան... Պատանդներին մոտեցնում են ինքնաթիռին...»¹²²:

Ադրբեջանի ներքին գործերի նախկին մինիստր Իսկանդեր Համիրովը հետուստանությունը հարադարձել էր. «Մեզ մոտ գերության մեջ երկու աղջիկ կա՝ երեք և յոթ տարեկան»¹²³:

Թուրքը, հավանաբար, վերաբերում էր Մարաղայի մանկահասակ պատանդներին: 1993 թ. հունվարին Մոսկվայում առույժի ժամանակ պատանդների, ռազմագերիների ու անհետ կորածների գծով ադրբեջանական հանձնաժողովի նախագահ Ն. Աբուսովը խստառվանց, որ Ադրբեջանը արգելված պահում է հայ պատանդների, Վրաստանի քաղաքացիների, ինչպես նաև Բաքվի քնակիչների¹²⁴:

1993—1996 թթ. շարունակվում է (պակտո թվով) հակամարտության ասնմաններից զոդու գնացրներից ոչլուրնրինին պատանդ վերցնելու գործը, րայց մակ ի հայտ է գալիս պատանդներին նոր խտմր. Ադրբեջանում խառը ամուսնություն մեջ գտնվող կամ խառն ամուսնությունից ծնված հայեր ու հայտնիներ: Այդ կերպ Ադրբեջանը էթնիկական «գոտում» էր անց կացնում, միաժամանակ «փոխամական նյութ ձեռք րերում» ռազմագերիների համար*:

* Միայն 1995 թ. հուլիսին ռազմագերիների հետ փոխանակելու նպատակով դարպաղյան կողմին են հանձնվել Ադրբեջանի հետևյալ քաղաքացիները: Նախաձեռնակ Սվետլանա, 1954 թ. ծնվ., ապրել է Կիրովաբադում, Տերեշկովայի փող., տուն 44, բն. 24:

Փանինա Աննա, 1984 թ. ծնվ., ք. Բաքու, ՀամկեՄ-ի 50 տարի փող., 6/32:

Գուրբանովա Էլմիրա, 1951 թ., ծնվ. Բաքու, Ավանդովի փող., 4/22—23:

Միխայլով Վալենտին, 1988 թ. ծնվ., ք. Բաքու, Ամենդիլի ավան:

Օնյով Նիկոլայ, 1990 թ. ծնվ., ք. Բաքու, Վերնեդայա փող., տուն 23:

Առուշանով Ռոբիկ, 1965 թ. ծնվ., ք. Բաքու, Մոմարնա, տուն 3:

Մարտինյան Գրիգոր, 1965 թ. ծնվ., ք. Բաքու, Մոմարնա, տուն 3:

Մարտինյան Գրիգոր, 1965 թ. ծնվ., ք. Բաքու, Մոմարնա, տուն 3:

Ղարաբաղյան կողմին հանձնված յոթը քաղաքացիները, որոնք մեղադրվում էին միայն ազգային պատկանկիություն կամ հայի հետ ազգակցություն ունենալու մեջ, տարբեր ժամկետներով ներկայվել են տարբեր մամբարներում, գլխավորապես Գորստանում:

Էթնիկական գոտում՝ ռուսապակամ հողի վրա կատարված հանցագործությունները, Ադրբեջանը մատուցում է իբրև բարի կամի արտահայտություն: Ընդ որում, Բաքվի իշխանությունները չամախրաբար՝ լուրջյան են մատնում այն փաստը, որ խառն ամուսնության մեջ գտնվողները կամ նման ամուսնությունից ծնվվածները փոխանակվում են գերության մեջ հայտնված գինվորների հետ: Բացի այդ. «Ադրբեջանը պատանդներին փոխանակում է սպանված կորստանդների դիակների, անասունների, փողի հետ»¹²⁵:

Միխայլով Միխայիլ, 1966 թ. ծնվ., ք. Բաքու, Ամենդիլի ավան, Ալեկերովի փող., 4/112:

Մատուրով Գիմարի, 1971 թ. ծնվ., ք. Բաքու, Ավանդի, 34/16:

Գալիզովա Իդա, 1937 թ. ծնվ., ք. Բաքու, Ռարշի ավղ., 145/10:

Ադրյանց Ռամիրա, 1954 թ. ծնվ., ք. Բաքու, Սարունի ավան, Իլիչի փող., 26 «Կ»:

Մարտիրոսով Լուսինա, 1972 թ. ծնվ., ք. Բաքու, Մամեդովիգաղեի փող., 56/59:

Ադրյանց Էլմիրա, 1920 թ. ծնվ., ք. Բաքու, Մամեդովիգաղեի փող., 56/55:

Գուրգույան Ալյա, 1954 թ. ծնվ., ք. Բաքու, Կրսանի փող., 34/11:

Նաչուկա Նիհա, 1910 թ. ծնվ., ք. Բաքու, Ալանովի փող., 101/27:

Պալատովով Ալեքսանդր, 1971 թ. ծնվ., ք. Բաքու, Փաշայերի փող., 15/32:

Ալյանինա Տառյանա, 1954 թ. ծնվ., ք. Բաքու, Բարիբանովի փող., 22/1:

Սարգսյան Բենիկ, 1945 թ. ծնվ., Ադրբեջան, ք. Պաշայեղ, ՍԲԿ—5, տուն 14:

Հարությունյան Վալյա, 1946 թ. ծնվ., ք. Բաքու, Սարսեկյան փող., տուն 15-ա, բն. 48:

Ջաբարով Էդուարդ, 1945 թ. ծնվ., ք. Բաքու, 8 միլիոնյան, 7/59:

Ռոզակին Գևորգի, 1944 թ. ծնվ., ք. Բաքու, Մեհմեդյարովի փող., 54/70:

Օնանան Ալեքսանդր, 1935 թ. ծնվ., ք. Բաքու, Խոտոր ավան, շարք 10., տուն 48:

Նաղդալյան Արյա, 1954 թ. ծնվ., Բաքու, Գոգանի փող., 19/13:

Արուստանանովա Լյուդմիլա, 1946 թ. ծնվ., ք. Բաքու, Հունրավի 1-ի փող., 6/32:

Հատանովա Ռոզա, 1932 թ. ծնվ., ք. Բաքու, Ջարդրսեկյան փող., 92/56:

Մարյանց Ռամիրա, 1969 թ. ծնվ., ք. Բաքու, Սարունի ավան, Իլիչի փող., 26/1:

ՀԱՅ ԲՆԱԿՆՈՒԹՅԱՆ ԲՈՒՆԱԳԱՂԹԸ ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻՑ

Աղբրեջանից հայ բնակչության ելքը, որը համամարդկային սկզբունքների ու միջազգային իրավունքի համաձայն որակվում է իբրև բռնագաղթ (դեպորտացիա), սկիզբ առավ 1988 թ. փետրվարին Սումգայիթում: Հիրավի, վաղուց համոզիչ կերպով ապացուցված է, որ հայերի ցեղասպանությունը Սումգայիթում, ինչպես նաև նույն թվականի նոյեմբեր-դեկտեմբերյան հայկական շարժերը, հայերի կոտորածը Բաքվում 1990 թ., այս բոլոր զանգվածային հանցագործությունների շարադես շղթան Աղբրեջանում կազմակերպվել է պետական մակարդակով և նպատակ է հետապնդել՝ հայ բնակչությանը հարկադրել հեռանալ Աղբրեջանից: Ղարաբաղյան հակամարտությանը վերաբերող փաստաթղթերում Աղբրեջանը թողած հայերին ընդունված է փախստական համարել, թեև նման բնորոշումը ոչ թողորդին համապատասխանորեն է արտահայտում 1988—1991 թթ. Աղբրեջանից վերաբնակվածների կարգավիճակը:

Ջարդարարների կազմակերպվածությունը, հանքապետության իրավապահ մարմինների կողմից նրանց պաշտպանվածությունը, Աղբրեջանից արտագրված հայ բնակչության կրած նյութական (էլ չենք խոսում բարոյականի մասին) կորուստների փոխհատուցումից կատարություն հրաժարվելը մինք են տալիս Աղբրեջանում կատարված զանգվածային ջարդերը որակելու իբրև ցեղասպանություն: Տվյալ փաստի արձանագրությանը ասիմանակալիկով, դիմենք Լեռնային Ղարաբաղում տեղ գտած այն երևույթներին, որոնք դարաբաղա-տարբեջանական խնդրով զբաղվող բոլոր իրավապաշտպան կազմակերպությունների կողմից որակվում են իբրև բռնագաղթ (դեպորտացիա):

Հայ բնակչության զանգվածային բռնագաղթի կատանգայության սուտեին, իրավապահ մարմինների կողմից աջակցվող, դեպքերը Լեռնային Ղարաբաղում տեղի են ունեցել տակավին 1989 թ., երբ հայկական Կուշչի-Արմավիր գյուղի բնակիչները հարկադրված էր լքել մշտական բնակավայրերը: Հետագայում «ազգամիջյան խնդիրների լուծման» նման երևույթը Աղբրեջանում բազմիցս կրկնվում է: 1990 թ. մարտի սուտեին տանձորակում լիով բռնագաղթում է հայկական Սուլույ (Սգաու) և Հաջի-

շևն (Կամո) գյուղերի բնակչությունը: Խանլարի շրջանի դեկավարությունը, որի վարչական ենթակայության ներքո էին ընկած գյուղերը, կազմակերպում է տեղական բնակչությունից աների սուր չափազանց ցածր գներով: Սակայն բռնագաղթած գյուղերի բնակչությունը ոչ մի կարգի փոխհատուցում չստացավ ինչպես նույալին հանդակների, այնպես էլ հանրային ու մասնավոր անատնների համար: Ընդհանուր առմամբ Աղբրեջանում մնաց այդ գյուղերին պատկանող 900-ից ավելի խոշոր եղջերավոր, մոտավորապես 1500 մանր եղջերավոր անատն, շուրջ 700 խոզ ու մեծ ջանակությանը տնային թռչուն: Չվճարվեց նաև աշնանային գյուղատնտեսական աշխատանքների, մասնավորապես աշնանացանի 1090 հա տարածության դիմաց: Աղբրեջանը յուրացրեց ուղջ գյուղատնտեսական տեխնիկան, ինչպես և գյուղացիների անձնական մեքենաները:

Վերոբերյալ բոլոր իրողությունները, ինչպես նաև գյուղերի բնակիչների կողմից ստորագրված «ստամբալստ» թղթակադրները, որոնք կոչված են հաստատելու քաղաքացիների «խեթնական» տեղափոխությունը Հայաստան, անատայիկերին վկայում են Կուշչի-Արմավիր, Սուլույ և Հաջիշևն գյուղերի բնակիչների բռնի տեղահանության մասին: Նման եզրակացությունների են հաճախ նաև Ռուսաստանի Գերագույն խորհրդի մարդու իրավունքների կոմիտեն և մտկոլվյալ «Մեմորիալ» իրավապաշտպան կենտրոնը¹²⁶:

Նույն տարում, փետրվարի վերջերից Աղբրեջանը բազմիցս փորձում է բռնի տեղահանել Շուշիի շրջանի չորս հայկական գյուղերը՝ Եղձաճողը, Կիրովը, Մեծշենը, Շաղկաձորը (Տասը վերստ), որոնց միակ «հանցանքը» աշխարհագրական դիրքն էր. չորս ոչ մեծ գյուղակերպ գտնվում են Հայաստանից 7—8 կմ հեռավորության վրա: Արտակարգ շրջանի շրջանի ղեկավար սպանովկու համար տարածաշրջան կանչված Աղբրեջանի կազմկոմիտեի կողմից ղեկավարվող ներքին զորքերը այդ գյուղերում բազմիցս կատարում էին «անձնագրային ղեկավար սուտեներ», որոնք ամեն անգամ ավարտվում էին թալանով ու դիակապտությանը: Բացարձակ շրջափակման մեջ գտնվող բնակչությունից գինիլրականները խլում էին սննդամթերքը, ազգավում բոլոր օրենքներով սրանցված որսորդական հրացանները, ջարդում ու փչացնում անային ունեցվածքը, բշտում-տանում

էին մասնակոր ու հանրային անասունները, կամայական ձերբակալություններ կատարում:

Այն մասին, որ Լեռնային Ղարաբաղից հայերին արտաքսելու նրազից մշակվել է Քարվում, պերճախոս կերպով վկայում է Ադրբեջանի կոմունիստների առաջնորդի մտր Ադրբեջանի ԿԿ ԿԿ պենտոնում. «Անըրածեւտ է առավելագույնս օգտագործել ինքնակար մարզում արտակարգ դրության հնարավորությունները և անցվել վճռական գործողությունների փուլին, որպեսզի իսկապես վերականգնվի Ադրբեջանի գերիշխանությունը ԼՂԻՄ-ում, և այդ հարկավոր է անել վճռակներեն, առանց հապաղելու...»¹²⁷:

Շուտով Մաղկաձոր գյուղի բնակիչներն իրենց մաշկի վրա զգացին, թե ինչ է նշանակում «վճռական գործողություններ» արտահայտությունը Ադրբեջանի ղեկավարի լեզվով. Շուշիի շրջանի ավտոմատ զենքով զինված միլիցիան հարձակվեց ու հիմնովին հրդեհեց գյուղը: Հատկանշական է, որ մի քանի ժամ նկատ ժամանած ներքին զորքերը առանց ավելորդ ապմուկի Մաղկաձորի բնակչությանը փոխադրեցին Ստեփանակերտ: Բռնակալությո վերջացավ. Լեռնային Ղարաբաղում ևս մի գյուղ դադարեց գոյություն ունենալուց:

Հունիսի 21-ին Սակերանի շրջանի երկու լեռնային գյուղակներում Արյուզաղում (Ստանադղյուր) և Դահրազում, այն է կացվել զինվորականների՝ հատուկ զստանությամբ առանձնացվող «անձնագրային ռեժիմի ստուգում»: Այդ օրը, ի դեպ, ԽՍՀՄ ՆԳՄ ներքին զորքերի գործողությանը առաջին անգամ մասնակցեց ադրբեջանական միլիցիան: Գործողության արդյունքում կապանվեց գյուղերի 15-ից մինչև 65 տարեկան ողջ տղամարդ բնակչությունը, թալանվեց գյուղացիների ունեցվածքն ու խանութը... «Ստուգողները» շարքում էին կամուրջը, ծեծում մարդկանց: Ի պատասխան կամանց բողոքների, զինվորականները պատասխանում էին, «կամ կորեք Հայաստան, կամ ձեզ բոլորիդ կուղարկենք Սիբիր»¹²⁸:

Արտակարգ դրության շրջանի պարետ Վ. Սաֆանով. «Ատրերը եմ համարում առկ առա թե ինչի մասին, Լեռնային Ղարաբաղում ներքին զորքերն առայժմ հաջողությամբ լուծում են երկու խնդիր, կանխում արյունահեղությունը ադրբեջանական ու հայկական համայնքների միջև, թույլ չեն տալիս հայերի բռնի տեղահանություն»¹²⁹:

Օգոստոսի 27-ին ներքին զորքերից ու ադրբեջանական միլիցիայից բաղկացած զինվորական շարքայունը ներխուժում է Շամուռյանի շրջան ու զենքի ուժով հեռացնում տեղական իշխանության մարմիններին: «Շրջանում «կազմվածություն» ցուցանակի ներքո դիկտատորա է հաստատված: Օգոստոսի 29-ին Թանկարի շրջանի Գեուաշեն ու Մարտունաշեն հայկական գյուղերին վերջնագիր է ներկայացված. մինչև սեպտեմբերի 4-ը թողնել մշտական բնակության վայրերը, հակառակ դեպքում նրանց բռնագաղթ է ապահովում: Այժմ միլիցիան ներխուժում է տները, համատարած խուզարկություններ անում առանց դատախազի վավերացման... Գեուաշեն ու Մարտունաշեն գյուղերը շրջապատված են ադրբեջանցիների զինված ջոկատներով... Նման գործողությունների համար ձեռկան պատրվակ է ծառայել բնորական իրավունքի շրջանակներից դուրս չեկող այդ գյուղերի բնակիչների Ադրբեջանի Գեուաղուն խորհրդի բնորություններին մասնակցելուց հրաժարվելը, որ պիտի կապան սեպտեմբերի վերջին: Սակայն այդ պատրվակով բողոքվում է իսկական հաստատվել. տարածաշրջանում ժողովրդագրական իրադրության բռնի փոփոխություն, որը ակնհայտորեն դրսևորվում է 1985 թ., երբ... Ադրբեջանի անբողջ տարածքից հստակ բնակչությունը բռնահարկվում»¹³⁰:

«Անձնագրային ռեժիմի ստուգումներից» իր նկատմանը չկրող ամենաողբերգականներից մեկը 1990 թ. ադրբեջանական միլիցիայի ու ներքին զորքերի համատեղ գործողությունն է Քաշապան գյուղում, հոկտեմբերի 24-ին*:

Անպաշտպան գյուղը դադարեց գոյություն ունենալուց:

* Կապուտակամարմար է բազմամբն ու մեքերեկ Քաշապանի կամանց անպառնոց դեմոսից: Ուղղված հաջող օրը գյուղ ժամանած նուստանայի սպաների միտային «Շ.Խոս» կազմակերպության ներկայացուցիչներ Վ. Գ. Տոբչինին ու Վ. Վ. Սերգեևին: «Մենք, ԼՂՀ Մարտակերտի շրջանի Քաշապան գյուղի բնակիչներս, հայտնում ենք, որ հոկտեմբերի 24-ին, առավոտյան ժամը 4 անց 45 ր. զինծառայողները հարձակում գործեցին մեր գյուղի վրա: Հարձակվողները կրում էին սև ու կարմիր բերետներ, հագած էին միջիցանի և ռազմադաշտային համազգեստ: Բոլորը գլանաբանվորներով էին: Հարձակվողները զինված էին «Կալաշնիկով» ավտոմատներով, հարձակվողների օստնակում էին երկու ԲՏՆ և մեկ ԲՄԳ»:

Մեզ արժանացրին անկասեռ կրակոցները: Կրակոցներն ուղղված էին դեպի տները, որ մեր տարում էինք: Արթնցած բնակիչներին զինվորականները չէին թողնում դուրս գալ տներից: Իրանից պահպանված նկատումներով

Լեոնային Ղարաբաղի հաջական գյուղերը ևս մեկով պահանջեցին: Իսկ Աղբյուրները շարունակում էր փորձարկել «Կուցո» գործողությունը, որին վիճակված էր սկսվել 1991 թ. ապրիլի վերջին: Արդեն հոկտեմբերի 29-ին «Վաչագան» գյուղի նման «անճանաչապայեմ ուժի» ստեղծումներ՝ անց կացվեցին՝ Մարտունու շրջանի Ակոտու և Մյուրիշեն գյուղերում, այնուհետև՝ Ասկերանի շրջանի Չապուխ գյուղում, այսպե՛ս՝ Նորշեն, Նորից՝ Շուշիի շրջանի գյուղերում, Ստում, Մաճկալաշենում (Մարտունու շրջան)։... ԼՂԻՄ-ի հայ բնակչությունը քանի գնում ավելի էր համազգիւմ - զինվելու անհրաժեշտության մեջ: «Մարտու իրավունքների հանդեպ պաշ-

պատումները շարժելով ու ոտերով դնելով տեղանման անելով սկսեցին բնամայրերը փողոց դուրս բերել, բերանդավար պատկեցնի փողոցում՝ շրտաբարձով մարզկանց հագմվել անգամ: Այդ դրությամ մեջ բնույթներիցն պահելով ավտոմատների նշանադրայում տակ, զինվորները իրենց գործընկերներին հնարավորություն էին տալիս բնակարաններում անարգել խուզարկություններ անցկացնել... Հինճառապողները միմյանց հետ խոսում էին տարերև, իսկ միլիցիաները միմյանց հետ խոսում էին աղբյուրներեն...

Մեր բազմիցս երկնվող հարցերին, ի՞նչ է կատարվում, դուք պատասխանում եք սպանել մեզ, նրանք պատասխանում էին, որ կատարում են Մաֆոնովի ու Պուլյանշևիի հրամանը:

...Պահանջելով զինքը հանձնել, ձեռնու էին տղամարդկանց, կանանց (Մարտունու Միճույան, Անդրուտա Խաչատրյան՝ հոի, Նաիրա Բաղճևանյան, Հոյա Ստեփանյան, Մարգարիտա Խաչատրյան, Փամբուս Գալստյան...), երեխաներին (Նյբաճին Միճույան, 12 տարեկան, Հակ Միճույան, 10 տարեկան, Անո Բաղճևանյան, 10 տարեկան, Արկաղի Բաղճևանյան, 14 տարեկան, Ինգո Գաբրիելյան, 4 տարեկան, Լիլի Միճույան, 2 տարեկան, Նելսոն Ստեփանյան, 6 տարեկան):

Ավտոմատները դեռ էին անու կանանց ու երեխաների կրծքերին, կրկորդին, գլխերին, պահանջելով հանձնել զենքը, որը մեր չունենեք... Նաիրա Բաղճևանյանը բնույթներում սպան զինվորների առաջարկեց բռնարարել առջևս՝ 13-ամյա Թիտա Բաղճևանյանին: Մայրը ծնկապաշտ թախանձեց սպային այդ բանը: Մինչ մեր պատկած էինք գնումին, մեր բնակարանները յարանում էին... Հարձակման հետևանքով կամ զոհեր ու վիրավորներ: Բոլոր տղամարդիկ ձեռվեցին ու ըջվեցին անհաս ուղղությամբ: Բշվածների թվում կան վիրավորներ ու խիստ ձեռվածներ: Շուրի Գաբրիելյանի կողմը շարժված են, ծնող՝ կտրված, գյուղի բնակիչների խնդրանքով՝ Շուրային հիվանդանոց տեղափոխելու մասին, զինվորականները շարժագանցեցին: Գեղով ծրան ԲՏԻ-ի մեջ, տարան անհաս ուղղությամբ:

Գյուղի 71 բնակիչը ընդամենը 28-ն է տղամարդ, երկուսը սպանված են, մեկը, վիրավորված, հիվանդանոցում է, 24-ը՝ բանտարկված: Այսօր, Շուրայում և Գյուլիշա աղբյուրաճանկան գյուղերից 1 կմ հեռավորության վրա գտնվող գյուղում տղամարդ չկա: Գյուղի մնացած բնակիչներին փառատարները իսկ ենա:

տոնական իշխանությունների մակարդակով, բռնագաղթը և նրանում բանակի մասնակցությունը, հայերին այժմ թույլ է տալիս ԼՂԻՄ-ի հայ բնակչության զինված պաշտարը անվանել ազգային-ազատագրական»¹⁴:

Արտակարգ դրության շրջանի պարես Վ. Մաֆոնովը միայն մի անգամ խոստովանել է. «Շղի է մի դեպք, կտրել են դուռը, տղանքը»¹⁴²:

Լեոնային Ղարաբաղի հայ բնակչության բռնագաղթի ուղղությամբ առավել խոշոր գործողություններ սկսվեցին 1991 թ. ապրիլից և շարունակվեցին մինչև հունիսի կեսերը: Գործողությունները անց էին կացվում Աղբյուրեանի ՕՄՕՆ-ի, ԽԱՀՄ ՆՊԱ ներքին զորքերի և պաշտպանության միևյուսարության համատեղ ուժերով:

ՀԱՅԵՐԻ ԲՈՒՆԱԳԱՎՔԸ ԽԱՆԱՍԻ ԾՐԱՆՆԻՑ

Խաճարի շրջանից հայ բնակչությունը հիմնականում բռնագաղթել է 1988 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին, նաև 1989 թ. վերջին ու 1990 թ. սկզբին: Միայն շրջանի հարավում գտնվող երկու գյուղերին՝ Գետաշենին ու Մարտունաշենին, այն ժամանակից ինքնապաշտպանություն կազմակերպել: Այն ժամանակից ի վեր Աղբյուրեանի ղեկավարությունն անում էր ամեն հնարավորը, որպեսզի բռնագաղթեցնի այդ երկու գյուղերի բնակիչներին: Գետաշենն ու Մարտունաշենը վերցվել էին շրջափակման ռալկի մեջ ու մեկուսացվել Լեոնային Ղարաբաղի մնացած հայկական գյուղերից:

Գետաշենի ու Մարտունաշենի բնակիչները 1991 թ. զարմանալիս զանգվածային բռնագաղթից անհաղթաբար գնալով շատ ստաց, Խանախի ու Մարտունաշենի շրջանների հայկական գյուղերը անդադար գնալով ժողովրդական էին ներթափվում տարբեր տեսակի հրաձգային զենքերից: 1991 թ. ապրիլի 10-ին հրազենի վերքից զոհվեց Գետաշեն գյուղի բնակիչ 12-ամյա Ա. Սահակյանը¹⁴³: Ապրիլի 21-ին աղբյուրեանական ՕՄՕՆ-ը հարձակվում ձեռնարկեց Գետաշեն գյուղի վրա, որը ևս մղվեց: Ընդ որում, գյուղի բնակիչներին մաշտովեց կրկու զրահատրանսպորտորներից մեկը վառել:

Ապրիլի 29-ին սկսվեց ռազմական լայնածավալ գործողություն Գետաշեն ու Մարտունաշեն գյուղերի բնակչությանը բռնի արտաքսելու ուղղությամբ: Գործողությունը հանգամանորեն նա-

խարտրաստվել էր և կրում էր «Կոցո» կոչային անվանումը: Հայկական կողմի ձեռքն է բեկել և թագմաթով լրատվական միջոցներում մրապարակվել մասնակցող բոլոր զինված ստորաբաժանումների ծածկագիր անվանումներով հուշագիրը՝ մահատեսված սպաների համար: Այդ ծածկագրի համաձայն գործողությանը մասնակցել են 5478 զ/գ (հրամանատարի կոչայինը՝ «Վիրած»), զ/գ 5477 (կոչայինը՝ «Յրիվ»), Արրեջանի ՕՄՕՆ-ի (կոչայինը՝ «Իոզոր») ստորաբաժանումները¹⁴²:

Խանյարի շրջանի Մարտունաշեն ու Գետաշեն գյուղերի խաղաղ բնակչության բռնազաղթն ուղեկցվում էր ունեցվածքի թալանով, ջարդերով, ձերբակալություններով, բռնություններով ու սպանություններով:

Մարտունաշենի ու Գետաշենի բնակիչների բռնազաղթի պետական բնույթի մասին են վկայում մայիսի 1-ին բնակչությանն ի գիտություն ներկայացված փաստաթղթերը:

1) Արրեջանի Հանրապետության Խանյարի շրջանի Չայրենդ (Գետաշեն գյուղի աղբրեջաններն անվանումը, խմբ.) և Մարտունաշեն գյուղերի բնակիչներին.

Չայրենդ ու Մարտունաշեն գյուղերի բնակիչների այ տարածաշրջաններ մշտական բնակության մեկնելու վերաբերյալ բազմաթիվ դիմումներին համապատասխան Խանյարի շրջործկոմը երաշխավորում է.

1. Օրենքին խիստ համապատասխան ապահովել մասնավոր տների և ունեցվածքի վաճառքի փաստաթղթերի ձեակերպումը և մոտակա 3 օրվա ընթացքում դրամական միջոցների վճարումը:

2. ԽՍՀՄ ՆԳՄ ներքին գործերը կապահովեն բոլոր քաղաքացիների անվտանգությունը Արրեջանի տարածքով տեղափոխվելու ժամանակ:

3. Վերոբերյալը համաձայնեցված է ԽՍՀՄ ՆԳՄ և հանրապետության ղեկավարության հետ:

Խանյարի շրջորդին՝ Մախոզան
Ն. Մանուկ
01.05.91

2) Արրեջանի Հանրապետության Խանյարի շրջանի Չայրենդ և Մարտունաշեն գյուղերի բնակիչներին.

Չայրենդ և Մարտունաշեն գյուղերի բնակիչների խնդրանքներին համապատասխան հատուկ շրջանի պարետատան ղեկավարությունը երաշխավորում է.

1. Մինչև 1991 թ. հունիսի 1-ը ապահովել Չայրենդ և Մարտունաշեն գյուղերի բնակիչների անվտանգությունը՝ քաղաքացիների մասնավոր տների ու տնտեսության վաճառքի փաստաթղթերը ձեակերպելու ընթացքում:

2. Այդ նույն ժամկետներում կապահովվի այլ գյուղերի բնակիչների տեղափոխության անվտանգությունը Արրեջանի տարածքում:

3. Նշված կետերը համաձայնեցված են ԽՍՀՄ ՆԳՄ և հանրապետության ՆԳՄ ղեկավարության հետ:¹⁴³

Վերոբերյալ փաստաթղթերը Գետաշեն ու Մարտունաշեն գյուղերի վրա շաղ էին տալիս ուղղաթիռներից մայիսի 1-ին, այն ժամանակ, երբ ապրիլի 29-ի լույս 30-ի գիշերը տանկերի, հեռավակի ռազմական մեքենաների ու զրանատրանսպորտորների շարքայումն էր մտնեցել էին գյուղերին: Գյուղերը շրջապատված էին զինվորական ստորաբաժանումներով, որոնք գյուղեր մտան ապրիլի 30-ին, ստափույթան ժամը 5-ին: Հայկական գյուղերի խաղաղ բնակիչների բռնազաղթի գործողությանը մասնակցել են ԽՍՀՄ ՆԳՄ դիվիզիայի ստորաբաժանումները (զ/գ 5478 և զ/գ 5477), Բարլի օպերատիվ գունդն ու Արրեջանի ՕՄՕՆ-ի ստորաբաժանումները: Առավոտյան մոտ ժամը 9-ին՝ Կանձնագրային ռեժիմի ստուգման՝ նպատակով սկսեցին գյուղ մտնել Արրեջանի Հանրապետության օպերատիվ խորի ու ՕՄՕՆ-ի աշխատակիցները: ՕՄՕՆ-ի աշխատակիցների գործողություններն ուղեկցվել են բռնարարներով, մարդկանց ծեծ ու ջարդով, տներում ունեցվածքի փչացումով ու թալանով, կրակոցներով ու սպանություններով: Արրեջանի ՕՄՕՆ-ի աշխատակիցները բարձրախաններով բնակիչներից պահանջում էին հետանալ գյուղերից:

Մայիսի 1-ին Շահումյանից Գետաշեն եկան ԼԳԽՄ և հարակից շրջանների արտակարգ դրության շրջանի պարետի կողմից ուղարկված 2 զրանատրանսպորտոր: Այդ մեքենաներով Գետաշեն ժամանեց «Մակովկինե կոլտնտի»-ի թղթակից Վ. Յեմչյաննևին, որը սկանառես տղավ օտնականների կողմից սպանված՝ Գետաշենի խաղաղ բնակիչների թագմաթով թաղումներին: Իրակ-

ների, ինչ-որ մասը բարձրել է գրաստարանակադրոյթներին ու տարվել Շահումյանով:

Ռուսաստանի Գաշնուոյան Գերագոյն խորհրդի մարդու իրավունքների կոմիտեն բազմաթիվ վկաների ցուցմունքների հիման վրա նույնականացրել է Ադրբեջանի ՍՄՕՐ-ի աշխատակիցների կողմից գոմված Գետաշեն ու Մարտունաշեն գյուղերի բնակիչներին:

Կարապետյան Արթուր— կրծքավանդակի, որովայնի, գլխի, ծայրամեղանների հրազենային բազմաթիվ վերքեր, սևուկան անդամի վրա դանակի վերք:

Նազարյան Վայերի— գլխի հրազենային թափանցիկ վերք, կապտուկներ դեմքին, մեջքին, աջ ակաճի խեցին կտրված է:

Գանիկյան Զարգանդ— գլխի փամփուշտի կույր վերք, կրծքավանդակի ու որովայնի հրազենային վնասվածքներ, կապտուկներ դեմքին, ձախ թիակի վերնամասում ծակած-կտրած վերք:

Կրպեյան Քարոյ— գլխի, մարմնի, ծայրամեղանների հրազենային բազմաթիվ վերքեր:

Մնացած զոհվածները թաղվել են Գետաշեն ու Մարտունաշեն գյուղերում, հիմնականում թակերում, որի պատճառով դիակները դատափորձնական քննության չեն ենթարկվել*:

* Ավագյան Արամայի, 45 տարեկան, սեփական տան խոնամուցում կացնող մորթվել է:

Հախումյան Վանու, 76 տարեկան, գնդակամարդկ է անկողնում (նիվանդ պատկած էր):

Գյանջումյան Բենիամին, 70—80 տարեկան, զոհվել է սեփական տան մեջ, աչքի շրջանում ստացած հրազենի վերքից:

Ջարգոյան Գուպիկ, 55 տարեկան, զոհվել է սեփական տան մեջ:

Ջարգոյան Բյումայ, զոհվել է սեփական տան մեջ, թերանի խոռոչում ստացած հրազենային վերքից:

Մինասյան Հոփոսիմ, 62 տարեկան, զոհվել է սեփական տան մեջ, հրազենային վերքերից:

Սեյրանյան Գուպիկ, 53 տարեկան, զոհվել է սեփական տան մեջ:

Սողոմոնյան Մելիկ, 34 տարեկան, կացնամարդկ էլ է սեփական տան մեջ:

Հովհաննիսյան Հովհաննես, 65 տարեկան, զոհվել է գյուղը ոճբակծելիս, սանկով ճգնվել է:

Գավոյան Թաշատուր, 67 տարեկան, Ադրբեջանի ՍՄՕՐ-ի աշխատակիցների կողմից պատանդ է վերցվել, մի քանի ժամ անց դիակը նետվել է ճանապարհին:

Ալբանյան Զամիր, 57 տարեկան, զոհվել է հրազենային վերքից, նրա բանկոյությունների էր գուրս եկել, դիակը սանկով ճգնվել է:

Ռուսաստանի Գաշնուոյան Գերագոյն խորհրդի մարդու իրավունքների կոմիտեն, հիմնվելով մի շարք վկաների ցուցմունքների վրա... ինչպես մաս էլնելով զոհվածներից ոմանց առաջացած տարիքից (այդ թվում կանայք՝ Մինասյան Հո.) հանգեց այն եզրակացության, որ «այդ քաղաքացիները իրենց գործողություններով չէին կարող սպառնալ գինձառայողների կամ ՍՄՕՐ-ի աշխատակիցների կյանքին ու ստողությունը: Այդ մարդկանց բռնի զոհվելը կարող է վկայել միայն մարդու իրավունքների կոպիտ խախտումների մասին այն մարմինների կողմից, որոնք կոչված են օրինականորոյն պահպանելու»⁴⁶:

Հիրավի ողբերգական է հնչում սաշարված Գետաշենից ողբարկված վերջին ուղիորդերից մեկը:

«SOS, SOS, SOS:

Մենք, երկու հայկական գյուղերի՝ Գետաշենի ու Մարտունաշենի բնակիչներս, աղաչում ենք փրկել մեզ: Խորհրդային բանակը ոչնչացնում է խորհրդային քաղաքացիներին: Կրակում են օտից ու գետնից, հրանոթներից ու ավտոմատներից: Մեզ ճզմում են տանկերով: Ադրբեջանական ՍՄՕՐ-ը պատանդ է հափշտակում մեր երեխաներին, կանանց ու ծերերին: Մեր տները թալանում են, հրդեհում են: Մենք ի գորտ չենք որսորդական հրացաններով դիմագրավել բանակին: Աշխարհի մարդիկ, օգնե՛ցե՛ք:

SOS, SOS, SOS:

80 ապրիլի, 1991 թ.»:

Հատկանշական է հուսանատ մարդկանց այս կոչի տարբերվել, առավել ևս՝ համանատու համար վիշտ ընդված թողցիկի տարիքվի հետ՝ 1-ը մայիսի, որում ադրբեջանական ղեկավարությունը լիտիարա երաշխավորում է հայկական գյուղերի բնակիչների կյանքի, տների, ինչքի պաշտպանությունը, փոխաբերենն առաջարկում թողնել այդ նույն տները: Եվս մի հաղորդագրություն, թվարկված մայիսի մեկով:

Աղաջանյան Քարոյի, 49 տարեկան, գնդակամարդկ է սեփական տան շեմին:

Հարություն Բենիամին, 48 տարեկան:

Գափրյան Արամայի, Արանեսյան Հրաչի, 50 տարեկան, Խարայան Թելման, 54 տարեկան, զոհվել են չպարզաբունված հանգամանքներում:

«Մանյակի շքանի Չալքենը (Գետաշեն) ու Մարտունաշեն գյուղերը արդեն լրիվ վերահսկվում են Ադրբեջանի իրավապահ մարմինների կողմից: Այստեղ տեղակայված, իրենց լիտիարաբ ու սանձաբժակ պահող հաշվական բանդիտական կազմավորումներին զինաթափելու ու ոչնչացնելու նպատակով Ադրբեջանի իրավապահ մարմինները երեկ անց կացրին լայնամասշտաբ ռազմական գործողություն: Հայ գրոհայինները կատաղի կրակ բացեցին կառավարական գործերի վրա: Տեղի է ունեցել խսկական ճակատամարտ, որում զոհվեցին ավելի քան տասներեք բանդիտ: 45 զինված գրոհայիններ գերվել են և վճարագերծվել...»

Հայ ծայրահեղականներին ու ազգայնականներին տարածքը մարքեղու գործողությունը շարունակվում է¹⁷:

Ադրբեջանի ՕՄՕՆ-ի ստորաբաժանումները միլիավի գերել ու կիրավարադի քննչական մեկուսարանն են ուղարկել Գետաշենի և Մարտունաշենի ռազմաթիվ բնակիչներին, այդ թվում՝ վիրարայժ-Գետաշենի գլխավոր բժիշկ Ս. Ա. Հակոբյանին, վիրարայժ-ներ Վալերի Խաչատրյանին ու Գևորգ Գրիգորյանին: Նրանք մեղադրվում էին «գրոհայիններին» թշկական օգնություն ցույց տալու մեջ: Լրագրող Վ. Ռ. Հովհաննիսյանը մեղադրվում էր ռազմական գործողության տվյալները հրապարակելու փորձի մեջ... Գետաշեն ու Մարտունաշեն գյուղերի թուր ձերբակալված բնակիչները, բնդիտներ թվով ավելի քան 40 մարդ, ենթարկվել են պարբերական ձեռնի ու կտտամբներին:

Գետաշենի ու Մարտունաշենի խաղաղ բնակչության բռնագաղթն ավարտվեց 1992 թ. հունվարի 7-ին: Եվ այդ ամբողջ ժամանակամիջոցում (սկսած մայիսի 1-ից) բնակիչներին հաղկարդել են ձնկաշոր պատան ռազմաթիտներին ժամանելուն: Հատկաճշակ է, որ տվյալները բնակչությունը բռնագաղթել է Հայաստան ավտոտրանսպորտ, այն դեպքում, երբ կամանց ու երեխաներին ռազմաթիտներով Լեռնային Ղարաբաղի մայրաքաղաք են ուղարկել: Այդ գործողության նպատակը կասկած չի թողնում: Ադրբեջանը մտադրվել էր այն կերպ ամբարկել Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդին:

ՀԱՅՅԵՐԻ ԲՈՆՆԱԳԱՎԹԸ ՇՈՒՇԻ, ՇԱՀՆՈՒՄՅԱՆԻ ԵՎ ՀԱԳՐՈՒԹԻ ՇՐՋԱՆՆԵՐԻՑ

1991 թ. մայիսի 13-ից ներառյալ հուլիսի վերջը «Լույց» գործողությունը շարունակվեց Լեռնային Ղարաբաղի բազմաթիվ գյուղերում: Գործողության արդյունքում ձերբակալվեցին հայրաբավոր մարդիկ, բռնագաղթեցին դարձյալ 22 հայկական գյուղերի բնակիչներ:

Մայիսի 13—14-ին համառարած բռնագաղթի ենթարկվեցին Շուշիի շքանի հետևյալ գյուղերը. Եղձախո, բռնագաղթի պահին ուներ 140 բնակիչ, Մեծեմ' 163 բնակիչ, Կիրով' 240 բնակիչ, Մաղկաձոր' 30 բնակիչ:

Մայիսի 13-ից մինչև հունիսի կեսերը բռնագաղթի ենթարկվեցին Հաղորթի շքանի հետևյալ գյուղերը. Բինյաջու (Կարմրաքար), բռնագաղթի պահին բնակչությունը կազմում էր 23 մարդ, Աղբուլաղ (Ջրաբեր)' 82 մարդ, Ջիլան (Մարկիսյան)' 23 մարդ, Խանձաձոր' 143 մարդ, Մամոն' 141 մարդ, Յոր' 71 մարդ, Մյուլքոդաբա' 62 մարդ, Ասաբել' 265 մարդ, Բանաձոր' 313 մարդ, Քարազոյիս' 104 մարդ, Դոլանաղ (Արևշատ)' 260 մարդ, Գետաշեն' 18 մարդ, Սպիտաշեն' 15 մարդ, Արիագաղուկ (Քարինգ)' 14 մարդ, Սարինշեն (Շաղախ)' 71 մարդ:

Հուլիսի 15—16-ին բռնագաղթի ենթարկվեցին Շամունյանի շքանի հետևյալ գյուղերը. Մամաշի, բռնագաղթի պահին գյուղի բնակչությունը կազմում էր 404 մարդ, Էրեքե' 448 մարդ, Բուզլուխ' 300 մարդ: Փորձ արվեց բռնագաղթի ենթարկել նաև Վերինշեն գյուղը՝ 4100 մարդ, սակայն գյուղի բնակիչները ետ մղեցին Ադրբեջանի ՕՄՕՆ-ի հարձակումը:

«Անտան ոչ լրիվ երեք ամիսների ընթացքում բռնագաղթեցվել է քսանչորս հաշվական գյուղ: Դա արել են զինվորականները: ՕՄՕՆ-ը կատարել է միայն իր «սիլիցիական» պարսակաձուրյունները, թալանել է, բռնացել, սպանել... Այդ բոլորը կոչվում էր «անձնագրային ռեժիմի ստուգում»¹⁸:

Վերոբերյալ թուր գյուղերից բնակչության բռնագաղթի հանգամանքները շատ բնդիտներություններ ունեին*: Բռնագաղթից մի

* Սկիզբնա Բագրատի Գրիգորյան, գյուղ Մեծեմ (Բերդաձոր), Շուշիի շքանի:
«Մայիսի 15-ին գրանառաբանարդյունքները մտան գյուղ, իսկ նրանց ետից՝ օժանկաններով 2 ավաբուտ: Անտանու ու ավագ եղբոր սկսեցին

քանի որ առաջ, առավույցան գլխաւորաբար յորմերով գյուղ էին գալիս ներքին գորքերի կամ խորհրդային բանակի զինամաս-
րոցները: Նրանք շրջափակում էին գյուղը, միևնույն ժամանակ
գյուղ էին մտնում և բոլոր տներում խուզարկութուններ սկսում
Աղբրեջանի ՕՄՄՆ-ի աշխատակիցները: «Ժուգարկութուններն
ուղեկցվում էին ունեցվածքի փչացումով, բալանով, տների զբն-
դակոծությամբ, խաղաղ բնակիչների ձեռնով, նրանց տարբեր ա-
տիճանի ծանրության վերքեր, մարմնական վնասվածքներ պատ-
ճառելով... Յղև են տների հրկիզման դեպքեր: Ժուգարկութուն-
ներն ուղեկցվել են երբ օրվա ընթացքում գյուղը թողնելու և
մշտական բնակության այլ վայրեր տեղափոխվելու պահանջով»¹⁰⁹:

Մոսկվայի իրավապաշտպան «Լեռնոխաչ» կենտրոնը մեռա-
բնություն է կատարել. սարիի վերջից—հունիսի սկիզբը ծա-
մանակաշրջանում Լեռնային Ղարաբաղում տեղի ունեցած իրա-
դարձությունների կապակցությամբ:

«ԽՍՀՄ ՆԿՄ ներքին գորքերի ավագ լեյտենանտ Ա. Վ. Բեզ-
ուչկոն հաղորդել է (նրա պատմածը զրանցված է տեսածապա-
վենի վրա), որ ինքը և իր գործընկերները Հաղորտի շրջանում
տեսել են 15-ամյա աղջիկ, որին բռնարար է են երբ ՕՄՄՆ-
ականներ»¹⁰⁰:

Հաղորտի և Շուշիի շրջանների գյուղերի բռնագաղթի ըն-
թացքում արանվել է 5 խաղաղ բնակիչ: Մեծընն գյուղում (Բեր-
դանոյ) մայիսի 15-ին արանվել է Անուշավան Բազրատի Գրի-
գորյանը, 35 տարեկան: ՌՍՖՍՀ Գերագույն խորհրդի մարտու
իրավունքների կոմիտեի կողմից անց կացվող ունեկոտումների
ժամանակ ԽՍՀՄ դատախազության ներկայացուցիչը խտտովա-
նեց Գրիգորյանի գոմիկետ փաստը:

«Այսին (15-ին Արմիզդադում) (Քարինգ) գյուղի մոտ հայու-
նաբերվել է 4 տարեց մարդկանց դիակ (որոնցից 2-ը կին). Հայ-
կանուշ Մանասյան, Հայնաներ Հակոբյան, Սուրեն Կարապետյան,
Էմմա Կարապետյան: Այդ վատոր՝ նշված է համը գիմկորակում

Հայաստանի վերին շեյխությունում

ձեռնը երկաթե ձողերով: Կրտսեր եղբորս (Անուշավան Բազրատի Գրիգորյանին)
ձեռքերը կապելով տարան նկուղ: Նա չհամարելից, նույնպես մտա նկուղ: Նրանք
ուզում էին բացել դուռը, բաց բանակի չկար. մենք ուր են բանակե ափ, կար-
կոցներ մեշեցին: Նուսկետով եղբորս մոտ, գոկեցի նրա գլուխը, արյունը ոտոզեց
ձեռքերս, ավտոմատի կրակներըք անցել էր նրա կոտորոզով: Այդպե եղբորս
այնպես էին ձեռնը, որ ես նրան չհամաշեցի, նրա բեղերը պակել էին»:

պարեռտաում ամիտիագրերում: Հենց մայիսի 14-ից 16-ը նե-
խաղալ այդ գյուղում բռնագաղթ է իրականացվել¹⁵¹:

«Լեռնոխաչ» իրավապաշտպան կենտրոնը ճշված ժամանա-
կամիջոցում Շամունյանի շրջանի տարածքում չի աշխատել: Աս-
կայն Ռուսաստանի Գերագույն խորհրդի մարտու իրավունքների
կոմիտեի տեղեկատուների համաձայն այդ շրջանում բռնագաղթի
ժամանակ նույնպես արանվել է հայ ազգությամբ հինգ խաղաղ
բնակիչ՝ Մ. Հովհաննիսյան, Մ. Բարբաղյան, Ա. Մխրտյան, Ս.
Չիլինգարյան և Ե. Վանյան: Նրանք բոլորը սպանվել են գյու-
ղատնտեսական աշխատանքներից վերադառնալիս, Հայ Պարիս
գյուղի մոտ (Արմանակների Բոլոխի)»:

* Հաղորտի շրջանի Արիզդադուլ գյուղի ականառես բնակիչների ցուց-
մունքները, որոնք մարցաբնվել են ստուգվեր Ա. Յ. Միրզոյանի և Կ. Ա.
Միրզոյանի գործով, հետևում է, որ 15.05.1991 թ. նրանք տեսել են, թե ինչպես
անուշագրապես ժամը 11-ին, 20 թուկ ընդմիջում Ջերբալի քաղաքի կողմից,
կամայ գոյնի, բորսին՝ կարմիր սառը, ուղղախոր էրխու անգամ Արիզդա-
դուլ գյուղի մոտ մարդիկ է իջեցրել, որոնք կամայ-թմադր համազգեստով էին,
զինված ավտոմատներով: Գրանց մի մասը ճանապարհվել է Սպիտակաշեն
գյուղ, իսկ մի մասը եկել է իրենց գյուղ: Ժամանակներից մեկը գյուղացիներից
ներկայացել է իրեն Աղբրեջանի ՆԿՄ աշխատակից՝ կապիտանի կոչումով է
ասել, որ նրանք անճանաչալին ձեռքի ստուգում են անց կացնում: Բաժանվելով
խմբերի՝ նրանք սկսել են ստուգել անճանաչները և խուզարկութուններ անել:
Այդ միջոցառումը վերջացնելով, նրանք գնացին այն տեղը, որ սկզբում ինչ
էին, այնտեղ էր գտնվում հաս Սպիտակաշենից վերադառնած մյուս խումբը:
Մի քանի թուկ անց ուղղախորն այնտեղից բարձրացավ, որից ազգանշանին
հրիտ արձակվեց: Գրանցից հետո Աղբրեջանից ավագության մի խումբ մար-
դիկ, կամայ-թմադր համազգեստով և ավտոմատներով զինված, հորից եկան
ինքնը գյուղ, նրանց մեջ կային հաս քաղաքայինական անճեր, տնաց վերջինս
ճանաչել է իրեն Աղբրեջանի Հանրապետության Լաչինի շրջանի Վերին և Ներ-
քին Ֆարաջա գյուղերի բնակիչների: Խմբերի բաժանվելով՝ նրանք սկսեցին շար-
դել ու բազան կատարել: Այնուհետև Կ. Ա. Միրզոյանին չոր համազգեստների
կեսատն գյուղից 1 կմ հեռու, նրանցից մեկ շարապում հագնվելով, հրա-
մայեցին վերադառնալ գյուղ, իսկ իրենք ավտոմատ զենքից կրակ բացեցին
նրանք վրա 10 թուկի ընթացքում: Գրա հետևանքով չորս գյուղացի՝ Ս. Ա.
Կարապետյանը, Է. Կարապետյանը, Ա. Ա. Հակոբյանը և Ա. Մանասյանը,
սպանվեց:

Քաղվածքներ ԼՂՄՀ Հաղորտի շրջանի գատախազության
հ. 33970 քրեական գործից:

** «Հրապարակում ենք էջեր հակապան գյուղից բռնի արտաքսման դե-
տիպը տարած վկաների հարցաքննության արձանագրությունների էջերից...»:

«Հիմա այդ հայկական գյուղերը մեռած են: Ակամայից մտա-
ծում ես ամեն կենդանի բան ոչնչացնող նկատրոնային ռումբի մա-
սին... Ի՞նչ ոչ, շները վազվզում են մեռյալ փողոցներում: Իսկ այ-

Մարտիրոս Հովհաննիսյան, 1934 թ. ծնված,
Մայրամուշեն գյուղի բնակիչ:

...ապրիլի 28-ին կամ 29-ին, ստույգ չեմ ճիշտ, կինս տան եկավ հուզ-
ված ու պատմեց, որ հարկավոր է փախել գյուղից ու անտառում թաքնվել,
տես զինվորականներն են գաղտնի խորհուրդ տվել... ասպախեա ձեզ համար վառ
է լինելու... Հաջորդ օրն, արքանապոլ, մենք տեսանք, որ գյուղում տես զին-
վորները չկան, որոնք մինչ այդ մեզ պաշտպանում էին հարձակումներից:

...Մենք տեսանք, որ բլրի վրա, մեր անից երկու հարյուր մետր հեռու,
յոթ տանի է կանգնած, իսկ փողերը դեպի գյուղն են ուղղված... Քիչ անց
քնդամբներեց ու աշտամուտները հրանոթային սկզվեց... Վառված էին
աները, ամսիկները օդ էին բռնում: Երկնքում ուղղաթիռներ հայտնվեցին ու
հունցված կտակում էին գյուղի վրա: Եվ այդպես մտա երկու ժամ: Կրակը դառա-
կություն հետա մենք իմացանք, որ մեր ինչև համապատասխանը սպանվել են...
Հովհաննես Հովհաննիսյանը ու Եվեր (Շամբոյ — խոր.) Ալքաթյանի զինակները
տանկերով ճզմվել են...

Ընկրյա Փառաշարյան, 1948 թ. ծնված,
Գետաշեն գյուղի ստուգյալի:

«30 ապրիլի... զինվորական համագեղատով մարդիկ ներխուժեցին բնակա-
րանն ու պահանջեցին փաստաթղթեր: Տանն էին գտնվում յոթանասամանյա
մայրս ու տասներեքամյա տղայս... Հրապետը երկարից մտավ խօսել էին գլխիս,
պահանջելով ատորպազել փաստաթուղթ, որ իմ բնօրինակը ցանկանում է կանա-
լու թուղթի գյուղը... Մինեմոյ ժամանակ բնակարանում ամեն ինչ տակնուվրա
արվեցին, ծնեծեցին մորս, իսկ տղայիս կոկորդիս բռնեցին... Ես թրեք երեսնա ու
ստացա... «Քեր տեղը Երևանն է, կորեք անտեղ, իսկ այս մեր հողը է: Ինձ տա-
լան տվե՞լովը պատկասյանք, որսով գնա՞նք պատկած էին մեր գյուղի ձեռքում
ու վերալուր 29 տղամարդիկ, դրանք թվում է ինձ անտակներ... Հետա տեսանք...
որ մեր տանը ամբողջովին սովից դարձավ...»:

Լուսուրս Ավանեսյան, Հայրուրի շրջանի Մաթրի գյուղ:

«...Մայրը փորձում էր հանգուտաբերել երկեսից, բայց օսծնակաճները բռնե-
ցին մրան և պատնալով երկեսիցն սպանել, ուղում էին բռնարարել: Լուսուրան
հայտնեց նրանց, որ բառն տարի արել է Իրուստանում, մաթրն է բարձրա-
տիման պաշտամունքների մեա: Այդ բառերից հետո նրան բաց թողեցին:»:

15 մայիսի, Շուշիի շրջանի Եղմանու գյուղ:

«Մտա բառն օսծնակաճներ ներխուժեցին Հանաչակ Գարրիկյանի տուն,
տղային ձեռնեցին, գողացան 1500 ռ., կնոջ մատանիները, երկու տղամարդու
պատանդ տարան: Հետո վերադառնալ տուն, ձեռնեցին կնոջն ու տասներեքամյա
տղայն, վերջինիս հագուստը պատատանիցին, փաչա խորեցին նև:տղայը:

15 մայիսի, Շուշիի շրջանի Մեծեն գյուղ:

«Ելեց օսծնակաճներ ներխուժեցին Անուշավան Գրիգորյանի տան (1852 թ.
ծնված), որ գտնվում էին նրա ճոյ կինն ու 15 և 16 տարեկան զարձանիկները:

զինվորում ճյուղերը կռացել են պտուղների ծանրության տակ. հա-
վաքող չկա: Տճերի դարպասներից մակարություններ են աղբրե-
ցանքերն լեզվով: Օսծնակաճներն են ճշան արել՝ որը ում է հաւ-
նեկո»¹⁰²:

Ինչքան էլ որ սարսափելի լինեին բռնագաղթի արդյունքները,
դրանք չէին կարող գոհացնել նրա ոգեշնչյուններից: Բարվում
դժգոհ էին բռնագաղթի թափեց, և Աղբրեջանի դեկավարությունը
պահանջում էր բանակի անավել եռանգում գործողություններ:
1991 թ. մայիսի 22-ին Մոսկվայում Աղբրեջանի Միխիլոսովների
խորհրդի ներկայացուցչությունում կայացավ «Վուլցո» գործողու-
թյան արդյունքներին նվիրված մամուլի ատոլիս: Աստիխի ժա-
մանակ կոլոյո ռեճենալով՝ Աղբրեջանի ԿԿ ԿԿ անդամ Ս. Գաշ-
տամիրովը հայտարարեց. «Ամենամոտ ժամանակում անհրաժեշտ
կլինի Վարաբաղից արտաքսել՝ 32 հազար մարդ: Աղբրեջանի
գլխավոր դատախազ Լ. Գաբրիլովը, բանակին շնորհակալություն
հայտնելով, ճշեց, որ ես շպրեք է գործի ավելի եռանդուն ու հա-
մարձակ, առավել հարձակողականությունը»¹⁰³:

Օսծնակաճները նկուղում էր փորձում էին բռնարարի ճոյ կնոջն ու անախա-
նա աղջիկներին, Գրիգորյանը, երեք երեխաների հայր, օգնության նետվեց,
բայց տեղն ու կող տպեցվեց մի բանի կողմնակողմ...»:

Հայրուրի շրջանի Ջրաբեր (Ջրաբեր) գյուղի բնակչուհի
Թազուրի Ասորպարանի ԽԵՄՄ հետևյալն էր Գորբաշովին
ուղղված նամակից (թվարկված նրա բառերով):

«Ես 104 տարեկան եմ: Խճաբերը գյուղում են ճնվել իմ ճախեմներն ու իմ
չորս որդիները: Կրակը կռվել են ուզամանակատուն: Եվ ահա հանկարծ, օրը
ցերեկով, ամբողջ ներխուժում է իմ տուն... Հարյուրն ու փշրում է ամենը... Երբ
ես ստացի, թեկուզ ի՞նձ ապանեք, իմ տնեց ես չեմ հնամուս, աղբրեջանցի
միլիցիները ստղով կրծքիս խփեց, ես ճնվա: Բայց կըք նրանք տղայիս ու
հարսիս վրա նետվեցին, ես առաջի, որ կենտանում, միայն մի՛ սպանեք նրանց:

Աստված պատժեց ի՞նձ, որ իմ տարիքում ես չկորսեցա, տեսա այն, ինչ
մայր չպետք է տեսնի... Մեզ, կտանազնված, մեքենաներով երկար տանում էին
ու բաղադիրներն մաքուր գաշտում թափեցին, ինչպես որ փայտն են բաժնում:
Մեր մեջ մի բանի օրական երկուս կար: Երեւանում ծնարել էլիկ Ակեբանյանը
մեռավ ճանապարհին:

...Եվ այդպես, ես գրվեցի ամեն ինչից, գրվեցի տնեց, որից 104 տարի-
ների ճնջցցում ոչ մի անգամ դուրս չէի եկել... ես ոչինչ չեմ ինչպես, մի բան
եմ ուղում. ի՞նձ իրավունք տվե՞ք մեռնելու իմ տան մեջ:

«Демократическая Россия», 1991, к. 13, 6րդադարձումը
Լիդիա Գրաբովայի:

Հունիսի 14-ին աղբբեջանական մամուլում հրատարակվեց Լեռնային Ղարաբաղի գծով հանրապետական կազմակերպիչի հաշվետվությունը «Կոլտ» գործողության հասխանակն արդյունքների վերաբերյալ: Թերթերում ծանուցվում էր, որ նիստում լավ է հաղորդում Շուշիի ու Հաղթոթի շրջանների դատարկված հայկական տները աղբբեջանցիներով բնակեցնելու մասին: Համաձայն հրատարակված տեղեկատվության, «Շուշիի շրջանի Եղծահող, Մեծշեն և Կիրով գյուղերում արդեն բնակություն հաստատել համապատասխանաբար 82, 49 և 51 ընտանիք, իսկ Հաղթոթի շրջանի Գոլանկար, Առաջև ու Բանաձոր հայկական գյուղերում՝ 245 աղբբեջանական ընտանիք: Խոյն հաղորդման մեջ տեղեկություն էր տրված այն մասին, որ Գետաշենում արդեն ապրում է 5000 աղբբեջանցի»¹⁵⁴:

Աղբբեջանի կոմկուսի ԿԿ և ՀԿԿ 1991 թ. հուլիսի 15-ին կայացած համատեղ պլենումում Աղբբեջանի ԿԿ ԿԿ առաջին քարտուղար Ա. Մուրադյանը իր ծրագրային կուրսում հայտարարեց. «Հատարակական կարծիքի ճնշման ներքո, կատարած հանցագործությունների բռնան տակ հայկական Եղծահող, Կապադարասի (Մեծշեն, խմբ.), Կիրով, ինչպես նաև Հաղթոթի շրջանի որոշ գյուղերի բնակիչներ, իրենց դիմումներին համապատասխան, մեկնել են Հայաստան»¹⁵⁵:

1991 թ. հուլիսի 13-ից 16-ը Մոսկվայում կայացավ Անդրեյ Սախարովի հիշատակին նվիրված առաջին միջազգային վեճաժողով: Վեճաժողովի պատվիրակությունը Հայաստանի ու Աղբբեջանի իշխանություններից թույլտվություն ստացավ այցելելու այդ հանրապետություններն ու Լեռնային Ղարաբաղ: Այցելության ընթացքում թացամայրվեց չորս տազնապ հարուցող գործին.

Իռնի տեղահանումներ.

Զինմամբված ձերբակալություններ.

Գաման վերաբերմունք քաղաքացիական բնակչության հանդեպ.

Աղբբեջանի ԿԿՄ հատուկ նշանակության ջոկատներ (ՕՄՕՆ):

Ինչպես նշել է պատվիրակությունը, Աղբբեջանի տարածքում իրենց գտնվելու ժամանակամիջոցում, բռնագաղթի է ենթարկվել երեք հայկական գյուղ (Էրբեջ, Բուզուխ, Մանաշիո):

Անդրեյ Սախարովի հիշատակին նվիրված առաջին միջազգային վեճաժողովի եզրակացություններից:

ԲՈՐՆ ԵՆՂԱՀԱՆՈՒՄՆԵՐ

Վերջին ժամանակներս ժամույմանի շրջանում մի շարք հայկական գյուղեր շրջապատվել են ԽՍՀՄ ԿԿՄ ներքին գործերի ու Աղբբեջանի ԿԿՄ ՕՄՕՆ-ի զորամասերի կողմից և ենթարկվել են բռնի տեղահանության:

Աղբբեջանի պաշտոնական դեմքերը, ներառյալ հանրապետության Գերագույն խորհրդի նախագահ Ալազ Մուրադյանը և Աղբբեջանի կոմկուսի ԿԿ երկրորդ քարտուղար Վիկտոր Պոլյանիչևն, շարունակում են արդարացնել այդ բռնագաղթերը, դրանք ներկայացնելով իրրև կամավոր տեղափոխություն... Սակայն մենք մեր տրամադրության տակ անմեղքելի վկայություններ ունենք այն մասին, որ այդ գործողություններն իրագործվում են կոպիտ ուժի և զենքի գործադրությամբ, որ հանգեցնում է սպանությունների, հաշմության ու անճանկան ունեցվածքի կորստի:

ԶՀԻՄՆԱՎՈՐՎԱԾ ԶԵՐԱՎԱՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Մեր տրամադրության ներքո համոզիչ վկայություններ կան ԼՂԻՄ-ի հայ բնակչության նոր, չհիմնավորված ձերբակալությունների մասին:

Բանտարկության ժամանակամիջոցում նրանք ամեն օր ենթարկվում են ծնծի, որի մասին վկայում են նրանց մարմնի վնասի հետքերը, և իրենց մարդկային ու ազգային արժանապատվությունը նսեմացնող դաժան վերաբերմունքի:

ԳԱԺԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՄՈՒՆԸ ԶԱՂԱ-ԶԱՆԻԱԿԱՆ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ՀԱՆԳԵՊ

ԱԴՐԲԵՁԱՆՑԻՆԵՐ

Մենք ստացել ենք վկայություններ Լեռնային Ղարաբաղի նախկին հայկական գյուղերը աղբբեջանական ազգության մարդկանցով պարբերաբար վերաբնակեցնելու մասին, որոնք բնի բնակչությունը տեղահանվել է բռնի արտաքսման միջոցով: Այդ արատավոր պրակտիկան հանգեցնում է այն բանին, որ աղբբեջանցի փախստականները շարունակվող հավանաբարության գո-

սում հայտնվում են կրկնակի, որը փախտականների վերաբնակեցման գործընթացները կարգավորող մարդու հիմնարար իրավունքների կուպոն խախտում է: Փախտականների նախկին բնակավայրերը վերադառնալու անհնարինության դեպքում, նրանց պետք է իրավունք տրվի բնակվելու հակամարտության գոտուց հեռու շրջաններում:

ՀԱՅԵՐ

հացի վերը նկարագրված ձերբակալություններն ու բռնագաղթերը, Լեռնային Ղարաբաղում ապրող հայերը մշտական ճնշման են ենթարկվում ադրբեջանցիների, Ադրբեջանի ՆԳՄ ծառայողների ու իշխանության ներկայացուցիչների կողմից:

Փաստաթղթերի ստուգման գործողությունները ավելացնում են բնակչության անհամազուտությունը, դրանք հաճախ պատվակ են ծառայում անօրինական կալանքների, ծեծ ու ջարդի և անթափուց կոլոպուտի համար (ավտոմոբիլ, անասուններ, անձնակազմ ունեցվածք):

Տնտեսական ու հաղորդակցական շրջափակումը, Լեռնային Ղարաբաղի բնակչությանը մեկուսացրել է Հայաստանից: Ըստ աշխատատեղերի կրճատումը հանգեցրել է կենսամակարդակի կտրուկ նվազմանը: Ի խախտումն քաղաքացիական ու քաղաքական Միջազգային պակտի 27-րդ հոդվածի, փակվել է հայերեն լեզվով հաղորդումներ հեռարձակող Ստեփանակերտի հեռուստատեսային կայանը, որը մարդու մշակութային իրավունքների ոտնահարում է:

Խոջաբուրի օդանավակայանում հայ ազգության ուղևորներին պարբերաբար անպատվում են, ենթարկում ծեծի ու ստորացումների:

Ալյապե, երիտասարդ կամանջ և աղջիկներին հարկադրում են մերկանալ ադրբեջանական ՕՄՕՆ-ի ներկայությամբ, խլում են դրանք, խանկարծեր գարդերը:

ԱԿԲԵԶԱՆԻ ՆԳՄ ՕՄՕՆ-Ը

Մեր տրամադրության տակ բազմաթիվ վկայություններ կան հայ բնակչության բռնի տեղաբնակության ժամանակ Ադրբեջանի ՆԳՄ ՕՄՕՆ-ի աշխատակիցների կողմից պարբերաբար կատարված չարաշահումների մասին:

Հուլիսի 16-ին մեր պատգամավորության Երևանից Ստեփանակերտ ժամանած մասի հանդիպ Սոջալուի օդանավակայանում ՕՄՕՆ-ի ծառայողների կողմից կուպոն վերաբերումը ցուցաբերվեց: Մեզ հետ միևնույն ինքնաթիռում թռավ ԼՂԻՄ-ի հինգ բնակիչներ, տեղ հասնելով, կալանվեցին մեր աչքի առաջ: Երբ մենք սկսեցինք բողոքել, մեզ սպառնացին:

Մենք գրոցել ենք ՕՄՕՆ-ի մի քանի ապաների հետ և պարզել, որ նրանց մասնագիտական մակարդակը չափազանց ցածր է: Պատվիրակության ղեկավար՝ բարոնոմի Բերդյալան Բոքս (Միացյալ Թագավորություն),

Պատվիրակության անդամներ՝ Լորդ Մալկոմ Պիրսոն (Միացյալ Թագավորություն), Ռոբերտ Արսենալ, Դեյվ Լեոպոլդ, Վիլյամ Միլեր, Ակոս Խորտոն, Ֆիլիպ Գասեր, Ալեքսեյ Անդրեյով (բոլորը ԱՄՆ), Եին-Իչի Մասազակի (Ճապոնիա), Յուրի Մամոդորով (Անդրեյ Սախարովի հիշատակի նվիրված 1-ին միջազգային շտաբայություն, Առաջախոսություն, Մարդու իրավունքներ» վեհաժողովի կազմկոմիտեի գործադիր տնօրեն, ԽՍՀՄ)¹⁶:

Դուստատանի ժողովրդական դեպուտատների 4-րդ համագումարի 16.05.1991 թ. որոշմամբ Դուստատանի Գեյրազույն խորհրդի մարդու իրավունքների կոմիտեին հանձնարարվել է անց կացնել ունկնդրումներ հակամարտության գոտում հակամարտության սրվելու ժամանակաշրջանում՝ 1991 թ. ապրիլից սկսած, մարդու իրավունքների խախտումների հարցի վերաբերյալ: 1991 թ. մայիսի 18-ին և հունիսի 18-ին կաշաքան ունկնդրումներ, որոնց մասնակցեցին կոմիտեի անդամները հետևյալ կազմով՝ կոմիտեի նախագահ՝ Կովալյով Սերգեյ Ադամի, նախագահի տեղակալ՝ Արման Նիկոլ Ն. Մ., քարտուղար՝ Շուստով Ս. Պ. և կոմիտեի անդամներ անդամներ, ընդհանուր առմամբ 19 մարդ: Ունկնդրումների ընթացքում իրավաբանական օգնություն ցույց տալու նպատակով նշանակվել էր կոմիտեի հատուկ լիազոր Ա. Վ. Կլիտմանը: Ունկնդրումների համար հրավիրվել էին Հայաստանի ու Ադրբեջանի պաշտոնական ներկայացուցիչներ, ԽՍՀՄ պաշտպանության մինիստրության, ներքին գործերի մինիստրության, ԼՂԻՄ և հարակից շրջանների հատուկ դրոշմաբան շրջանի գլխավորական պարետատան, ԽՍՀՄ դատախազության, Պետական անվտանգության կոմիտեի ներկայացուցիչներ, բազմաթիվ վկայներ ու տուժածներ:

Ունկնդրումների արդյունքում կոմիտեն հանգեց նետելյալ եզրակացությունների:

Առավելագույն զանգվածային բնույթ է ստացել խաղաղ բնակչության բռնազաղթը: Քաղաքացիների ստորագրությանը դիմումների առկարությունը մշտական բնակավայրերը թողնելու կամավոր ցանկության մասին չի կարող ապացույց ծառայել տեղահանության կամավորության համար, որովհետև ակնհայտ է, որ այդպիսի դիմումները ստորագրվել են հարկադրանքի ու սպառնալիքի միջավայրում ու չեն կարող դիտվել իբրև ազատ կամի արտահայտություն:

Մարդու իրավունքների կոմիտեի տրամադրության տակ առկա նյութերից հետևում է, որ մարդու իրավունքների խախտումների ամենածանր ու զանգվածային դեպքերի հետիմակները ՍՄՄ-ի աշխատակիցներն են (Ադրբեջանի Հանրապետության ՆԳՄ միլիցիայի հատուկ նշանակության ջոկատները):

Մարդու իրավունքների կոմիտեն առանցք է արտահայտում Ադրբեջանի Հանրապետության բարձրաստիճան պաշտոնյաների դիրքորոշման կապակցությամբ, որոնք թողնադիմում և արդարացում են խաղաղ բնակչության լուրջ տեղահանությունը, ինչպես նաև բռնազաղթող բաղաբացիների սեփականության իրավունքի շարունակվող խախտումների պրակտիկան՝ նրանց ունեցվածքի նկատմամբ: Մարդու իրավունքների կոմիտեն գտնում է՝ ՌեժիմԱՀ Գերագույն խորհուրդը չի կարող անուարիբորություն ցուցաբերել մարդու իրավունքների պահպանության հարցի հանդեպ՝ միութենական պայմանագրի գծով Ռուսաստանի Դաշնության հնարավոր գործընկերներ հանդիսացող անկախ հանրապետություններում¹⁰⁷:

ԼՂՀ-ի ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԻ ՕԴԱՅԻՆ ՈՄԲԱԿՈՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

1990 թ. աշնանից սկսած, Լեռնային Ղարաբաղի երկնքով թռչող ադրբեջանական ուղղաթիռներից հայրական բնակավայրերի վրա հանձնախախ գնդազորային-ավտոմատային կրակ էր բացվում: 1991 թ. մայիսի 8-ին Շուշիի շրջանի Մեծշեն գյուղի վրա թռչող թռչող ուղղաթիռներից նմանակներ ենտրվեցին: Լեռնային Ղարաբաղի խաղաղ բնակչության դեմ օդուժի օգտագործման նման

դեպքեր հետագայում հաճախ են կրկնվել: 1991 թ. մայիսի 15-ին Հարյուրի շրջանի Սպիտավաշեն գյուղի մերձակայքում Ադրբեջանի ՆԳՄ ՍՄՄ-ի ստորաբաժանումներից բաղկացած դեսանտ է իջեցվել ուղղաթիռներից, որը գյուղն ամբողջությամբ բռնազաղթել է ենթարկել: Բռնազաղթն ուղեկցվել է թալանով ու զանգվածային նրկիզումներով, որոնց հետևանքով գյուղն իսպառ աչքվել է:

Ադրբեջանի ուղղաթիռները, աղ թվում է նազմական «ՄԻ-24», առավելագույն հայտնի «երկրոյիչ» անունով, բազմիցս հետախուզական գործառնություններ են կատարել: Իսկ ԼՂՀ-ի դեմ ռազմական ագրեսիան սկսվելուց հետո հաճախակի օգտագործվել են հայկական բնակավայրերի անվանոն գնդակծոթյունների նպատակով: 1992 թ. մայիսին ԼՂՀ-ի վրա ագրեսիանակաւան ռազմական ուղղաթիռների կատարած հարձակումների տխուր վիճակագրությունը հետևյալն է:

Մայիսի 8-ին «ՄԻ-24» չորս ուղղաթիռ չկատավարվող ռե-արտիվ հրթիռներով գնդակծոթյան ենթարկեց Ստեփանակերտը, երկու ուղղաթիռից գնդակծոցին Մարտունու շրջանի Մլորիչեն, Ավդուս, Կարմիր Շուկա և Նորշեն գյուղերը:

Մայիսի 9-ին ռազմական ուղղաթիռներից գնդակծոթյան ենթարկվեց Ասկերանի շրջանի Շոշ գյուղը:

Մայիսի 10-ին Ադրբեջանի ռազմական ուղղաթիռները գնդակծոցին Ասկերան շրջկենտրոնը, հույն շրջանի Հարավ և Քուսանի գյուղերը, իսկ չորս ուղղաթիռ գնդակծոց Ստեփանակերտն ու նրա օդանավակայանը:

Մայիսի 11-ին ուղղաթիռներից գնդակծոթյան ենթարկվեցին Ասկերան շրջկենտրոնի բնակելի թաղամասերը, ինչպես նաև Դահրապ ու Աղբուղալ գյուղերը:

Մայիսի 12-ին ուղղաթիռից գնդակծոթյան ենթարկվեց Ասկերանի շրջանի Դահրապ գյուղը:

Մայիսի 18-ին ռազմական ուղղաթիռները գնդակծոթյան ենթարկեցին Մարտունի շրջկենտրոնը:

Մայիսի 19-ին ուղղաթիռներից գնդակծոցին Մարտակերտի շրջանի Մարտղա և Չալու գյուղերը:

Մայիսի 20-ին չորս ուղղաթիռ գնդակծոց ԼՂՀ Ծահունյանի շրջանի Էրբեշ, Բուզլուխ, Մանանլի գյուղերը:

Մայիսի 26-ին «ՄԻ-24» տիպի չորս ուղղաթիռ գնդակծոց Ծահունյանի շրջանի Մանաշիղ ու Վերինշեն գյուղերը...

ուղղաթիռների հարձակումները մահ ու ավերածություններ էին սփռում ԼՂՀ-ի խաղաղ բնակչության շրջանում, իսկ Ադրբեջանը մեթոդաբար շարունակում էր ռազմական ուղղաթիռներն օգտագործել բնակավայրերի դեմ: Ամերթանջը է հելի, որ Ադրբեջանի ռազմաբազայական դեկավարությունը եթե ռազմական ուղղաթիռներն օգտագործում էր ինչպես խաղաղ բնակչության դեմ, ահմես էլ գուտ ռազմական նպատակներով, ապա սառնամանակ ինքնաթիռների մասին մտքը չի կարելի անել: **«Այս պատերազմի յուրահատկությունը, ինքնաթիռները, պաշտպանության գծերի վրա կանց չառնելով, թռչում են ավելի հեռու, դեպի բնակավայրերը»**։

Մինչև զինադադարը՝ 1994 թ. մայիսը, Ադրբեջանը ռազմական ինքնաթիռներն օգտագործում էր բացառապես բնակավայրերի դեմ:

Բացառություն են կազմում 1992 թ. մի քանի հովտներիցում օդերը, երբ ինքնաթիռները բնակավայրերի հետ միասին ոճաբար ինչ են մահ «հումանիտար միջամտություն» կոչվածին: Գարաբաղը Հայաստանին միացնող ճանապարհը: Բացի այդ, մի անգամ ինքնաթիռը նպատակադրված ուղևորներ է հայկական ճարտարապետության ճշմարիտ գլուխգործոց հանդիսացող 13-ից դարի տաճարը՝ Գանձասարի վանքը: Գրանցիչ անվիչանակ հետո խելված ինքնաթիռի օդաչու Չխաչակովը հարցաքննության ժամանակ չուց. մտքը տվեց, որ իրեն կարգադրել են տաճարը ուղևորները՝ «ելնելով ռազմավարական ցնատություններից»:

Ադրբեջանը ԼՂՀ-ի դեմ ծավալված ագրեսիայում ռազմական ինքնաթիռները ակտիվ օգտագործել 1992 թ. մայիսի 18-ից: Այդ ուսուցող օդերին օդային ուղևորներից են հեթանոսները Ստեփանակերտը, Մերձակա հայկական գյուղերն ու նոր ավտոագրված Շուշին: «ԱՌԽ-25» ինքնաթիռներով մայիսի 8-ի և 9-ի ուղևորություններից ԼՂՀ-ում զոհվել է 30 մարդ, 120-ից ավելին վիրավորվել է: Ստեփանակերտում, Շուշիում և այլ ուղևորության ենթարկված բնակավայրերում, այդ օդերին բնակիչ տներին ու հասարակական շինություններին ճշանակալից փչումներ տղան:

Հատկանշական է, որ օդաչուն Ստեփանակերտի և ԼՂՀ-ի այլ բնակավայրերի վրա ուղևոր է ճեղքել, իսկ Շուշիի դեմ օգտագործել է կառավարվող հրթիռները («ԱՌԽ-25»)՝ անխելիկական զինվածությունը թույլ է տալիս կատարել ճշանակալից փչումներ ուղևորներին: Նման ընտրողականությունը բացառված է հրանով, որ

Ադրբեջանի զինված ստորաբաժանումները Շուշիի վազանցեցող եկեղեցուն թույլ էին վիթխարի քանակությամբ զինամթերք, հատկապես «Գրադ» կայանի հետևիվ հրթիռներ արկեր: Օդաչուն մտրոն է խելիկ եկեղեցուն, որը գործնականում կհանգեցնեք բաղաթի իրի ոչնչացմանը:

1992 թ. մայիսի 9-ին «Յակ-40» Ստեփանակերտ-Երևան երթույնը բաղաբացիական ինքնաթիռը հարձակման ու գնդակոծության ենթարկվեց արթրեզանական «ԱՌԽ-25» ռազմական ինքնաթիռի կողմից: Հարձակման հետևանքով մարդատար ինքնաթիռը վնասվածքներ ստացավ ու բացվառվեց: Միայն ինքնաթիռի անձնակազմի վարկուտության ու հմտության շնորհիվ ինքնաթիռը մարկադրական վթարային վայրէջք կատարեց, ու ուղևորները կանքը փրկվեց:

Մայիսի 10-ին օդային ուղևորության ենթարկվեցին Ասկերանի շրջանի Հարալի ու Բուսանի գյուղերը:

Մայիսի 11-ին «ԱՌԽ-25»-ը ուղևորներ է Մարտունի շրջակները:

Մայիսի 12-ին օդային ուղևորության ենթարկվեցին Ասկերանի շրջանի Խրամորթ ու Շուշ, Շամուսյանի շրջանի Վերինջն ու Հայ Դարիս գյուղերը:

Մայիսի 18-ին «ԱՌԽ-25» ինքնաթիռը չորս անգամ ուղևորներ է Մարտունի շրջակները:

Մայիսի 19-ին ռազմական ինքնաթիռները ուղևորներ են Մարտակերտի շրջանի Հաթիրք և Զազիկ գյուղերը:

Մայիսի 25-ին օդուժը նորից է ուղևորներ Մարտունին:

Մայիսի 26-ին ինքնաթիռները ուղևորներ են Շամուսյանի շրջանի Բուզուխ գյուղը:

Մայիսի 29-ին օդային ուղևորության ենթարկվեցին Ասկերանի շրջանի Բարթուկ, Խրամորթ ու Հարալ գյուղերը:

Անդամեշտ է հելի, որ մայիս ամսին Ադրբեջանն ուներ ընդամենը մեկ ռազմական ինքնաթիռ՝ գրոհային «ԱՌԽ-25», որն ադրբեջանական ազգության օդաչու Կուրբանովը փախցրել էր ԼՂՀ ստիպանդից: Կուրբանովի ինքնաթիռը խելվել է 1992 թ. հունիսի 13-ին: Հատկանշական է, որ միայն բնակավայրերը ուղևորներն ու խաղաղ բնակչության դեմ կողմը այդ օդաչուն հետամուտ արժանացել է «Ադրբեջանի ռազմական հերոսի» կոչման: Հետագայում Ադրբեջանի ռազմական ինքնաթիռները կանակն անչափ

անեց («ՍՈՒ-25», «ՄԻԳ-21», «ՄԻԳ-25», ՄԻԳ-29»), և օդային հայրենակիցները հաճախ կատարվում էին արդեն միանգամայն մի քանի ինքնաթիռներով:

Օգոստոսի 23-ին երեք ռազմական «ՍՈՒ-25» ինքնաթիռ ուժերակոծեց ԼՂՀ-ի մայրաքաղաքի բնակելի թաղամասերը: Հինգ հարյուր կիլոգրամաճնոց ռումբերից մեկն քնկավ հանրակացարանի հինգհարկանի շենքի վրա, ուր տարաբնակիչ էին գաղթականները Մարտակերտի շրջանից: Այդ ուժերակոծության ֆետեամբով զոհվեց 14 մարդ*, այդ թվում՝ կանայք ու երեխաներ, 43-ը վիրավորվեց:

Գրա հետ մեկտեղ, 1992 թ. օգոստոսից Ադրբեջանն սկսեց կիրառել բնակավայրերի ուժերակոծության նախնա միջազգային կոմիտեցիաներով արգելված, այսպես կոչված, «գոհիկավոր ռումբեր», կյոռ նունակներով լցոնված և նախատեսված քաղաքային խաղաղ բնակչությանը ոչնչացնելու համար: Օգոստոսի 31-ին Ստեփանակերտի վրա նետվել է 20 գոհիկավոր ռումբ, որի ֆետեամբով 16 մարդ զոհվել է, տարբեր աստիճանի ծանրության վերքեր են ստացել 121 մարդ: Զոհվածների թվում կային կանայք՝ Եղվենյա Քոչարյան, Մարիտոս Քոչարյան, Կարինե Սարգսյան, Նունե Ալաջանյան, Սիրանուշ Սամակյան, Լյուդմիլա Կրիզորյան, Էլյա Բալասանովա:

ԼՂՀ-ի հակաօդային պաշտպանության ուժերի կորույց խիված ինքնաթիռի ադրբեջանական ՌՕՌՔ փարձկան-օդաչու Յուրի Բելի-

շենկոն հարցաքննության ժամանակ ցուցմունք տվեց, որ ադրբեջանցի փարձողները Ադրբեջանի օդաչուներին համոզում են, որ Լեռնային Ղարաբաղի բնակավայրերում խաղաղ բնակիչներ չկան: «Մեզ հավատացնում էին, որ այտեղ խաղաղ բնակիչներ չկան: Երբ ինձ խիցեցին, մինչև Ստեփանակերտ բերցին կապած աչքերով: Երբ քայցեցին, նայում եմ՝ պաղտակներով երեխաներ են գնում, փողոցներում կանայք են, ծերեր: Ստում եմ՝ սա ի՞նչ քաղաղ է: Իսկ ինձ ասում են՝ ի՞նչ է, չես ճանաչո՞ւմ Ստեփանակերտը: Ես աչքեցի: Ես հողմիսկ չէի կարող պատկերացնել, որ դա կարգին քաղաք է՝ բնակիչներով, երեխաներով»¹⁵⁹:

Մյուս գերի օդաչուն, Աննատի Զիտոյակովը, հաղորդեց, որ «Ադրբեջանական զինվորական հրամանատարությունը վարձկան-օդաչուներին առաջարկում է գրոհների ժամանակ քիմիական զենք օգտագործել բնակչության շրջանում հոգեբանական ներգործություն և խուճապ առաջացնելու համար»¹⁶⁰:

1992 թ. վերջերին ակնառու դարձավ, որ ԼՂՀ-ի բնակավայրերի և մյուս քաղաքացիական օբյեկտների ադրբեջանական ուժերակոծությունների գլխավոր նպատակը՝ ստիպել հայ բնակչությանը թողնել Լեռնային Ղարաբաղի սահմանները: Որչո դիտորդներ ադրբեջանական քաղաքականությունը բնութագրեցին իբրև «քաղաքացիական բնակչության դեմ ուղղված հանցագործ պատերազմ»¹⁶¹, այլոք հանցեցին այն եզրակացության, որ Ադրբեջանը անց է կացնում «էթնիկական գտում և մի ողջ ժողովրդի ոչնչացում»¹⁶²:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ՝ ԱԳՐԵՏՋԱՆԻ ԱԳՐԵՍԻԱՅԻ ՕՐՅԵԿՏ

Խորհրդային իշխանության տաջին լույ տարիներից Ադրբեջանում նեոնարկեցին հայկական ստանարային ու աշխարհիկ ճարտարապետության հուշարձանների ծրագրված ոչնչացում: Բաքվի քաղաքագետների մտադրությունները գարնանաշրթուն համընկյալ թղլշիկների տաճած առուելության հետ դեպի կրոնն ընդհանրապես և քրիստոնեությունը մասնավորապես: Ադրբեջանում մեկը մյուսի ետևից փակվում, արմբեցվում ու քանգվում էին հայկական եկեղեցիներն ու վանքերը: Հատկապես այնտայի հետևանքներ ունեցավ այդ քաղաքականությունը Լեռնային Ղարաբաղում և Նուխիջևանի Ինքնավար Հանրապետությունում, ուր՝ քաղաքներն

1. Սարգսյան Կարինե	ճնված 1959 թ.
2. Գահեղյան Էման	ճնված 1987 թ.
3. Պարսեղյան Կարինե	ճնված 1961 թ.
4. Մուսաեղյան Ծանե	ճնված 1988 թ.
5. Վատուն Սևոյաթրինա	ճնված 1926 թ.
6. Գրիգորյան Աղեղա	ճնված 1980 թ.
7. Յնանյան Վաչագան	ճնված 1982 թ.
8. Բախյան Միքայել	ճնված 1922 թ.
9. Գրիգորյան Գեորգի	ճնված 1940 թ.
10. Գրիգորյան Նարիսա	ճնված 1975 թ.
11. Աբրահամ Էլչա	ճնված 1975 թ.
12. Սարգսյան Կարինե	ճնված 1964 թ.
13. Ավանեսյան Յեղիսր	ճնված 1956 թ.
14. Մախյան Նիհա	ճնված 1981 թ.

երկրի երեսից շնչվեցին տասնյակ հազարավոր շիրմաքար-խաչքարեր, քայտուպեա հայկական ճարտարապետության մանր կառույցներ: Նշանավոր գիտնական, արևելագետ, ակադեմիկոս Ն. Յա. Մսրը խաչքարերի մասին ասել է. «Իսկ ի՞նչ ասել է խաչքար հայոց ճարտարապետության մեջ: Ամենագլխուն ժողովրդի բոլոր խավերին, վերին շերտերից մինչև ստորինը. մտերմազույն հիշատակարանը, որի վրա անդրադառնում է ազգային քանդակագործության զարգացման ամեն քաղափոխ և հաճախ զուգված երևան են գալիս հայ ճարտարապետության երկու հուսանքը՝ եկեղեցական և աշխարհական: Եվ դարձյալ՝ ի՞նչ ասել է խաչքար—հայկական գեղարվեստը բացառիկ կերպով բնորոշող մի «ճուշիկ հայրենաց»¹⁶³»:

Քարվի իշխանությունները ոչ միայն ոչնչացնում էին հայ մշակույթի հետքերը, այլև՝ հասարակությունից քաքջնում էին այն ամենը, ինչ տակավին ավերված չէր: «Աղբրեչանկան թՈՒՀ տոբիտական սխեմայի»¹⁶⁴ «Լեռնային Ղարաբաղ» բաժնում գեոեղված 14 հուշարձանից միայն մեկն է հայկական: Սխեմայում չեն ներկայացված հայկական ճարտարապետության բազմաթիվ նմուշներ, այդ թվում և վաղ միջնադարյան. Ամարասը՝ 5-րդ դ., Գաղի վանքը՝ 5-րդ դ., «Սխտը դռնի»-ն՝ 4—6 դդ., Գոշավանքը, Խաթրավանքը, Գամնասարը՝ 13-րդ դ. և շատ ուրիշներ:

Աղբրեչանի Միմիտրյանների խորհրդի 1968 թ. ապրիլի 2-ի ռ. 140 և 1988 թ. ապրիլի 27-ի ռ. 145 որոշումներով¹⁶⁵ հատուտ վում են պետության կողմից պահպանվող հուշարձանների ցանկերը Աղբրեչանի ամբողջ տարածքում, հայկական ճարտարապետության հուշարձանների ճնշող մեծամասնությունը ուղղակի չի հիշատակվում:

Ստորև ներկայացնում ենք հայկական մշակույթի հուշարձանների հատակապատկերված ոչնչացման մի քանի փաստեր, որ իրագործվել են Լեռնային Ղարաբաղում (ինքնավար մարզի ասանմաներից դուրս):

Գետաքեկի շրջան

1) Խոմեխտական— Եկեղեցի (9 դ.), 1983 թ. գնբերը ամբողջությամբ քանդվել է:

2) Խաչքար՝ սուեյա-քրիստոնեական խորհրդանիշեր պարու-

նակող հարուստ զարդանախշերով, բազմաթիվ հաշերեն արձանագրություններով (6 դ.), ամենուսացել է 1983 թ.:

3) Եկեղեցի— Ղապարենդ գյուղում (9—11 դդ.), վեր է անվել արտաբնոցի:

Գաշքեսանի շրջան

1) Եկեղեցի— Բաճանց գյուղից 8 կմ հարավ (9—11 դդ.), 1987 թ. բողոքոզերով քանդվել ու կիրն է նետվել:

2) Կամորջ «Ներքին Հանդի» (12 դ.), «Էրկաթգծի շինարարության համար» պայթեցվել-քանդվել է:

3) Եկեղեցի և գերեզմանատուն— Խաչքուղազ գյուղում (17—18 դդ.), ամբողջությամբ քանդվել է 1970 թ.:

4) Եկեղեցի— Կիրաց գյուղում (12 դ.), քանդվել է Էլեկտրագծերի պոմեր տեղադրելու պատրվակով:

5) Գերեզմանատուն— Անրվար գյուղի մոտ (13—15 դդ.), 1970 թ. բոլոր շիրմաքարերը՝ խաչքարերն ու տապանաքարերը, բողոքոզերով գետն են նետվել:

Շամխորի շրջան

1) Վանք Դասնո Կարմիր եղի—Գյուլամբար գյուղում (7 դ.), ավերվել է 1937 թ.:

2) Վանք— Բարսում գյուղի մոտ (10 դ.), ավերվել է 1982 թ.:

3) Հրեշտակապետաց Եկեղեցի— Գասնակեր գյուղի մոտ (1816 թ.), մասամբ ավերվել է 1986 թ.:

4) Եկեղեցի— Պատիշեն (Բաղսարենդ) գյուղում (19 դ), քանդվել է իրև շինանյութ օգտագործելու համար:

Խանկարի շրջան

1) Եկեղեցի «Մրցունիս»— Գետաշենի մոտ (17 դ.), քանդվել է մասամբ:

2) Եկեղեցի և գերեզմանատուն— Մուսուտ գյուղի մոտ (13 դ.), լրիվ քանդվել է 60-ական թվականներին:

3) Վանք Եղնասար— Գետաշեն գյուղի մոտ (17 դ.), դիտավորյալ վնասել են հուշարձանի պատերը:

Ճահոմյանի շրջան

1) Եկեղեցի՝ Մանդուր և գերեզմանատուն— Խարխափոր գյուղի մոտ (1252 թ.), ամբողջությամբ քանդվել է, գերեզմանատունը ոչնչացվել է:

2) եկեղեցի— Ռուս Բորիս գյուղի մոտ (12—13 դդ.), քանդվել է հիմնովին:

3) եկեղեցի— Վերինձեն գյուղում (17 դ.), քանդվել է հիմնովին, «խանգարել է երկաթուղու անցկացմանը»:

1975 թ. հայ կինոգործիչների փիլիսոփայական փաստագրական կինո-նկարի համար նկարահանումներ էր անում Սախիջևանի Ինքնավար Հանրապետությունում: Սախիջևանի համարապետության կուկուսի քարտուղար Ղազիբեկովի հետ հանդիպման ժամանակ վերջինս հարցադրեց. «Ձեր ինչի՞ն է պետք հայ մշակույթի ճուշարմաններ նկարելը, երբ մեզ մոտ արդեն համարյա հայ չկա և շուտով հայկական եկեղեցիների ու վանքերի սնացորդներից ոչինչ չի մնալու»¹⁶⁰:

Աղյթեջանում լայնորեն կիրառվում էր հայկական տաճարային ճարտարապետության ոչնչացման փիլիսոփայական ևս՝ «տեսալուսավորչական» մտայնմանական տաճարների կամ մշակութային-ցաղային շինությունների նմանությունը: Կիրովաբադում վեց հայկական եկեղեցիներից, այդ թվում՝ Հովհաննես Մկրտչի (1633 թ.), երկուսը քանդվել են, մեկը՝ վեր է ածվել ակումբի, էլի երկուսը՝ քանդարանի ու ֆիլիսոփոմիայի: Բոլոր «տեսալուսացիուն» աշխատանքները տարվել են այն հաշվով, որպեսզի ոչնչացվի հայկական ճարտարապետության ու հայերեն փմագիր արձանագրությունների հետքերը: Հատկաբնշխման է, որ քաղաքում պահպանված միակ եկեղեցին (Գրիգոր Լուսավորիչ, 1569 թ.), ինչպես նաև, ի դեպ, քրիստոնեական մյուս տաճարները հույժինակ չեն նշված քաղաքի տուրիստական սխեմայում: Սխեմայից եկեղեցուն «նետացրել» են այն փողոցի հետ միասին, որ եկեղեցին կառուցվել է: Ավելորդ է նշել, որ մտայնմանական բոլոր մեշիյները այդ սխեմայում նշգրտորեն ներկայացված են:

Մեր հայրադրամյակի 50-ական թվականներից Աղյթեջանում արշավ է մկավում հայկական ճարտարապետության հաշարմանները «սեխականացնելու» ուղղությամբ: Մեկը մյուսի ետևից աղյթեջանական են հայտարարվում Խաթրավանքը (4—13 դդ.), Գուդիվանքը (5 դ.), Գանձասարը (13 դ.) և այլք: Աղյթեջանի գյուղականներիեն չէին շփոթեցնում ո՛չ քրիստոնեական խորհրդանիշերը, ո՛չ հայերեն լեզվով փմագրերը և ո՛չ էլ լրան հայկական-քրիստոնեական ճարտարապետության ուղղությամբ ու

ոճը: Դրան զուգահեռ, քացարձակապես կամայականորեն, աղյթեջանական էին հայտարարվում բոլոր հայ հին պատմագիրները, գրողները, քանաստեղծները, գիտնականներն ու փիլիսոփաները, որոնք ճնվել, ստեղծագործել են այն տարածքներում, որոնք մասկոլյան թուշեիկների կարքով դարեր անց հանձնվելցին Աղյթեջանի գերիշխանությանը: «Աղյթեջանցի» հայտարարվելցին պատմագիր Կիրակոս Գանձակեցին, պատմագիր, տակագիր, հայկական ստաշին դատաստանագրքի հեղինակ Մխիթար Գուշք, պատմագիր-փիլիսոփա Մովսես Կաղանկատվեցին, քանաստեղծ, պրոստիկոս ռուսնավորի հմուտ Գավթակ Քերթովը և շատ ուրիշներ: Աղյթեջանցի գիտնականները չէին կարևորում ո՛չ հեղինակների լեզուն, ո՛չ հայրենիքը նվաճողների՝ մուսուլմանների հանդեպ հեղինակների վերաբերմունքը, ո՛չ էլ մայր Հայաստանը պաշտպանելու նրանց հայրենասիրական կոչերը:

Աղյթեջանի մշակույթի գործիչները 60-ական թվականների կեսեցին և կարգերի ու կարգերի մեծարանակ գնումներ կատարել Աղյթեջանի հայկական ու հայաբնակ վայրերում, որը հատկապես լայն շափեր ընդունեց Լեոնային Գարսարայի տարածքում: Հին նետագործ գորգերի ու կարպետների (անկապ գորգերի) համար քաղաքիցներին ստաշարվում էին նշանակից գուհարներ: Ընտանեկան մատուցներից հրաժարվել չցանկացողներից մշակութային դրամանեցները ստաշարվում էին երկուսական արտադրության արտասանման գորգեր: Այդ եղանակով Աղյթեջանում իրագործվեց ազգային հարստության՝ անցնել պատմամշակութային արժեք ունեցող գորգերի ու կարպետների սեփականագրկում, որոնցից շատերը իրենցից նկվալացնում են ժողովրդական կիրառական արվեստի գլուխգործոցներ: Այնուամենայն հանդիսակներով 60—70-ական թվականներից Աղյթեջանում գնվել է ալեի քան 60 հազար հայկական նետագործ գորգ ու կարպետ: Հայկական գորգերի հարստու ու ինֆորմատիվ զարուսնախելքը, որպես կանոն, ներառում են իրենց մեջ և՛ քրիստոնեական խորհրդանիշեր, և՛ հայկական գրեր, սակայն այդ հանգամանքը չհանգարեց, որ դրանցից շատերը ներկայացվեն Բազում լույս տեսած շքեղ, պատկերազարդ մեծածավալ գրքում¹⁶¹:

Դրա հետ մեկտեղ, Աղյթեջանում շարունակում էին ալեիլ քրիստոնեական տաճարները: Եթե խորհրդային իշխանության արշալույսին դա կարելի էր անել կրոնի դեմ պայքարի պատրվա-

կով, առաջ 50-ական թվականների սկզբից բարձրաստիճանում ընդդեմ ալիքի կատարելագործված բնույթ: Քրիստոնեական առանձները քանդվում էին նրանց հետազոտության կամ երկրա-բանական-հետախուզական աշխատանքների պատրվակով... Այդպես եղավ Լեոնային Ղարաբաղի հնագույն վանական եզակի հասակի Խոթախանքի հետ (4—13 դդ.): Պայթյունով ոչնչացվեցին դասական շինության հիսաբանչ զարդաքանդակները, խաչքարերն ու ամրոջ զանգվածները:

Մինևույն եղանակով արրեջանցի հնագետները 1968 թ. «հետազոտություններ» են կատարել Լեոնային Ղարաբաղի Հաղորթի շրջանի Ազոխ գյուղի մոտ գտնվող հնադարյան մարդու բնակավայր Ազոխի եզակի քարայրում: Այն ժամանակ էլ հարյի հնագիտական արշավախումբը Ազոխի քարայրի գաղտնագրումն հայտնաբերում է Անարաս ու Գառչ վանքերի ձևագրերն ու եկեղեցական պարագաները: Գտածոն տպավոր է հարթ, ու ԼԿԲԻ-ի բոլոր փորները՝ գտածոն վերադարձնելու մարզ կամ գանն պարզելու նրա ճակատագիրը, մատնելեցին անհնազուրկության:

Խոթիքոյային իշխանության տարիներին Լեոնային Ղարաբաղում, ինչպես նաև ամրոջ Աղրեջանում, հայկական մշակույթի հուշարձանների գոհն մեկ վերականգնում չի կատարվել (կամ էլ թեկուզ անհնազարային հաշվառում): Տվյալ փաստը ոչ մի կերպ չի կարող կրոնի հանդեպ կրոնախոսների կողմից անհանդուրժողականության ու հարածանքների պատմաբանություն հանգեցնող, քանի որ մուսուլմանական մշակույթի սակավարիվ հուշարձանները Լեոնային Ղարաբաղում (բոլորն էլ, ի դեպ, թվագրված ոչ վաղ, քան 18-րդ դարը) խնամքով վերականգնված են:

Լեոնային Ղարաբաղի Աղրեջանի կազմում գտնվելու ընթացքում, ինչպես նաև Լեոնային Ղարաբաղի Հանրապետության դեմ Աղրեջանի աղբեխայի տարիներին ավելվել, սլաթեցվել ու ամրոջությունը ոչնչացվել են 187 կեկեղի, 8 վանական համալիր, 123 պատմական հայկական գերեզմանատուն և 47 հնագիտական բնակավայր: Ջարդվել ու շինանյութ են վերածվել 2500 բարձրարվեստ խաչքար ու փնագիր արձանագրության 10000 շիրմաքար: Բուլղոզերներով երկրի երեսից սրբվել-վերացվել է 13 պատմահնագիտական հուշարձան: Պայթեցվել են Յախյի, Մեծ Թաղարի ու Ազոխի քարայրերի հուշարձանները: Ալեյրվել են Մոխրաբլուր, Մարաշեն, Ակնաբերդ, Մամաձոր բնակավայրերի խաչքա-

րերը, շիրմաքարերը, եկեղեցիները և բերդապարիսպները (5—13 դդ.)... Ալեյրվել է Մայրաքերտի եզակի քերդապարսպի մեծ մասը (16—17 դդ.):

Լեոնային Ղարաբաղի տարածքում են գտնվում հնադարյան Մար քաղաքի ավերակները, որը միջնադարում եղել է Հայաստանի վարչական, առևտրական ու մշակութային խոշոր կենտրոն: Մի քանի տասնամյակներ առաջ այստեղ կարելի էր հիանալ բերդապարիսպներով, պարստներով, վանքերով և երեք հույակապ եկեղեցիներով: Այսօր այդտեղ չեն երևում ո՛չ շինությունները, ո՛չ քաղաքի խաչքարերը, որոնք ոչ հեռու անցյալում հիացնում էին հետազոտողներին: Աղրեջանական իշխանությունները բուլղոզերներով երկրի երեսից վերացրել են հնադարյան քաղաքի ավերակները, իսկ այն, ինչ չի կարողացել գլոխ րեղի տնխնիան, ողողակի պայթեցվել է: Ծարի և նրա շրջակայքի հուշարձանների մասին ոտս հնագետ Ե. Պչեխյան գրել է. «Բազմաթիվ բնակելի քարայրերը, գյուղերի ավերակները, բերդապարիսպներն ու եկեղեցիները խոտած էին հարկին կանքի մասին՝ աչմ գրեթե ամառի տարածություններում: Ցավոք, այս բոլոր հուշարձանները, գերակշռ մեծամասնությամբ, ոչ միայն չեն հետազոտված, աչև գոհն գրանցման կարգով չեն նշված գրականության մեջ: Այստեղ անհույսք ապրած հայերից մնացել են քնդարձակ գերեզմանատները, ինչպես սփռված կիսավեր եկեղեցիների շուրջ, այնպես էլ առուհին»¹⁶⁵:

Միայն 1988—91 թթ. Ծուշլոմ երեք անգամ հրդեհել են, րոտրապատելով ավտոմեքիկային դողդերով, 19-րդ դ. հայ ճաչաստապետության գլուխգործոց Ղազանչեցոց Ս. Ասեմեախիկիչ եկեղեցին: Հոյակապ կառույցից փառտորեն մնացել է միայն կրճախը: 1991 թ. Ծուշլոմ ավերվել է 6 գերեզմանատներից 5-ը, ոչնչացվել է Ազոխեցոց եկեղեցու լուսամտի բազիլիկան, Մոխրեցոց եկեղեցին մասամբ քանդվել է և վերածվել՝ ամառային կինոթատրոնի, իսկ Կանաչ ժամ եկեղեցին կոպիտ վերականգնման ենթարկվելով, վերափոխվել է հանցային ջրերի սրահի: *«Վերածնունդ»* թերթի

Անդառնալի կորստան են մատնվել գիտություն ու մշակույթի համար հիասքանչ զարդահանիչներով հարյուրավոր խաչքարեր: Հայկական մշակույթի հուշարձանների անխնա ոչնչացման դեմ քաղցիցս բողոքել են շատ երկրների հատարական գործիչներ, այդ հարցն արծարծվել է մատաշրջաններում ու սինպոզիումներում:

Աղբբեշանը անպատժ շարունակում էր ոչնչացնել այն, ինչ դարերի ընթացքում հայ ժողովուրդը ոսկյա տառերով ներգրել էր համաշխարհային մշակույթի տարեգրության էջերում: 1990 թ. հունվարի 9-ին, օրինակ, հարլի ուղիղ կենտրոնում, բազում մարդկանց աչքի տեսչ, իրավապահ մարմինների լրիվ անգործության պայմաններում, հրդեհվեց հայկական եկեղեցին:

ԼՂՀ-ի դեմ Աղբբեշանի ագրեսիայի ժամանակամիջոցում հեռանալ հրետանուց գեղակոծվել են Ամարտաի (5 դ.), Գանձասարի (13 դ.) և Խոթալանքի (4—13 դդ.) տաճարները, Տոլ և Խանձախ գյուղերի եկեղեցիները... Գանձասարը, քացի գեղակոծությունից, ենթարկվել է ոմրակոծության, նույնպես և Ղազախնեկցոց եկեղեցին Շուշիում: Այս երկու եկեղեցիներին աղբբեշանցիները հատուկ «ուշադրության» էին արժանացրել: 1993 թ. հունվարի 20-ին երկու ուսգնական ինքնաթիռ նպատակաուղղված հրթիռային հարվածներ հասցրին Գանձասարի տաճարին, որի հետևանքով տաճարը լուրջ վնասվածքներ ստացավ: Միևնույն ինքնաթիռները ումրեր նևուցեցին տաճարին մտատակ Վանք գյուղի վրա: Ռմրակոծությունից զոհվեցին Նիկոլայ Խաչատրյանը, 1957 թ. ծնված, Սիլուսանա Մկրտչյանը, 1958 թ. ծնված, Վիլեն Բաղրամյանը, 1938 թ. ծնված, ինչպես նաև ԼՂՀ-ի ժողովրդական դեպուտատներ Բորիս Բաբոյանն ու Բորիս Լալայանը:

Գանձասարի տաճարը (1216—1238 թթ.) իր ճարտարապետական առանձնահատկություններով վերատուեղծում է Հայաստանի համար տակավին ինձևերորդ դարից բնորոշ եկեղեցու ձևը՝ երկհարկ կողաշենքերով գմբեթաձուր դահլիճ, պատված նուխարանե ծածկով: Տասնվեցնիստանի թմբուկի գմբեթի տիմպանը ծածկված է նրբաքանդակ գոյգով: «Հարաբարանգակային մտովվների ապշեցուցիչ բազմազանության և մեծամուտ տեխնիկայով կատարված այս հուշակա պանդակները ոչ միայն չեն մթալում կամ խախտում հորինվածքը, այլ, կարծես, ոսկերչական ազդեցարանի նման ավելի են հարստացնում ճարտարապետական ձևերը, դրսևվորելով ժամանակի հայկական ճարտարապետության երևելի առանձնահատկություններից մեկը»¹⁰⁹:

ԼՂՀ-ի Հաղրուփի շրջանի Առաքել գյուղը բուճազավթույց նետո աղբբեշանցի ուսգնամուլները գյուղի բոլոր տները հիմնովին ավերեցին: Գյուղից միայն 17-րդ դ. եկեղեցին է մնացել, որը կանգուն է շնորհիվ իր արտակարգ ամրության: Եկեղեցու պատերին

երևում է տանկային արկերից ստաշացած ավելի քան տասը փոստրակ: Անփոխարինելի վնաս է հասցվել նաև Աղբբեշանի կողմից ժամանակավորապես գաղթած ԼՂՀ-ի այլ գյուղերի եկեղեցիներին ու մատուռներին (Հաղրուփի շրջանի Խժաբերդ, Բանաձոր, Ցոր, Խանձաձոր, Շահումյանի շրջանի քոլոր, քացի շրջկենտրոնը, Ասկերանի շրջանի Խրամորթ, Զարուխ, Դահրուզ, Մարտակերտի շրջանի Գյուլաթաղ, Կուսապատ, Ներքին Հոսաթաղ գյուղերին):

Բարբարոսական վերաբերմունքը արվաբանի ստեղծագործությունների հանդեպ, վերականգնողական աշխատանքների արգելքը, խորհրդային, հատկապես Հայաստանի, ու արտաստանահանյան մասնագետների այցելություններին ու հետազոտություններին խանգարելու նպատակով անեն տեսակ խոչընդոտներ հարուցելը իրենց բացառությունն են գտնում Աղբբեշանի կողմից տարվող հակահայկական քաղաքականության շրջանակներում, որի էությունը հասարակությանը հնչյունի դարձավ շնորհիվ Լեոնային Ղարաբաղի հուլիսի համուն իրենց իրավունքների պաշարի և Լեոնային Ղարաբաղի Հանրապետության հուշակնահ:

ԱՌԲԵՇԱՆԻ ԱԳՐԵՍԻԱՑԻՍ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀՆՏԵՎԱՆՔԻՆԵՐԸ

Լեոնային Ղարաբաղի տնտեսության զարգացման արգելափակումը Աղբբեշանի կազմում նրա զուգեղնու տարիներին արտացոլվել է բնակչության սոցիալ-կենցաղային կացության մեջ և եղել է հայ բնակչության արտագաղթը խթանող հիմնական գործոններից մեկը: 1913 թ. Լեոնային Ղարաբաղի բնակչությունը կազմել է Աղբբեշանի բնակչության ընդհանուր թվի 7,5%-ը, նրա ապագա՝ խորհրդային աանմաններում, 1972 թ. Լեոնային Ղարաբաղն արտադրել է Աղբբեշանի արդյունաբերական արտադրանքի ընդհանրելը 2,3%, իսկ արդյունաբերարտադրական ոլորտում գրավածների բաժինը կազմել է 1,9%-ը: Հասնպատասխանաբար նվազել է նաև Լեոնային Ղարաբաղի բնակչության տոկոսը և կազմել է 2,9: 1913-ից 1973 թթ. ներառյալ արդյունաբերությունն աճել է Աղբբեշանում 40 անգամ, ԼՂԽՄ-ում՝ 148 անգամ¹⁷⁰:

12 տարվա ընթացքում (1968—1979 թթ.) պետական կապիտալ ներդրումները ԼՂԽՄ-ում մնացել են նույն մակարդակին (տարեկան 24-ից 26 միլիոն ուրբի), այն պարագայում, երբ Աղբբեշանում ընդհանուր առմամբ աճել են երկու անգամ և 1979 թ. կազ-

մկ են 1820 միլիոն ուղբի¹⁷¹; Հաշվի առնելով, որ ԼՂԻՄ բնակչությունը Ադրբեջանի բնակչության ընդհանուր թվի 3%-ից պակաս է, կապիտալ ներդրումները մարզում ուղիղ երկու անգամ գիշում են Ադրբեջանի մնացած տարածքների կապիտալ ներդրումներին: Իսկ եթե մինք ընդունենք տարածության չափակելը, ապա Լեռնային Ղարաբաղի բաժինը գիշում է երեք անգամից ավելի: Ընդ որում, ԼՂԻՄ-ի կապիտալ ներդրումների կեսից ոչ պակաս մասը կազմում են Մարտակերտի շինարարությանը հատկացված միջոցները: Ջրամբարը կառուցված է ԼՂԻՄ-ի և Ադրբեջանի ամամասնագլխին և ինքնավար մարզին բաժին էր ընկնում ջրամբարի միջոցով ուղղվող 130 հազար հեկտար հողատարածությունների մոտ 1,5%-ը: Իմիջիայտց, խոշոր կապիտալ ներդրումներ, գրեթե 10 տարի, տարեկան 10 միլիոն ուղբի, անց էին կացվում ինքնավար մարզի հաշվին և որը Ադրբեջանին թույլ էր տալիս հատարարելու մարզին հատկացվող կապիտալ ներդրումների կարող աճի մասին: Այդ տեսադաշտում գարնանաշի չի թվում այն փաստը, որ ԼՂԻՄ-ում 1926—1976 թթ. քմքքքքքում հայկական բնակավայրերը 85-ով պակասել են, ադրբեջանականը՝ 17-ով ավելացել¹⁷²:

Երիտասարդության արտագաղթը արհեստականորեն հարուցելու արդյունքում Լեռնային Ղարաբաղում դիտվում էր թռչունկային տարրի բնակչության տեսակարար կշիռի անբնական աճ: 1976 թ. թուշակատու-կոդտնտեսականները կազմել են ընդհանուր թվի 47,5%-ը, ԽՍՀՄ-ում 26,2%-ը: 10 հազար մարդուն մարզում ընկել է 19,5 բմիշչ, ԽՍՀՄ-ում 32,7¹⁷³:

ԽՍՀ Միության դեկադարությունը, չի բացառվում, որ վերաբերյալ թվերին անտեղյակ էր, սակայն Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության 1988 թ. սկսած պայքարը համուն ինքնորոշման, մոտանարար հարկադրեց Մոսկվային ձեռնարկելու ԼՂԻՄ-ի ստեղծական իրադրության ուսումնասիրությունը: Իման ասնգրագիտության վերացման» արդյունքը եղավ ԼՂԻՄ-ին 7 տարում 400 միլիոն ուղբի կապիտալ ներդրումներ հատկացնելու որոշումը, այնուհետև ավելացվեց ևս 100 միլիոն ուղբի: Մի կողմ թողնենք այն փաստը, որ հանրապետությունն ի վիճակի չէր իրացնելու այդ քանակության գումարը: Լուրջյան մատնենք առայժմ և այն, որ Մոսկվան այդ գումարը բաշխել էր Ադրբեջանի գաճազան միգրատորությունների ու վարչությունների միջև, որոնք և գումարները ներդրեցին Լեռնային Ղարաբաղի բացատուպես ադրբեջանական

գյուղերում: Ընդգծենք միայն այն, որ Մոսկվայում ճանաչեցին ԼՂԻՄ-ի տնտեսական ծանր վիճակը, ինչը և ցույց է տալիս Ադրբեջանի դիմորիսինացիոն քաղաքականությունը: Սակայն ույր նույն Մոսկվան ԼՂԻՄ-ի իրավաբանորեն Ադրբեջանի կազմում գտնվելու ժամանակամիջոցում (1988—1991 թթ. սեպտեմբեր) փաստորեն ոչինչ չարեց իրադրությունը շտկելու համար: Իսկ այդ ժամանակաշրջանում Ադրբեջանը կտրուկ ուժեղացրել էր տնտեսական ճնշումը ինքնավար մարզի վրա:

Արդեն 1988 թ. Լեռնային Ղարաբաղը հայտնվեց Ադրբեջանի կողմից պետական մակարդակով անցկացվող շրջափակման օղակում: Ադրբեջանում արգելվում ու հախշատակվում էին Լեռնային Ղարաբաղ ուղղվող ժողովրդատնտեսական ապրանքներով ու մասնավոր բեռներով գնացքները, ավազակային հարձակումների հետևանքով անհնար դարձան ավտոմոբիլային փոխադրումները: Շրջափակման նպատակով կատարված հանցագործ գործողությունների արդյունքում Ադրբեջանը տիրացավ Լեռնային Ղարաբաղի համար նախատեսված բեռների ջրամայակ հազարավոր վագոնների: Անասնազոդությունն ու հացահատիկային դաշտերի հրդեհումը պետական մակարդակ էին քննուցնել:

Լեռնային Ղարաբաղի հայկական գյուղերի բռնագաղթի հետևանքով Ադրբեջանը յուրացրեց մեծ քանակությամբ բնակելի տներ, գյուղատնտեսական տեխնիկա, ցանքատարածություններ, գյուղատնտեսական կենդանիներ...

Աստվեչապես գյուղատնտեսական բնույթ ունեցող Լեռնային Ղարաբաղի տնտեսության վրա հատկապես ծանր անդրադարձան անասունների գողությունն ու հացահատիկային դաշտերի հրդեհումներն ու կորուստները: Հանրապետության տարածքում կատարված հետազոտությունները բացահայտեցին հացահատիկային դաշտերի ու գյուղատնտեսական անասունների կորստի հետևյալ պատկերը՝ ըստ ԼՂՀ-ի շրջանների¹⁷⁴:

Այս շրջանում գյուղատնտեսական կորուստները համարյա 100% կազմում էին հացահատիկային դաշտերի և անասունների կորուստները: Այս շրջանում գյուղատնտեսական կորուստները համարյա 100% կազմում էին հացահատիկային դաշտերի և անասունների կորուստները:

Խոշոր եղջերավոր անասուն՝ ԽՆԱ
 Մանր եղջերավոր անասուն՝ ՄՆԱ

Հաղորդի շրջան

Բնակավայր	Կ Ե Գ Պ Ա Գ Ի Ը Կ Ի Բ		
	ԽՆԱ	ՄՆԱ	խոզեր
Հաղորդ ալան	10	557	700
գ. Մեխրաշեն	37	—	158
գ. Պետանց	10	—	126
գ. Ուխտամոր	665	1132	499
գ. Տող	900	3480	1100
գ. Տուսի	430	—	500
գ. Մեծ Քաղար	700	1907	515
գ. Ազոխ	300	3480	1000
գ. Հին Քաղար	150	700	170
գ. Բանամոր	27	—	210
գ. Մամոր	200	—	220
գ. Ասաբել	363	876	122
գ. Խանձամոր	270	640	100
գ. Խճարկոյ	180	—	200
գ. Արեշատ	510	—	315
Ընդամենը	4192	11672	6041

Հաղորդի շրջանում մինչև 1996 թ. հացահատիկային արտերի հրդեհում չի արձանագրվել սակայն 1996 թ. հունվարին, գինադադար կնքելուց երկու տարի անց, աղբբեջանցի զինվորները, օգտագործելով հրկիզող հրթիռներ, վառեցին 400 հա աշնանա-ցանի արտերը: Բացի այդ, 1991 թ. մայիս-հունիս ամիսներին Հաղորդի շրջանի բունագայթի ենթարկված 13 հայկական գյուղեր հարկադրաբար թողել են բնդհանուր հաշվով 2716 հա աշնանա-ցանի արտեր: Այդ նույն տարում Հաղորդի շրջանի բնակչությունը գրկված է եղել 4055 հա մատիկային կուլտուրաների ցանքատու-րածությունների քիչքը հավաքելու հնարավորությունից:

Մարտունու շրջան

Բնակավայր	Կ Ե Գ Պ Ա Գ Ի Ը Կ Ի Բ			Այլված արտեր (հա)
	ԽՆԱ	ՄՆԱ	խոզեր	
Մարտունի ալան	195	—	—	160
գ. Քաղավարդ	100	12	—	150
գ. Օնխեր	100	75	—	250
գ. Սխտորաշեն	21	44	—	70
գ. Հեր-հեր	—	—	—	255
գ. Մովսեսի	—	—	—	100
գ. Խեթիսան	—	—	—	85
գ. Քերք	13	—	—	—
գ. Քարամունջ	5	—	—	150
գ. Սու	64	229	—	460
գ. Մանկալուշեն	229	—	—	154
գ. Մարտար	121	25	204	400
գ. Խնուշինակ	—	74	—	—
գ. Մուշկարատ	14	—	—	—
գ. Հաղորդի	165	—	132	—
գ. Մովսեսաշեն	45	—	—	40
գ. Ննգի	—	—	—	15
գ. Պատավայրուք	15	—	—	10
գ. Առկարի	96	150	—	115
գ. Բերրաշեն	430	250	—	300
գ. Եմիշան	44	—	—	—
գ. Աշան	43	50	—	250
գ. Նորշեն	153	102	—	100
գ. Հացի	61	—	—	80
գ. Մյուրիշեն	82	84	—	134
Ընդամենը	2019	1104	386	3279

Շուշիի շրջան

Բնակավայր	Կ Ե Գ Պ Ա Գ Ի Ը Կ Ի Բ		
	ԽՆԱ	ՄՆԱ	խոզեր
գ. Կիթով (Հինշեն)	1100	580	210
գ. Մեծշեն	680	250	150
գ. Նդմանող	550	350	270
գ. Մաղկամոր	43	27	16
գ. Քարինտակ	92	35	—
Ընդամենը	2465	1242	646

Յուզակում նշված Շուշիի շրջանի ստաջին չորս գյուղերը բունգադրել են 1991 թ. մայիսին, չհավաքած թողնելով 1319 հա աշնանացանի ցանքատարածություն:

Պակերանի շրջան

Բնակավայր	Կ Ե Ն Գ Ա Ն Ի Ը Ն Ի ր		
	ԽեճԱ	ՄեճԱ	Խոզեր
գ. Կոմիտեականի	120	92	105
գ. Փիրքամուղ	390	205	50
գ. Ալբուրսուղ	120	—	20
գ. Խրամորթ	240	312	—
գ. Ճագրուխ	90	30	—
գ. Խանաբաղ	380	130	—
գ. Բալուջա	151	—	10
գ. Շոշ	531	—	—
գ. Մեմուխեն	175	56	—
Ընդամենը	2187	825	225

Մարտակերտի շրջան

Բնակավայր	Կ Ե Ն Գ Ա Ն Ի Ը Ն Ի ր			Այրված սրբեր (հա)
	ԽեճԱ	ՄեճԱ	Խոզեր	
1	2	3	4	5
ք. Մարտակերտ	3552	24708	25372	940
գ. Քոլասուկ	717	247	450	—
գ. Քրդուտ	310	113	218	—
գ. Գամանկեր	326	60	534	—
գ. Վանք	120	1080	110	98
գ. Շահնախուր	321	42	246	—
գ. Ծմակամուղ	412	110	692	—
գ. Առաջամոր	678	—	55	175
գ. Կիչան	415	211	1396	143
գ. Չրբան	1605	582	565	343
գ. Պողոսազոմեր	487	292	446	114
գ. Կյոթուն	767	352	566	265
գ. Կոնողոտ	519	496	477	276
գ. Վերին Հոռայտա	534	305	567	111
գ. Հարությունազոմեր	918	390	540	229
գ. Վաղուհաս	2042	1419	1105	155
գ. Գետավան	147	260	121	—

	1	2	3	4	5
գ. Չափսոր	3838	315	1705	—	256
գ. Զարթախաչ	121	201	107	—	85
գ. Հաթերք	3264	10629	1671	—	596
գ. Զապիկ	87	121	89	—	149
գ. Մեծշեն	1595	3719	1280	—	359
գ. Մոխրասուղ	1515	6185	1713	—	472
գ. Կերին Հոռասուղ	1064	10472	1291	—	602
գ. Գամրիլու	26	114	16	—	—
գ. Գյուրասուղ	220	322	100	—	167
գ. Զանյասուղ	1817	7002	1290	—	248
գ. Կոռասուտ	68	295	40	—	151
գ. Մեմուհա	49	75	14	—	24
գ. Մաղավաղ	2965	8978	2318	—	760
գ. Մյեճարիսկ	153	450	59	—	—
գ. Հանր Կանաթի	140	460	68	—	145
գ. Մառտուխ	230	193	90	—	160
գ. Թափշ	4282	16319	2440	—	1440
գ. Սերուբան	593	120	674	—	265
գ. Յարբնա	39	45	17	—	—
գ. Կարմիրավան	31	260	32	—	320
գ. Զյալերից	27	329	70	—	—
գ. Կանաթի	3349	98	26	—	770
գ. Վազանչի	653	241	1448	—	141
գ. Զալու	3607	7438	5403	—	1320
գ. Լեւինավան	1683	2771	2003	—	2320
գ. Հասան Կաթս	1073	417	46	—	630
գ. Մ. Սարով	30	31	11	—	—
Ընդամենը	47107	108427	55789	—	14229

Ճամույանի շրջան

Բնակավայր	Կ Ե Ն Գ Ա Ն Ի Ը Ն Ի ր			Այրված սրբեր (հա)	
	ԽեճԱ	ՄեճԱ	Խոզեր		
1	2	3	4	5	
Ճամույան ավան	905	1850	1119	—	420
գ. Վերինշեն	2241	9618	2474	—	921
գ. Հայ Պարիս	254	316	724	—	480
գ. Խարխալուրթ	167	202	423	—	140
գ. Գյուլիստան	615	2716	1957	—	290
գ. Էրբեջ	356	1561	74	—	390

1	2	3	4	5
գ. Մանուշիկ	465	548	92	460
գ. Բուզուխ	311	627	49	280
գ. Կարաչինար	654	532	954	410
գ. Մանավչեն	185	314	188	180
գ. Գաղտատ	208	354	64	120
Ընդամենը	6591	18638	8078	4091

Կորուստների վերորենյալ վիճակագրությանն անմրածելու է ավելացնել Կորուսակոկինո, Արբուտու, Արամի տեղավայրերի 30 հազար հա ցանքատարածությունը, ուր Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության բոլոր տնտեսությունները, բացառությամբ Շահումյանի շրջանի, վարելահողեր ունեին. 1989 թ. սկսած հալ բնակչությունը գրկված էր այդ տարածքներում աշխատելու հնարավորությունից Ադրբեջանի Ֆիզուլու շրջանին անմիջականորեն սահմանակից լինելու պատճառով:

Լեռնային Ղարաբաղի շրջափակումը, բունագայթերը, հողահանդակների անօրինական առգրավումները, հացահատիկային դաշտերի ճրղենումները, էլեկտրաէներգիայի անջատումները, ջրատար խողովակների պայթեցումներն ու թունավորումները, անասունների հափշտակությունները դժվար վերականգնվող վնաս հասցրին երկրի տնտեսությանը:

Ստեփանակերտի ջրային տնտեսության տեղեկանքի համաձայն Ստեփանակերտ քաղաքը ջուր է ստանում օրական 6,5 հազար խորանարդ մետր ընդհանուր արտադրովականության երեք մակերեսային աղբյուրներից: 1988—1991 թթ. ներառյալ ժամանակամիջոցում պայթեցումների, կանխամտաված աղտոտումների և այլ վնասարարությունների պատճառով ջրային տնտեսության գրասենյակը 330 հազար ամերիկյան դոլարի չափով վնաս է կրել: 1991 թ. նոյեմբերի վերջին Ադրբեջանի արևելահայ պատճառով քաղաքը գրկվել է պայթեցված ջրամուկայ կայաններում փառային-վերականգնողական աշխատանքներ տանելու նկարավորությունից: Ստեփանակերտի ջրամատակարարումը պակասել է 77%-ով: 1991 թ. դեկտեմբերի 6-ից, Լեռնային Ղարաբաղ մտնող Էլեկտրաէներգիայի լրիվ անջատումից հետո, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության մայրաքաղաքը գրկվեց հաս ջրի

մնացյալ 23%-ից, որը քաղաք էր մտնում միջ կաշանների օգնությամբ ու արտեզյան ջրհորերից: Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության մայրաքաղաքը լրիվ գրկված էր ջրամատակարարումից 1991 թ. դեկտեմբերի 6-ից մինչև 1992 թ. մայիսի 24-ը, որը սպասուհայի էր անդին տարափոխիկ ճիվանդությունների բունըլման, ինչպես նաև պատճառ եղավ քաղաքի կոյուղային ցանցի մեծ մասի շարքից դուրս գալուն: 1988—1991 թթ. ներառյալ ժամանակամիջոցում Ստեփանակերտի ջրամատակարարման ցանցում կատարվել են հետևյալ վնասարարությունները:

1. Ջրատարի պայթեցում՝ 28 անգամ,
2. Ջրահավաքի պայթեցում՝ 13 անգամ,
3. Կանխամտաված աղտոտում՝ 2 անգամ,
4. Կանխամտաված թունավորում՝ 1 անգամ:

Բացի այդ, ջրամուկայի սանիտարական գոտում արձանագրված է գինված տիպակաշին հարձակման երեք դեպք:

Ստեփանակերտի թնակիչները օգտվում էին սակավաթիվ բնակված աղբյուրներից՝ ջրի համար հարկադրաբար բացմամբ մերթեր կանգնելով հրանոթային գնդակոծության տակ:

Կոյությունն ավելի բարվոք չէր էլեկտրաէներգիայի մատակարարման գործում:

Լեռնային Ղարաբաղը էլեկտրաէներգիա ստանում է տաննահանգից ադրբեջանական շրջանների միջոցով: 1988 թ. Ադրբեջանի էլեկտրական հարողիչների պարբերական անջատումներ, 1988—92 թթ. ընթացքում 330 կիլովատտ հզորությամբ ԵԿ-ից «Ստեփանակերտակայան» 1 և 2 110 կիլովատտ հզորությամբ ԵԿ-ի օդային գծերն անջատվել են 88 անգամ՝ 374 ժամ ընդհանուր տևողությամբ: Կշված գծերը սնում էին Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության մայրաքաղաքն ու Ստեփանակերտը: 1992 թ. հունվարի 7-ին Ադրբեջանի ջրային տարածքում դրանց ավերման հետևանքով Ստեփանակերտն ու Սակերանի շրջանը էլեկտրաբաժնությունից լրիվ գրկվեցին:

Մարտում շրջանը էլեկտրաբաժնությանը սնուցող 110 կիլովատտ հզորությամբ ԵԿ-ը 1988—92 թթ. ընթացքում անջատվել է 51 անգամ՝ 168 ժամ ընդհանուր տևողությամբ: 1992 թ. հունվարի 29-ից Մարտում շրջանը լրիվ գրկվել է էլեկտրաէներգիայից:

Սակայն, նահանջելով, աղբրեջանցի զինվորները աշխատում էին լիովին ոչնչացնել թողնվող բնակավայրերը: Այդ նակատագրին արժանացան Հաղորթի, Ամերիանի, Մարտակերտի շրջանների գյուղերից շատերը, որոնք սպառազարկել էին ԼՂՀ-ի Պաշտպանության բանակի ստորաբաժանումների կողմից:

Աղբրեջանի նահանջող զինվորները ոչնչացնում էին ոչ միայն հայկական, այլ նաև աղբրեջանաբնակ գյուղերն ու քաղաքները: Այդպես աղբրեջանցի զինվորների կողմից լիովին հրդեհվեցին Լաչինի շրջանի բոլոր բնակավայրերը, Աղզամ շրջենտորենը, ճույն շրջանի շատ գյուղեր, քազմաթիվ զինու գործարաններ ոչնչացվեցին Աղջամի ու Ֆիզուլու շրջաններում, պաթեցիվեց Խառի-Սու ջերմուկարածական համայնքը Քյարաջարի շրջանում և այլն: Այդ կապակցությամբ օգտագործված վիթխարի ֆինանսական միջոցներն ու պայթուցիկ նյութերի մեծ քանակությունը հիմք է տալիս ստելու, որ Աղբրեջանի կողմից կիրառված «խանձված մոլի» քաղաքականությունը կրում էր պետական բնույթ:

Աղբրեջանի կողմից իրագործված նման քաղաքականությունը անուղղելի կորուստներ հասցրեց Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության տնտեսությանը: Ինչ մինչև 1994 թ. մայիսի զինադադարը և հատկապես դրանից հետո ԼՂՀ-ի իշխանությունները հայտնվեցին ավերված բնակարանային ֆոնդը վերականգնելու անհրաժեշտության փաստի առաջ: Ուղղակիապես ագրեսիայի հետևած վանքերը հիրավի աղետալի էին: ԼՂՀ-ում անց կացված հետազոտությունները պարզեցին պետական բնակարանային ֆոնդի ու մասնավոր տների ավերման հետևյալ պատկերը*:

Հաղորթի շրջան

Հաղորթ այլան— 120 սեփական տուն և պետական բնակֆոնդի 25 բնակարան, Թաղառես գյուղ— 28 տուն, Վարդաշեն գյուղ— 4 տուն, Կեմրակուն գյուղ— 15 տուն: Թաղ գյուղ— 15 տուն, Այգնատան գյուղ— 57 տուն, Նորաշեն գյուղ— 42 տուն, Մեյրաշեն գյուղ— 21 տուն, Պետանց գյուղ— 27 տուն, Խրանջուխ գյուղ— 35 տուն, Ակնաղբյուր գյուղ— 32 տուն, Ախուլա

* Մտեխանակերտ քաղաքի վերաբերյալ նեղիմակը ներքի տակ նշված տվյալներ չի ունեցել (խմբ.):

գյուղ— 36 տուն, Ուխտանոթ գյուղ— 60 տուն, Ջրակուս գյուղ— 2 տուն, Մալխամանոթ գյուղ— 2 տուն, Տող գյուղ— 26 տուն, Թաղառես գյուղ— 4 տուն, Միխրենես գյուղ— 2 տուն, Տառի գյուղ— 4 տուն, Մեծ Թաղլար գյուղ— 4 տուն, Ազդիս գյուղ— 4 տուն, Կրպակոնիկ գյուղ— 35 տուն, Տոր գյուղ— 11 տուն, Բանաձոր գյուղ— 80 տուն, Քարազուխ գյուղ— 60 տուն, Ջրաբերդ գյուղ— 40 տուն, Մամնոր— 50 տուն, Մարիենի գյուղ— 20 տուն Սարալանջ գյուղ— 25 տուն, Առաքել գյուղ— 73 տուն, Խանձանոթ գյուղ— 56 տուն, Խճաբերդ գյուղ— 11 տուն, Արևշատ գյուղ— 110 տուն:

Մարտունու շրջան

Մարտունի այլան— 620 սեփական տուն ու պետական բնակֆոնդի 35 բնակարան, Թաղավաղ գյուղ— 28 տուն, Շիխեր գյուղ— 42 տուն, Սխտորաշեն գյուղ— 4 տուն, Հեր-Հեր գյուղ— 11 տուն, Խերխան գյուղ— 4 տուն, Քերթ գյուղ— 12 տուն, Քարանուճ գյուղ— 1 տուն, Սուս գյուղ— 73 տուն, Մանկալաշեն գյուղ— 67 տուն, Շարատար գյուղ— 111 տուն, Խմուշինակ գյուղ— 36 տուն, Մուշկապատ գյուղ— 3 տուն, Հաղորտի գյուղ— 8 տուն, Ննգի գյուղ— 20 տուն, Պատավայրուք գյուղ— 1 տուն, Կաղարծի գյուղ— 59 տուն, Բերդաշեն գյուղ— 131 տուն, Աշան գյուղ— 16 տուն, Նորշեն գյուղ— 55 տուն, Հաջի գյուղ— 3 տուն, Մյուրիշեն գյուղ— 22 տուն, Ալիուռ գյուղ— 21 տուն, Կարմիր Շուլա գյուղ— 79 տուն:

Շուշիի շրջան

Շուշի քաղաք— 426 սեփական տուն ու պետական բնակֆոնդի 178 բնակարան, Քարինտակ գյուղ— 58 սեփական տուն ու պետական ֆոնդի 1 բնակարան, Կիրով գյուղ (Հիենի)— 35 սեփական տուն ու պետական ֆոնդի 3 բնակարան, Մեծշեն գյուղ— 4 տուն, Եղծանող գյուղ— 35 սեփական տուն ու պետական բնակֆոնդի 1 բնակարան:

Ասկերանի շրջան

Ասկերան այլան— 307 սեփական տուն ու պետական բնակֆոնդի 10 բնակարան, Նախիջևանիկ գյուղ— 109 տուն, Փյոթջուսակ գյուղ— 118 տուն, Արանգամին գյուղ— 32 տուն, Այրուլաղ

գյուղ— 50 տուն, Գամրազ գյուղ— 15 տուն, Խրամոբք գյուղ— 138 տուն, Ֆարուխ գյուղ— 14 տուն, Խանաբաղ գյուղ— 118 տուն, Բլաթակ գյուղ— 4 տուն, Կոտազգյուղ— 53 տուն, Սարդարաշեն գյուղ— 16 տուն, Սեդիշեն գյուղ— 5 տուն, Խնձրիստան գյուղ— 18 տուն, Բաղսարա գյուղ— 50 տուն, Բաղուջա գյուղ— 35 տուն, Խանաձախ գյուղ— 7 տուն, Ընշ գյուղ— 36 տուն, Գաշուշեն գյուղ— 16 տուն, Մխիթարաշեն գյուղ— 9 տուն, Կարմիր գյուղ— 9 տուն:

Մարտակերտի շրջան

Մարտակերտ շրջակներում— 2618 սեփական տուն և պետական բնակֆոնդի 753 բնակարան, Փոլստակ գյուղ— 2 տուն, Վանք գյուղ— 43 տուն, Ծմակահող գյուղ— 2 տուն, Առաջաձոր գյուղ— 29 տուն, Կիչան գյուղ— 53 տուն, Չղբրան գյուղ— 192 տուն, Պուղսագումեր գյուղ— 105 տուն, Դյանքն գյուղ— 119 տուն, Կոնդուտ գյուղ— 168 տուն, Վերին Հոռաբաղ գյուղ— 140 տուն, Հարությունագումեր— 130 տուն, Վարդուհաս գյուղ— 327 տուն, Գետական գյուղ— 160 սեփական տուն ու պետական բնակֆոնդի 6 բնակարան, Չափար գյուղ— 121 տուն, Զարդախաշ գյուղ— 65 տուն, Հաթերք գյուղ— 876 տուն, Զագիկի գյուղ— 52 տուն, Մեծշեն գյուղ— 207 տուն, Մելիքաբաղ գյուղ— 257 տուն, Աղաբեկալիջ— 61 տուն, Կերքին Հոռաբաղ— 370 տուն և պետական բնակֆոնդի 8 բնակարան, Դամիրլու գյուղ (Ծաղկաշեն— 65 տուն, Գյուլաբաղ (Վարդաձոր)— 169 սեփական տուն և պետական բնակֆոնդի 10 բնակարան, Զանյաթաղ— 270 տուն, Կուսապառ գյուղ— 168 տուն, Մեմեման— 27 տուն, Մազալուզ գյուղ— 328 տուն, Մինգրեղակ գյուղ— 97 տուն, Հակոբ Կանարի գյուղ (Լյուլլասազ)— 84 տուն, Մատաղխ գյուղ— 482 տուն, Թալիշ գյուղ— 670 տուն, Սեյալուան գյուղ— 130 տուն, Ֆարքեջա գյուղ— 41 տուն, Կարմիրական գյուղ— 120 տուն, Քաջափան գյուղ— 27 տուն, Ջրաբերդ գյուղ— պետական բնակֆոնդի 108 բնակարան, Լեռնարխ գյուղ— 100 տուն, Դազանջի գյուղ— 82 տուն, Չալլու գյուղ (Այգեուտան)— 1020 տուն, Լեճիմնակ գյուղ— 1860 սեփական տուն ու պետական բնակֆոնդի— 26 բնակարան, Հասան-Դաշա գյուղ (Հակվաշուր)— 250 տուն, Մարալյան Սարով գյուղ— 60 տուն:

Շահումյանի շրջանի ցարդ բունագրաված բնակավայրերն ունեցել են հետևյալ բնակֆոնդը:

Շահումյան ավան— 1216 սեփական տուն ու պետական բնակֆոնդի 25 բնակարան, Վերինշեն գյուղ— 1567 տուն և պետական բնակֆոնդի 5 բնակարան, Կարաչինար գյուղ— 945 տուն ու պետական բնակֆոնդի 4 բնակարան, Գաղթուտ գյուղ— 175 սեփական տուն և պետական բնակֆոնդի 1 բնակարան, Մանասիշեն— 160 սեփական տուն և պետական բնակֆոնդի 1 բնակարան, Խարխաձախ— 180 սեփական տուն և պետական բնակֆոնդի 1 բնակարան, Գյուլխասան գյուղ— 350 սեփական տուն և պետական բնակֆոնդի 1 բնակարան, Հայ Պարխ գյուղ— 310 սեփական տուն և պետական բնակֆոնդի 1 բնակարան, Էրքեջ գյուղ— 421 սեփական տուն և պետական բնակֆոնդի 1 բնակարան, Բուզլուխ գյուղ— 303 սեփական տուն և պետական բնակֆոնդի 1 բնակարան, Մանաշիղ գյուղ— 156 սեփական տուն և պետական բնակֆոնդի 1 բնակարան: Շահումյանի շրջանից փաստորեն լրիվ բռնագաղթի է ենթարկվել նաև Ռուս Պարխ գյուղի ռուս բնակչությունը՝ թողնելով այնտեղ 380 սեփական տուն և պետական բնակֆոնդի 1 բնակարան:

Քանգիկ ու ավերվել են ոչ միայն բնակելի տները, այլև ստանք բացառությամբ բոլոր ձեռնարկությունները, հաղորդակցման միջոցները, հասարակական-կենցաղաշին, մշակութային մշակույթյան օբյեկտները, թշվառական հաստատությունները...

Հրետանային գերակռծությունների ու օդային ուժերի ռմբակոծությունների, այլ և վնասարարական գործողությունների հետևանքով **Ստեփանակերտ քաղաքում** ավերվել են. Դարաբաղի մետաքսի կոմբինատը, Ստեփանակերտի կոնդեմատորների գործարանը, Ստեփանակերտի էլեկտրատեխնիկական գործարանը, Դարաբաղի գինու գործարանը, գյուղմթեխանների գործարանը, Մաճալու-ի-տունի գործարանը, Ստեփանակերտի կամուրջի գործարանը, Ստեփանակերտի մսի կոմբինատը, Ստեփանակերտի կոշիկի գործարանը, Ստեփանակերտի կաթի գործարանը, Ստեփանակերտի հացաբուլկեղենի գործարանը, Ստեփանակերտի արղշինկոմբինատը, շինանյութերի կոմբինատը, «Արցախիշինություն» գլխավոր ձեռնարկությունը, «Ջրուղ-կոյուղ» գրասենյակը, ջերմային տնտեսության վարչությունը, շինվերանորոգող վարչությունը, կուլթատեխնիկական ինվենտարիզացիոն բյուրոն, Լեռնային Դարա-

քաղի հետուստա-նադիմադրությունների կոմիտեի շենքը... Նախա-
դպրոցական ու դպրոցական 22 հիմնարկություն, հանրակրթական
հիվանդանոցը, մանկական հիվանդանոցը, ծննդատունը, տարբեր
կուրյուզային դիսպանսերը, ուսուցչաբանական դիսպանսերը, սե-
տորշման կենտրոնը, հանրակրթական սանիտարաբալնիմիտր-
գիական կայանը, շտապ օգնության քաղաքային կայանը, 3 պոլի-
կլինիկա, 57 բժշկական կետ, միջնակարգ տեխնիկական ու բարձ-
րագույն կրթության 9 հաստատություն, մշակույթի 6 օջախ: Ըստ
Էտյժան, 1992 թ. սկսած քաղաքում գործող ոչ մի ձեռնարկություն
չէր մնացել:

Հարյուրի շրջանում Ալբերջանի ագրեսիայի և 13 գյուղերը
ժամանակավոր բռնազավթելու, հրետանային գնդակոծությունների
ու օդային ուժերակոծությունների հետևանքով ոչնչացվել են, ա-
սֆալտի գործարանը, 3 գինու գործարան, մեկ բեդուինյան կետը,
տեղական արդյունաբերության կոմբինատը, արդյունաբերական ու
մթերային 13 պահեստ, բրդի բեդուինյան կետը, 37 կովանոց, խոզի
18 ֆերմա, 1 հորթանոց, թռչնաբուծական 5 ֆերմա, տարրական
և միջնակարգ 23 դպրոց, բժշկական 20 հաստատություն, կուլտու-
րայի 28 տուն, անտրական 32 օբյեկտ, հասարակական սենդի 4
օբյեկտ, կենցաղապատարկման 20 օբյեկտ, հատարակական մշա-
կութային 62 օբյեկտ, ջրամատակարարման 25 օբյեկտ, կապի 11
օբյեկտ և կաբելային կապի 66 կմ գիծ, 183 կմ էլեկտրահաղորդիչ
գիծ և 37 ալլ օբյեկտներ:

Մարտունու շրջանում ոչնչացվել են, տարրական ու միջնա-
կարգ 6 դպրոց, 8 մանկապարտ-մանկապարտեզ, բժշկական 7
հաստատություն, հասարակական-մշակութային 9 օբյեկտ, անե-
տրական 6 օբյեկտ, հասարակական սենդի 7 օբյեկտ, արդյունա-
բերական մթերային 19 պահեստ, կենցաղ-սպասարկման 30 օբ-
յեկտ, 21,7 կմ ջրատար խողովակ, ջրամատակարարման 22 օբ-
յեկտ, կապի 15 օբյեկտ և կաբելային կապի 87 կմ գիծ, 78 կմ
էլեկտրահաղորդիչ գիծ, թռչնաբուծական 1 ֆերմա, 35 կովանոց
ու խոզի ֆերմա, մեքենատրակտորային 2 կայան, մեկական էլեկ-
տրական աղաց ու ջրաղաց և 22 ալլ օբյեկտներ:

Շուշիի շրջանի կորուստները կազմել են. դպրոցական ու նա-
խադպրոցական 10 հաստատություն, բժշկական 16 հաստատու-
թյուն, հասարակական-մշակութային 8 օբյեկտ, անտրի 25 օբ-
յեկտ, հասարակական սենդի 9 օբյեկտ, կենցաղ-սպասարկ-

ման 29 օբյեկտ, 12,5 կմ ջրատար խողովակ, կապի 13 օբյեկտ,
71 կմ էլեկտրահաղորդիչ գիծ և 34 ալլ օբյեկտներ:

Ասկերանի շրջանում ավերվել ու հորեմվել են. հացաբուլկե-
ղենի 1 գործարան, գինու 1 գործարան, ոչպակոնոլային խմիչքների
1 գործարան, արդյունաբերական, մթերային 42 պահեստ, հասա-
րակական սենդի 5 օբյեկտ, 72 կովանոց, թռչնաբուծական, խոզա-
բուծական ֆերմա, նախադպրոցական 3 հաստատություն, տար-
րական ու միջնակարգ 7 դպրոց, մշակույթի 14 օբյեկտ, բժշկական
7 հաստատություն, անտրի 15 օբյեկտ, ջրատար խողովակ՝ 13,5
կմ, կապի 6 օբյեկտ, 52 կմ էլեկտրահաղորդման գիծ, 168 միավոր
գյուղատնտեսական տեխնիկա, 29 տարբեր օբյեկտներ:

Մարտակերտի շրջան— Ստեփանակերտի կոնդենսատորների
գործարանի 2 ֆիլիալը, գինու 1 գործարան, ծխախոտի 1 գործարան,
տղոցգործարանը, նախադպրոցական 47 հաստատություն, տար-
րական ու միջնակարգ 51 դպրոց, մշակույթի 46 օբյեկտ, բժշկա-
կան 44 հաստատություն, անտրի 27 օբյեկտ, հասարակական
սենդի 30 օբյեկտ, կենցաղ-սպասարկման 47 օբյեկտ, կապի 31
օբյեկտ, էլեկտրամատակարարման 3 օբյեկտ, 201 կմ բարձր լար-
վածության էլեկտրահաղորդման գիծ, 146,5 կմ ջրատար խողո-
վակ, արդյունաբերական ու մթերային 271 պահեստ, անասնա-
պահական ու թռչնաբուծական 65 ֆերմա, անասնապահական 1
համալիր, 1 ջրաղաց, 471 ալլ օբյեկտներ:

Ճամուճանի շրջանը կորցրել է. նախադպրոցական 34 հաս-
տատություն և տարրական ու միջնակարգ դպրոց, բժշկական 21
հաստատություն, մշակույթի 34 օբյեկտ, անտրի 78 օբյեկտ, հա-
սարակական սենդի 25 հաստատություն, կենցաղ սպասարկման
ման 50 օբյեկտ, հացաբուլկեղենի 1 գործարան, կապի 25 օբյեկտ,
326 կմ էլեկտրահաղորդման գիծ, 228 կմ ջրատար խողովակ, 164
ալլ օբյեկտներ, աղ թվում գիսում հիանալիս, գինու գործարան,
պահածոների գործարան, կենցաղսպասարկման կոմբինատ:

Վերը բերված թվերում բացակայում են տնային թռչունների,
փչացված ու արտապայրիքի վերածված խաղողի ագիկների, հա-
փըշտակված գյուղատնտեսական տեխնիկայի, քանդված վարչա-
կան շենքերի, քաղամայա տնկիների, բանջարեմոցային ու քու-
տանային կուլտուրաների, կերային կուլտուրաների, քայքայված
տնտեսական կապերի, ինչպես նաև շրջափակման, ուղամակ
գործողությունների, բռնազավթի, կոնային Ղարաբաղի հակա-

կան բնակավայրերը ժամանակավոր բռնագրավելու հետևանքով առաջացած վնասների վերաբերյալ տվյալները...

Աղյուսակի ռազմական ագրեսիայի հետևանքով Լեռնային Ղարաբաղի տնտեսությանը պատճառած կորուստները տվյալներովն ալն, ինտրին, հնարավոր է հաշվարկել քաղաքական մեծ ճշգրտությամբ: Միայն թե ո՞ր տարադրամով կարելի է գնահատել մարդկային կորուստները, մայրերի, աչիների, երեխաների արցունքները: Ո՞ր տարադրամով կարելի է փոխհատուցել մարդկային կյանքը, երեխաների, որոնք այնպես էլ չհասցրին ծնվել, անկախ ազգային պատկանելությունից:

ԱԳՐԵՍԻԱՅԻ ԽՍՂԱԳ ԶՈՂՆԵՐԸ

Պատերազմը, անշուշտ, արեւմուտքի եղավ նաև Աղյուսակի Հանրապետության համար, որի բնակչությունը հարկադրված էր գնալ դեպի մահ՝ հաճում իր առաջնորդների քաղաքական կերպարաններին: Կ. Բաղիրով, Ա. Վեզիրով, Ա. Մուսախիբով, Յա. հաբան, Ռոդիկ Ա. Մուսախիբով, Ա. Ալիև (Էլչիբեկ), Հ. Ալիև՝ Աղյուսակի առաջնորդների արագատիպ իմաշարովիկ մեջ, 1988 թ., լուրջաբանչյուրն իշխանության է եկել Լեռնային Ղարաբաղի խնդիրը ոչ թե իսլալադ, քաղաքակիրթ ճանապարհներով, այլ հատկապես ռազմական մեթոդներով լուծելու խոստումների օգնությամբ:

Այդ առումով ուշագրավ է 1992 թ. նոյեմբերը, երբ Աղյուսակի ներքին գործերի մինիստր Ի. Համիդովի մատուցմամբ շահագրգիռ երկրների քաղաքական շրջանակներում սկսեցին խոսել տարածաշրջանում միջուկային զենքի պատմակիրի, և հետևապես դրա կիրառման անկախության մասին: Համիդովի պնդում էր, որ Աղյուսակը վեց միջուկային ռումբ ունի և, «եթե հայերը ինչի չզան, նա կկարգադրի միջուկային հարված հասցնել Երևանին»¹⁷²:

Ռուսական որոշ աղբյուրներ հերքում էին որևէ միջուկային զենքի գոյության փաստը Աղյուսակում, մյուսները էլիս ժխտում դրա հնարավորությունը: «Բաց չէ որ ըստ լուրերի այնտեղ (Աղյուսակում) — խմբ.) միջուկային լցունով «օդ-երկիր» հրթիռներ կան»¹⁷³:

Ուշագրավ է, որ ելույթովան ու աներիկյան հատուկ ծառայությունները երկրորդ հայտնեցին, որ Աղյուսակում որոշ քանակությամբ նման զենք կարող է մնացած լինել ԽՍՀՄ կազմալուծման ժամանակաշրջանից:

1992 թ. նոյեմբերին Աղյուսակը ԷԿՀ-ի տարածքի զավթել էր 2,7 հազար քառակուսի կիլոմետր, հանրապետության բնակչության գերեկ մեկ կրողովին, այլևի քան 48 հազար մարդու՝ ստիպել թողնել մշտական բնակավայրերը: Նույն թվականի դեկտեմբերին Թուրքիան Աղյուսակում ծառայելու համար նրանցալ գնվորական-սրաների՝ հավաքագրում հայտնաբերեց, խոստանալով նրանք «7500 ԱՄՆ դոլար աշխատավարձ՝ «զարկոնք» հիմնադրամ-հրթիռ»¹⁷⁴:

Ռազմական գործողությունների որոշ ընթացքում Աղյուսակում չպահվեց մի քաղաքական կազմակերպություն, որը դարձաբալյան խնդրի լուծման խաղաղ ճանապարհի առաջարկեր: «Ե՛վ Աղյուսակի նոր ղեկավարությունը (հավաքահ Հ. Ալիևը, խմբ.), և՛ ընդդիմության առաջնորդները լեռնային դարաբալյան հակամարտության ռազմական լուծում էին պնդում: Աղյուսակում բանակի համար համընդհանուր գորակոչ է անց կացվում»¹⁸⁰:

Հասնայա աղյուսակի զինվոր Փանահ Մահիախիլը ներկայացնում է գորակոչի որոշ հանգամանքներ. «Ի՞նչ վեցրդին բանակ ուղղակի տնից: Ես զինվորական տոմսս նույնիսկ պատեցի, բաց հորը պինգ: Իսկ զինվորիսարիատում հանդիպեցի դպրոցական ընկերոջ՝ Փանիին: Դե նրան թողեցին առն: Իրա ազգականները հավաքել էին 20 հազար և, հավանաբար, փորկացնել էին»¹⁸¹:

«...Այդ մարդիկ նույնիսկ իբրև զերիներ, իսկպաես, բոլորովին զինվորականի տեսք չունեին: Ոչ թե գորակոչային տարիքի կրիտասարդություն՝ այլ 30—40 տարեկան քնտանիքի հայրեր: Ոչ բոլորն էին բանակում ծառայել, ո՞նեք զինվորական կոչումներ ստացել էին բուհում: Ասում են, ծանուցագրով զինվորիսարիատ հավաքի են կանչվել: Նաև ասում են, որ հարուստներն ու ազդեցիկ մարդիկ Ղարաբաղ գնալով ազատվում են փրկվելով, և դրա համար գորակոչում են ում պատահի: առանց հաշվի առնելու քնտանեկան դրությունն ու առողջական վիճակը»¹⁸²:

«Նրանք պատմում են, որ իրենց բոլորին գորակոչել են նույն բերին: Վարձեցրել են միայն մի ամիս ու անմիջապես մարտի նետել: Նրանց հրամանատարը, պահեստի սպա, էրբեք չի ծառայել բանակում... Հաճախ գորակոչում են հիվանդ մարդկանց»¹⁸³:

«Ղարաբալյան հեռուստատեսության ապարատային բաժնում աչքի էինք անցկացնում ռազմավարական հենց նոր նկար-

բանակամ կադրերը: Լիբանին ձորակն է՝ ամբողջովին ծածկված աղբրեջանցի գոհված գինձորների դիակներով: Խցիկը կենտրոնանում է՝ խոշոր պլանով ցույց տալով մետաձների դեմքերը, ջահկներ են, երբեմն դեռ տղա: Արդեն ոչինչ չարտահայտող բաց բերաններ ու աչքեր: Հստակ երևում է, որ պատերազմում հրանք բոլորովին պատահական պերսոնաձներ են: Ես հետևում էի կողքիս հետաձների դեմքերին: Ո՛չ չարսիմոլություն, ո՛չ հրճակներ: Միայն կարեկցանք ու տարակարք. ինչպիսի՞ գըլխում կարող էր միտք ծագել ռազմաճակատ ուղարկել շփոթահար, վախժորած և, կասկածում են, կարգին կրակել չիմացող այս տղաներին: Ակամայից լարակացնում ես: Ինչ-որ սկիին այս պատերազմում զոհեր են հարկավոր: Ծանկալի կլինեք հասկանալ. ինչի՞ գոհասեղանին: Ղարաբաղյան բանակի կորուստները բավականաչափ ճշգրիտ կարելի է որոշել աղբրեջանակամ կորուստները բաժանելով 17—20-ի»¹⁶⁷:

Կարելի է շատ օրինակներ բերել, բայց...
Նպատակահարմար ենք համարում մի քանի նմուշներ մեջ բերել աղբրեր տարիների աղբրեջանակամ քարոզչությունից. «...նա հայ է, թուրքական արյան ծարավի հայ: Նա կարող է օրերով չուտել, չխնել, բայց և մի օր էլ չի սպասի, ամսանց գոհնե մի կաթիլ արյան: «Թուրքի արյուն խմիր»,— հենում է ամեն անգամ, կրք հալը կռանում է իր մանկան օրորոցի վրա: «Կնձմանա՛ս՝ թուրք կսպանես»,— երգում է մայրը: Եվ իր ողջ հետազն կյանքում նա հազնցնում է իր այդ կիրքը, կշտակավոր միայն թուրքական արյունով...»

Մեր մանուկների արյունով են փորձում հրանք մարել սամանայական կրակը իրենց հոգիներում:

Թուրք ազերի, եղի՛ր գզաստ, պաշտպանի՛ր բեզ: Բո՛ր դեմ բռնամին է. դարավոր, դարավոր, դարավոր թշնամին: Բո՛ր ողջ կյանքում հիշի՛ր, գիտակցի՛ր այդ ճշմարտությունը»¹⁶⁸:

«Հաղթանակը մոտ չէ, իհարկե: Դեպի այն տանող ոչ բոլոր ուղիներն են տրոբված: Գրանք հարյուրավոր, հազարավոր զոհերով են ծածկվելու: Բաց միասնական պոռոկում ստոր թըշնամու դեմ բարձրացած աղբրեջանակամ ժողովուրդը կանգ չի ստնի ոչ մի բանի առաջ»¹⁶⁹:

«Ազգային գաղափարը, ճանապարհի սկզբում այնպես պայծառ ու գեղեցիկ, այժմ փոխվել-դարձել է ոչինչ: Գլխավոր խնդիր-

ներից մեկը, որը մենք որպես ազգ առաջիկայում պիտի լուծենք՝ Հայաստանի հանդեպ ռազմավարական հողթանակ տանկն է: Մեզ հարկավոր է հողթանակ, և մենք պիտի այն ձեռք բերենք»¹⁶⁷:

Աղբրեջանի գինված կազմավորումները հատկապես նման քարոզչության ազդեցության մեքքո էին գնդակոծում Լեռնային Ղարաբաղի բնակավայրերը: Չի կղել ոչ մի քաղաք, ավան կամ գյուղ, որը ենթարկված չլինի բարբարոսական հրետակոծության ու ունեակոծության, որոնց միակ նպատակը խաղաղ բնակչության բնացնելն էր:

Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության խաղաղ, ոչ զինվորական բնակչությունը Աղբրեջանի Հանրապետության կողմից սանձազերծած պատերազմի հետևանքով ծանր, անփոխարինելի կորուստներ կրեց: Աղբրեջանակամ բանակը սամանարտոյին գնդակոծում էր հրետանու համար հասանելի գոտում գտնվող բնակական բնակավայրերը: «...Հունիսի 19-ին հատրիցի արկն ընկավ նկուղ, որտեղ մարդիկ հրետակոծության ժամանակ պատրաստվել էին: Բոլոր ինը մարդն էլ տեղում սպանվեցին»¹⁶⁸:

Աղբրեջանը գնդակոծությունների ժամանակ օգտագործում էր հիմնականում «Գրաղ» կայանից հրթիռային համակարգերը, որի կիրառությունը բնակավայրերի դեմ միջազգային կոնվենցիաներով արգելված էր: «Նրանցից մեկը ծակեց շրջկոմի տանիքը, շենքի բոլոր ապակիները դուրս թռան ու առաստաղը ճարեց: Արևը թռավ ավելի հեռու, խփվեց ծառին, պայթեց և, ցրելով բեկորների հովհարը, սպանեց աղջկան: Ուրիշ դեպքում արկի պայթելու տեղից 40 մ հեռու մարդ սպանվեց: Իրև հարվածի տառաման շառավիղ էր ընդունենք նույն այդ առաքածությունը, սպա «Գրաղի» մեկ համազարկի ընդհանուր մակերևույթ կրակի ոչ պակաս, բան 12 հա: Մակարջ արկի պայթյունից 100 մ հեռու բեկորը ծակեց 10 սանտիմետր հաստությամբ քառակող գեներալ»¹⁶⁹:

Ոչազբավ է այն, որ Աղբրեջանի դեկավար դեմքերը չէին թաքցնում Լեռնային Ղարաբաղի բնակավայրերի հրետանային գնդակոծությունների փաստերը: «Ավելի քան հարյուր օր մենք ամեն օր ունեակոծում էինք Մտեփանակերտը, սակայն հաշիքը

չլեցին իրեն տներք.— հայտարարել է այդ հանրակատության պետական քարտուղարը

Եկտոմատային-գնդացրային, ճշանատու և հրետանային գնդակծուքունցների, օդային ուժակծուքունցների, սկսանքների վրա պայթուցների հետևանքով Ստեփանակերտ քաղաքում խաղաղ բնակչությունից զոհվել են. տղամարդ՝ 161, կին՝ 87, մինչև 16 տարեկան երեխա՝ 50: Հանրակատության շրջաններում՝ Արրիք-ջանի ագրեսիայի անմեղ զոհերի վշտակի վիճակագրության պատկերը հետևյալ տեսքն ունի:

Հողորտի շրջան

բնակավայր	տղամարդիկ	կանայք	երեխաներ
Հողորտի ավան	28	14	5
գ. Մեծ Թաղար	10	—	4
գ. Վանք	1	1	—
գ. Տոլ	7	5	2
գ. Այնաղբյուր	6	4	6
գ. Ազոխ	1	4	1
գ. Գրախտիկ	2	—	—
գ. Բանամոր	1	1	—
գ. Յոր	6	6	—
գ. Շամձոր	1	—	—
գ. Ուխտամոր	3	1	3
գ. Արիսալարով	2	2	—
գ. Խձաբերդ	2	1	—
գ. Խրմանուխ	1	—	—
գ. Աուսբեկ	1	—	—
գ. Թուղ	—	2	—
գ. Տավի	3	2	—
գ. Հակակո	1	—	—
գ. Հին Թաղար	4	1	—
գ. Պիտանց	2	1	—
գ. Այգեատան	3	1	—
գ. Աղիբաշեն	2	—	—
գ. Պիտրոսաշեն	2	—	—
գ. Բյուրաբո	2	5	—
գ. Մալբախամոր	1	—	—
գ. Թաղուտ	1	—	—
գ. Զրակուտ	1	1	—
Ընդամենը	96	53	13

Մարտունու շրջան

բնակավայր	տղամարդիկ	կանայք	երեխաներ
Մարտունի ավան	11	9	18
գ. Թաղավարդ	4	3	—
գ. Սիտորաշեն	1	1	—
գ. Զիկեր	8	3	1
գ. Հեր-Ֆեր	1	—	—
գ. Բերք	1	—	—
գ. Սու	3	4	3
գ. Մանրաշեն	3	4	2
գ. Մարտար	77	6	3
գ. Խնուշինակ	1	7	1
գ. Գեշի	—	—	1
գ. Կարմիր Շակու	9	6	3
գ. Մուշկարատ	1	—	—
գ. Հաղորտի	4	1	—
գ. Կոկոսաշեն	—	—	1
գ. Նեղի	—	—	1
գ. Կաղարծի	3	1	1
գ. Բերդաշեն	11	6	3
գ. Ելիջման	1	—	—
գ. Աջան	1	1	—
գ. Կողբեն	2	—	—
գ. Հացի	2	1	—
գ. Ակիուտ	—	—	5
Ընդամենը	144	53	42

Ծուշի շրջան

բնակավայր	տղամարդիկ	կանայք	երեխաներ
ք. Ծուշի	7	2	2
գ. Քարինուակ	8	4	3
գ. Մեծշեն	3	1	—
գ. Կիրավ	2	1	1
գ. Եղիմանոզ	2	—	—
գ. Մաղկամոր	—	1	—
Ընդամենը	22	9	6

Սակերանի շրջան

բնակավայր	տղամարդիկ	կանայք	երեխաներ
Սակերան սովան	4	5	2
գ. Նախիջևանիկ	5	3	—
գ. Փիթջամալ	6	2	1
գ. Արանգամին	5	4	—
գ. Այրուվաղ	2	1	—
գ. Խրամոդր	12	8	1
գ. Ֆարուխ	3	1	—
գ. Թանաթադ	7	3	6
գ. Նորագյուղ	5	4	—
գ. Հովանիավան	2	—	—
գ. Սարդարաշեն	1	—	—
գ. Ղշաղ	—	1	1
գ. Խնձրիստան	3	—	1
գ. Բադաբա	1	—	—
գ. Թանցք	1	—	—
գ. Դաշրուվաղ	2	1	—
գ. Բալուշա	1	—	—
գ. Խանամախ	3	3	—
գ. Ծոշ	3	1	—
գ. Դաշուշեն	6	1	—
գ. Արամիրզուղ	—	2	1
գ. Քոսանի	2	—	1
գ. Մխիթարաշեն	1	—	—
գ. Հարավ	9	6	—
գ. Չանախչի	6	—	—
Ընդամենը	90	45	14

Մարտակերտի շրջան

բնակավայր	տղամարդիկ	կանայք	երեխաներ
1	2	3	4
ք. Մարտակերտ	16	11	8
գ. Քոլատակ	2	1	—
գ. Վանք	15	3	3
գ. Մանկամոլ	—	—	1
գ. Առաջամոր	2	4	3
գ. Նիշան	2	2	1

	1	2	3	4
գ. Չլկրան	—	2	—	1
գ. Գողտազոմեր	—	—	1	—
գ. Դրսնոն	2	1	1	1
գ. Անողոտ	2	—	—	1
գ. Վերին Հոռաթաղ	—	—	—	3
գ. Հարությունազոմեր	1	1	—	—
գ. Վաղուհաս	5	—	—	1
գ. Գետավան	1	—	—	—
գ. Չախար	2	3	—	2
գ. Զարգյախաչ	2	—	1	—
գ. Հարերք	12	13	—	1
գ. Մեծշեն	4	3	—	2
գ. Մխիթարաղ	11	12	—	2
գ. Ներքին Հոռաթաղ	10	5	—	4
գ. Գյուլարաղ	4	6	—	—
գ. Զանյարաղ	11	12	—	3
գ. Առտարատ	8	5	—	2
գ. Սաղավուզ	1	3	—	—
գ. Մատաղիս	11	13	—	—
գ. Թալիշ	14	12	—	—
գ. Սեյուլան	3	3	—	—
գ. Դազանչի	3	2	—	—
գ. Չալլու	40	45	—	6
գ. Լեհիհավան	37	29	—	—
գ. Հասան Ղաթա	1	—	—	—
Ընդամենը	226	191	—	45

Ծառույանի շրջան

բնակավայր	տղամարդիկ	կանայք	երեխաներ
Ծառույան սովան	8	6	2
գ. Վերինշեն	9	7	3
գ. Գյուլխատան	14	7	—
գ. Էրբեջ	4	2	—
գ. Մանաչիկ	2	3	—
գ. Բուզուխ	3	—	—
գ. Արարաշենար	1	3	2
գ. Մանասիշեն	3	1	1
գ. Գաղբոտ	—	1	—
գ. Հայ Գարիս	2	—	—
Ընդամենը	46	30	5

Սամե՛ ինչից դատելով՝ կարելի է գնահատել Քաղաքի իրենց մշտական բնակավայրերը թողնել չհասցրած Ծառուսյանի շրջանի 405 բնակիչներին, միանակամուս կանանց ու տարեցներին, ինչպես նաև ԼՂՀ-ի այլ շրջանների անհայտ կորած խաղաղ բնակիչներին: Տարբեր պատճառներով պատերազմական գործողությունների գոտում հայտնված մարդիկ տեղ են գտել անհայտ կորածների ցուցակում:

1996 թ. վերջերից Ադրբեջանը, ի դեմս ազգային անվտանգության պետի, սկսեց պնդել, որ իր մոտ խաղաղ բնակիչ պատանդ այլևս չի մնացել: Այդ փաստը ևս անողղակի հաստատումն է այն բանի, որ ժամանակավորապես զավթած գյուղերի՝ իրենց մշտական բնակավայրերը թողնել չհասցրած կամ այլ կերպ Ադրբեջանի ազգային բանակի վերանակողությունները գտնվող տարածքներում հայտնված բնակիչները ադրբեջանցի զինծառայողների կողմից սպանվել են: Ադրբեջանի զինված ստորաբաժանումների կողմից կարճ ժամանակամիջոցով զավթած գյուղերի բնակիչների նակատագիրը ևս լավատեսություն չի խոստանում: Վերև արդեն նշվեց ադրբեջանական բանակի կողմից մեկ օրով զավթած Մարտազ գյուղի բնակիչների նակատագրի մասին: Պակաս ողբերգական չեն եղել իրադարձությունները ադրբեջանցի զինծառայողների կողմից միայն մեկ օրով գրաված Խրամորթ գյուղում (Ապերբանի շրջան): Գյուղից հեռանալ չհասցրած բոլոր 12 բնակիչները սպանվել են: Դրանց թվում է Անուշ՝ Պողոսյանը՝ 73 տարեկան, կտրել են կրծքերը, Մաթենիկ Գրիգորյանը՝ 82 տարեկան, ծեր կնոջը խաչել են սեփական տան դռների վրա, Վարդան Արզումանյանը՝ 81 տարեկան, կտրել են գլուխը, մարմինն անդամահատել, Սայազ Արզումանյանը՝ 79 տարեկան, մարմինն անդամահատել են... Մհացածները, Վանչա Ալաջանյանը՝ 60 տարեկան, Մուշեղ Գրիգորյանը՝ 51 տարեկան, Վարդանուշ Խաչատրյանը՝ 73 տարեկան, Գրիգոր Խաչատրյանը՝ 81 տարեկան, Համետ Կեռտոսյանը՝ 72 տարեկան, Գյուլվարդ Վարդանյանը՝ 48 տարեկան, Վաչագան Շամիրյանը՝ 66 տարեկան, այրվել են: Ադրբեջանցիները գյուղը ևս վտեղ են, որի հետևանքով 42 տուն այրվել է: 1992 թ. հունվարի 31-ին Ադրբեջանի ազգային բանակին կրկին հաջողվեց մի քանի ժամով տիրանալ Խրամորթին: Այս անգամ զոհ դարձան հինգ մեծահասակներ, որոնք էլին հասցրել թողնել գյուղը: **«Խրամորթում զսպանարար**

սպանվել են մի քանի ծերեր: Գա սովորական տեսարան է, ծերերը կամ չեն հասցնում փրկվել, կամ չեն հեռանում գիտակցաբար: Մեռելը մեռել է, այնպես որ ավելի լավ է մեռնել տանը»¹⁰¹:

Առավոտյան մտանք Խրամորթ: Փողոցի երկայնքով քափված են սպանված կռվեր ու խոզեր: Պատին դեռ առած՝ պտկված է պատավեռ, նրա կրծքի ծերուկն է՝ անուսինը: Ես նախկինում եղել եմ նրանց մոտ: Փոքր, անհանգիստ պատավեռ շատ էր ցանկանում ինձ թեյ խմեցնել, բայց ես բողբոլվիմ ժամանակ չունեի: Տեսնելով կտտանքի հետքերը՝ ես հագիվ չկողբի՝ գիտակցություն: Այդ պահին դարձյալ հրաձգություն սկսվեց, դիակապտաներն էին եկել թալանված բարիքով, սկանների վրա պայթած, մեքենաների ետևից»¹⁰²:

«Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության իշխանությունները իրենց երկրի քաղաքացիներին գտնելու և բնօրնակի գիրք վերադարձնելու փորձերը կրկին չհաջարեցին: Ադրբեջանի իրավասու մարմիններին ուղղված ԼՂՀ ղեկավարության թաղմից կրկնվող լիմոնները դրական արդյունքներ չտվեցին: Բարուն հրամարվում է ճանաչել Լեռնային Ղարաբաղի խաղաղ բնակչությունը՝ պատանդների անկայությունը հանրապետությունում և այսօր պաշտոնապես անհետ կորած են համարվում, **Ստեփանակերտից՝ 11 տղամարդ, Հաղորթի շրջանից՝ 27 տղամարդ ու մի կին, Մարտունու շրջանից՝ 8 կին, Գուշի շրջանից՝ 2 մարդ, Ասկերանի շրջանից՝ 13 տղամարդ ու 6 կին, Մարտակերտի շրջանից՝ 65 տղամարդ, 57 կին և մեկ երեխա, Ծառուսյանի շրջանից՝ 299 տղամարդ ու 106 կին:** Հանրամարտության տարիներին Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության անհայտ կորած խաղաղ բնակիչների ընդամենը թիվը կազմել է 596 մարդ:»

«Գրասենյակային գրություններով հաստատվում է, որ 1992 թ. հունվարի 31-ին Ադրբեջանի ազգային բանակին կրկին հաջողվեց մի քանի ժամով տիրանալ Խրամորթին: Այս անգամ զոհ դարձան հինգ մեծահասակներ, որոնք էլին հասցրել թողնել գյուղը: **«Խրամորթում զսպանարար**

ՇԱՆՈՒԱԿՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Нагорный Карабах в 1918—1923 гг. Сборник документов в материалах. Ответственный редактор— доктор исторических наук, профессор В. А. Микаелян, составители: В. А. Аконян, О. С. Баласян, А. С. Вирабян, В. А. Микаелян (руководитель коллектива составителей); В. С. Эволян. Ереван, 1992, стр. 574.

2. Նույն տեղում, էջ 600—603:

3. Նույն տեղում, էջ 636—637:

4. Նույն տեղում, էջ 622:

5. Հարմարեցրեց միջազգային իրավագիտության և տնտեսական արտադրության փաստագրերում (1825—1823): Պրոֆ. Ջ. Ս. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ, Երևան, 1972, էջ 520, 527:

6. Кавказский календарь на 1917 г., стр. 215—221, Численность и состав населения СССР, Москва, 1984, стр. 126.

7. Нагорный Карабах, стр. 649—650, փմիլ. К истории образования Нагорно-Карабахской Автономной Области Азербайджанской ССР 1918—1925. Документы и материалы, Баку, 1989, стр. 90—92.

8. Նույն տեղում:

9. Նույն տեղում:

10. Этническая структура населения Нагорного Карабаха в 1921 г. (по сельско-хозяйственной переписи Азербайджана 1921 г.), Ереван, 1991 г стр. 10.

11. К истории образования Нагорно-Карабахской Автономной области, стр. 152—154, Нагорный Карабах, стр. 669.

12. Орджоникидзе Г., Статьи и речи, т. 1, Москва, 1956, стр. 201, 206.

13. НКАО. 50 лет в дружной Советской семье, Степанакерт, 1973, стр. 11. Численность и состав населения СССР, стр. 126.

14. Նույն տեղում:

15. Перестройка и национальные отношения (о событиях в Нагорном Карабахе и вокруг него), АН Арм. ССР, центр научной информации по общественным наукам, Ереван, № 48, стр. 65.

16. «Сельская жизнь» (Москва), 24.12.1987.

17. К истории образования Нагорно-Карабахской Автономной Области.

01.08.1921, 08.08.1921, 10.12.1921, 21.10.1921, 26.09.1921, Нагорный Карабах. 01.08.1921, 08.08.1921, 01.10.1921, 09.08.1921, 10.10.1921, 19.10.1921, 12.01.1923, 18.06.1923, и т.д.

18. ПААФ ИМЛ, Ф. 1, оп. 25, л. 22.

19. Հեղինակի անձնական արխիվ:

20. Գրչույզ, 1991, թիվ 24, էջ 46—53:

21. Հեղինակի անձնական արխիվ:

22. Правда о Нагорном Карабахе, Степанакерт, 1989, стр. 59, Протокол заседания Президиума Сов. Министров СССР от 23 ноября 1977 г., № 61, 11—4133.

23. «Нагорный Карабах», стр. 650.

24. «Нагорный Карабах», стр. 669.

25. Հեղինակի անձնական արխիվ:

26. «Коммунист» (Ереван), 29.03.1988.

27. «Советский Карабах», 21.02.1988.

28. «Сумгант... Генцид... Гласность», Ереван, 1990, стр. 9—10.

29. Հեղինակի անձնական արխիվ:

30. Сумгант, стр. 12—13.

31. Бабанов И., Воеводский К., Карабахской кризис, Санкт-Петербург, 1992, стр. 12.

32. «Молодежь Азербайджана», Баку, 30.08.1990.

33. «Страна и Мир», Москва, 1990, М, № 1, стр. 34.

34. «Трагедия длиною в два года», Баку, 1990.

35. «Известия», 25.03.1988

36. Նույն տեղում, 08.08.1988:

37. Հեղինակի անձնական արխիվ: (Сведения из обращения, подписанного следователями С. Павловским и А. Козленко).

37 ւ. «Эпоха», 13.09.1990.

38. «Бакинский рабочий», 29.11.1988.

39. «Московские новости», 04.02.1990.

40. «Комсомольская правда», 17.02.1990. (Выдержки из интервью с заместителем начальника политуправления ВВ МВД СССР, генералом Нецаевым).

41. Численность и состав населения СССР, Москва, 1984, стр. 126. (По данным переписи 1979 г. численность армян составляла 475,5 тысяч).

42. «Бакинский рабочий», 07.05.1989.

43. Հեղինակի անձնական արխիվ:

44. Հեղինակի անձնական արխիվ:

45. Арутюнян В., События в Нагорном Карабахе, ч. III, Ереван, 1992, стр. 26 (Из выступления первого секретаря ЦК КП Азербайджана на активе ИФ, переданное по республиканскому телевидению 13 января 1990 г.).

46. «Известия», 14.01.1990.

47. Сообщение ТАСС 14.01.1990.

48. «Известия», 16.01.1990. «Правда», тогда же.

49. Հեղինակի անձնական արխիվ:

50. «Известия», 18.01.1990.

50 а. «Литературная газета», 29.05.91.

51. Հեղինակի անձնական արխիվ:

52. Հնդկական անձնավան արխիվ:
53. Կոպի տեղում:
54. Հնդկական անձնավան արխիվ:
55. «Военно-исторический журнал», 1990, № 7. (Провоторов В., Баку: Начало девичьего...)
56. «Аргументы и факты», 1989, № 39.
57. «Анорра» (журнал), С. Петербург, 1988, № 10. Васильев А., «Туча в горах».
58. «Правда», 25.03.1988.
59. «Правда», 15.01.1989 (Вольский А., «Мир земли Карабах»).
60. «Советский Карабах», 13.07.1988.
61. «Литературная газета», 30.11.1988 (Гамзатов Р., «Открытое письмо моему другу Наби Хазри»).
62. «Коммунист», 25.09.1988.
63. «Известия», 10.03.1989.
64. Арутюнян В., указанная работа, ч. I, Ереван, 1990, стр. 152—153.
65. «Известия», 15.01.1989.
66. «Правда», 15.01.1989.
67. «Известия», 21.01.1989.
68. «Вышка» (Баку), 11.05.1989.
69. «Советский Карабах», 5.05.1989.
70. Անկախ Վարդապետ Ինքնավար Մարզի ազգայնակառուցողական ինքնակառուցման հանձնաժողովի նախագահի նյութերը, Ստեփանակերտ, 1989:
71. «Вышка», 16.09.1989.
72. «Известия», 30.11.1989.
73. Ведомости Верховного Совета Азербайджанской ССР, 1989 г.
74. Հնդկական անձնավան արխիվ:
75. «Коммунист», 03.12.1989.
76. «Известия», 31.12.1989.
77. «Известия», 04.01.1990.
78. «Советский Карабах», 04.01.1990.
79. «Известия», 21.01.1990.
- 79 ш. Հնդկական անձնավան արխիվ:
80. Հնդկական անձնավան արխիվ:
81. «Советский Карабах», 20.01.1990.
82. Կոպի տեղում, 23, 24.01.1990:
83. Арутюнян В., указанная работа, ч. III, стр. 109.
84. «Новое время», 1990, № 38.
85. Կոպի տեղում:
86. Арутюнян В., указанная работа, ч. III, стр. 209.
87. «Коммунист», 03.03.1990.
88. «Бакинский рабочий», 22.04.1990.
89. «Советский Карабах», 19.05.1990.
90. «Комсомолец», 16.06.1990.

91. Постановление Совета Министров Азербайджанской ССР № 204 от 17 мая 1990 г.
92. «Комсомолец», 16.06.1990.
93. «Панорама», 1990, № 11.
94. Հնդկական անձնավան արխիվ:
95. «Комсомольская правда», 04.08.1990.
96. «Эпоха», 1990, № 1.
97. Հնդկական անձնավան արխիվ:
98. «Московские Новости», 25.11.1990.
- 98 ш. «Русская мысль», 29.11.1991.
99. «Новое время», 1991, № 33.
100. «Московские новости», 1991, № 5.
101. «Бакинский рабочий», 15.01.1991.
102. «Московские новости», 1991, № 5.
103. Հնդկական անձնավան արխիվ:
104. «Известия», 30.04.1991, «Правда», 01.05.1991.
105. «Демократическая Россия», 22.03.1991.
106. «Новое время», 1992, № 7.
107. «DR-Press», ышусկա 12—31 июля 1991 г.
108. Կոպի տեղում, 24.07.1991.
109. Կոպի տեղում, 25.07.1991.
110. «Коммунист», 01.08.1991.
111. Հնդկական անձնավան արխիվ:
112. «Հարստանի Հանրապետություն», 05.09.1991:
113. Հնդկական անձնավան արխիվ:
114. «Русская мысль», 29.11.1991.
115. «Pro Armenia», 1992, № 3 (Буркова И., «Что такое «Град»?»).
116. Կոպի տեղում:
117. «Новое время», 1991, № 43.
118. Информационные программы: «Вестн», 03.05.1992, «Время» 03.05.1992, «Свобода», 04.05.1992.
119. Հնդկական անձնավան արխիվ:
120. «Կոպի», Փարիզ, 11.03.1993:
121. «Собеседник», «Комсомольская правда», «Известия», «Би-Би-Сси», ыжескне ышускы 1992 г.
122. Радио «Свобода», 20.07.1992.
123. Հնդկական անձնավան արխիվ:
124. Радио «Азатлыг» (на азерб. языке), 14.04.1992.
125. «Экспресс-хроника» (Москва), 19.02.1991.
126. Правозащитный центр общества «Международ», Москва.
127. Հնդկական անձնավան արխիվ:
128. Заключение комитета Верховного Совета РСФСР по правам человека по итогам слушаний, посвященных нарушению прав человека в районе вооруженного конфликта в ряде районов Азербайджанской рес-

публики и Республики Армения (конец апреля-май 1991 года., Ереван, 1992, стр. 26—27.

129. Радио «Свобода», 20.06.1991.
130. «Известия», 1993.
131. Дополнительные протоколы к Женевской конвенции (Орг. Объед. Наций. Нью-Йорк и Москва, 1994 г. т. I, ч. II).
132. «Бакинский рабочий», 31.07.1992.
133. Հնդիակի անձնական արխիվ:
134. «Арменпресс», 23.02.1993 и 10.03.93.
135. «Le Monde», 09.05.1993.
136. Доклад правозащитного центра общества «Мемориал» на Московской конференции СБСЕ по человеческому измерению, Москва, 1991.
137. Материалы пленума ЦК КП Азербайджана, 31.03.1990. Баку, 1990.

138. «Новое время», 1990, № 38.
139. «Бакинский рабочий», 24.08.1990.
140. Из Заявления делегации Армении на второй международной конференции по правам человека, Ленинград, 02.09.1990.
141. «Новое время», 1991, № 33.
142. «Московские новости», 25.11.1990.
143. Заключение..., стр. 16.
144. «Эпоха», 09.05.1991.
145. Заключение..., стр. 23—24.

Փաստաթղթերի օրինակները, ստորագրված Ադր. ԽՍՀ ԿԳՄ տեղակալ Բ. Մանվելի և ԽՍՀՄ ԿԳՄ ներքին գործերի դիվիզիայի նրամանուսարի տեղակալ, գերազան է. Միշինի կողմից 01.05.91, պահվում են ՌԿ Պետական Գույքի մարմնի փաթեթների կոմիտեում:

146. Կույն տեղում, էջ 39:
147. Архив Национального собрания НКР. (Бакинское радио, информационная программа «Утро», 01.05.1991).
148. «Русская мысль», 29.11.1991.
149. Заключение..., стр. 26.
150. Կույն տեղում, էջ 55:
151. Կույն տեղում, էջ 85, 88:
152. «Русская мысль», 08.11.1991.
153. «Коммерсант», 1991, № 21.
154. «Бакинский рабочий», 14.06.1991.
155. «DR-Press», 21.07.1991.
156. «Pro Armenia», 1991, № 2.
157. Заключение... стр. 74—76.
158. «Новое время», № 23. 1994.
159. Аргументы и факты», № 46—47, 1992.

160. «Политический мониторинг», 1993, № 1, стр. 105. (Со ссылкой «Pro Armenia», 22.01.1993).

161. «Associated Press», 11.01.1993. (Ступинини В.).

162. Կույն տեղում (Бошнер Е.):
163. Մտ Կ., Հնդիակի անձնական արխիվ, Երևան, 1989, էջ 18:
164. «Туристическая схема Азербайджанской ССР», Москва, 1970.
165. Постановление Совета Министров Азербайджанской ССР № 140 от 2 апреля 1968 г. и № 145 от 27 апреля 1988.
166. Письмо группы кинематографистов Л. Брежневу, 1975 г. «Pro Armenia», № 1, 1991 г.
167. «Азербайджанские коорты», Баку, 1983.
168. Труды отдела Востока Эрмитажа, т. 30, Ленинград, 1940, стр. 243.
169. Հովհաննիս Ա., «Գովեմուր», Երևան, 1987, էջ 7—8:
170. «Народное хозяйство СССР в 1975 г.», статистический ежегодник, Москва, 1976, стр. 198. «Нагорный Карабах за 50 лет», статистический сборник, Степанакерт, 1974, стр. 27.
171. «Народное хозяйство Азербайджана за 60 лет», Баку, 1980, стр. 357.
172. «Достижения Нагорного Карабаха в девятой пятилетке», Степанакерт, 1976, стр. 38.
173. Կույն տեղում, էջ 117—118:
174. Հնդիակի անձնական արխիվ:
175. «Новое время», 1992, № 8.
176. Կույն տեղում, 1992, № 7:
177. «Российская газета», 13.11.1992.
178. «Русская мысль» 29.11.1991.
179. «Associated Press», 11.01.1993.
180. «The Boston Globe», 21.05.1993.
181. «Собеседник», 1992, № 6.
182. Новое время», 1992, № 7.
183. «Новое время», 1992, № 8.
184. «Новое время», 1994, № 23.
185. Հնդիակի անձնական արխիվ:
186. Կույն տեղում:
187. Կույն տեղում:
188. «Новое время», 1992, № 8.
189. Կույն տեղում:
190. Հնդիակի անձնական արխիվ:
191. «Новое время», 1992, № 8.
192. Կույն տեղում:

Բաղրամյան Հ. 14
Բաղրամյան Վ. 150
Բաղրամյան Ի. 100
Բաքրարյան Մ. 131
Բարսեղյան Գ. 100
Բարսեղյան Ե. 100
Բարսեղյան Լ. 112
Բարսեղյան Լ. 102
Բարսեղյան Լ. 2
Բարսեղյան Ռ. 142
Բարսեղյան Ռ. 100
Բարսեղյան Ռ. 29
Բարսեղյան Ռ. 102, 112
Բասմանյան Ն. 122
Բեգլարյան Ա. 106
Բեղյան Բ. 22
Բեգուշևո Ա. 130
Բեղիշենկո Յ. 143
Բերգերցև Ա. 82
Բողոյան Հր. 113
Բողոյան Ս. 114
Բորիկ 100
Բրեմեն Լ. 186
Բուրկովա Ի. 185

«Գ»

Գաբրիելյան Ե. 101
Գաբրիելյան Ի. 122
Գաբրիելյան Հ. 132
Գաբրիելյան Մ. 101
Գաբրիելյան Յ. 122
Գաբրիելյան Ռ. 29
Գաեր Ֆիլիս 137
Գաիթով Ի. 23, 133
Գալտոյան Ա. 101, 102
Գանճակեցի Կիրակոս 147

Գասարյան Վ. 74
Գիլբերդյան Գ. 114
Գևորգյան Մ. 114
Գյանջումյան Բ. 126
Գյուլզարյան Ա. 117
Գոշ Մխիթար 147
Գորբաշով Մ. Ս. 18, 41, 45, 48, 56, 133
Գրաֆովա Լ. 133
Գրիգորյան Ա. 142
Գրիգորյան Ա. 3
Գրիգորյան Ա. 89
Գրիգորյան Ա. 132, 133
Գրիգորյան Ա. 76, 77
Գրիգորյան Ա. 130
Գրիգորյան Գ. 128
Գրիգորյան Գ. 142
Գրիգորյան Գ. 78
Գրիգորյան Զ. 91
Գրիգորյան Է. Ծ. 25
Գրիգորյան Է. 89
Գրիգորյան Թ. 101
Գրիգորյան Լ. 142
Գրիգորյան Լ. 76
Գրիգորյան Հ. 107
Գրիգորյան Ն. 142
Գրիգորյան Ռ. 29
Գրիգորյան Ս. 176
Գրիգորյան
(Հովսեփյան) Ս. 78
Գրիգորյան Ս. 129
Գրիգորյան Վ. 106
Գրիգորյան Վ. 91
Գուլյանովա Ս. 29
Գուրբանովա Է. 116

«Ի»

Դադամյան Ա. 79
Դադամյան Բ. (ԽԱՀՄ ժող. դեպ.) 75
Դադամյան Յ. 79
Դադարան Ա. 90
Դամիրյան Ա. 127
Դանինի 107
Դանիելյան Ա. 88
Դանիելյան Զ. 83
Դանիելյան Զ. 126
Դանիելյան Է. 142
Դանիելյան Ժ. 89
Դանիելյան Կ. 88
Դանիելյան Կ. 107
Դանիելյան Մ. 88
Դանիելյան Ն. 88
Դանիելյան Ն. Ա. 25
Դանիելյան Ս. 88
Դանիելյան Ս. Հ. 25
Դանիելյան Ս. 29
Դանիելյան Ս. 88
Դանիելյան Վ. Ն. 21
Դանիելյան Վ. 111
Դավիթյան Թ. 122
Դավիթովա Ի. 117
Դավթյակ Քերթոզ 147
Դավթյան Խ. 126
Դաշումաիրով Ա. 133

«Ե»

Եղիան Լ. 77
Եռայան Ս. 91
Ելցին Բ. 83, 87

«Զ»

Զարեկ 99
Զարգարյան Գ. 126
Զարինե 99
Զարյա 100
Զարարյան Թ. 101
Զարարյան Վ. 91
Զոյա 111

«Է»

Էդիկ, տե՛ս Մելքումյան Է.
Էլարբան Ռ. 114
Էլշիբեկ, տե՛ս Ալին Ա.
Էլխարա 100
Էվրյան Վ. 182

«Թ»

Թամիր 169
Թամարա 111
Թովմատյան Ռ. 90
Թովմատյան Ռ. Հ. 25

«Ժ»

Ժամանա 22

«Ի»

Իգոր, տե՛ս Մելքումյան Ի. Ա.
Իլյասյան Ա. 101
Իրա, տե՛ս Մելքումյան Ի. Ա.
Իսախանյան Ռ. 117
Իսրայելյան Ծ. 87
Իսրայելյան Ռ. 58

«Ա»

Լազարի Ն. 52
 Լազարյան Ա. 101
 Լազարյան Ռ. 84
 Լազարյան Խ. 84
 Լակոմկիմն Ա. 29
 Լատրա 132
 Լեւին 33
 Լեռպող Դեվիդ 137
 Լյույս, տե՛ս Համբարձումյան Լ.
 Լոմակին Վ. 105

«Թ»

Թազրի Նարի 184
 Թաթսյան Թ. 127
 Թալալիյան Ի. Բ. 21
 Թաշատրյան Ա. 93
 Թաշատրյան Ա. 122
 Թաշատրյան Լ. 101
 Թաշատրյան Մ. 122
 Թաշատրյան Ն. 150
 Թաշատրյան Վ. 101
 Թաշատրյան Վ. 128
 Թաշատրյան Ֆ. 91
 Թաշատրյան Ս. 29
 Թաշատրյան Ե. 29
 Թաշատրյան Ծ. 113
 Թաշատրյով Ա. 117
 Թորոսն Ալրոս 137

«Շ»

Շատրոյան Ե. 75
 Շատրոյով Գ. 117

«Կ»

Կաղանկատվացի Մ. 147
 Կարապետյան Ա. 126
 Կարապետյան Է. 130, 131
 Կարապետյան Կ. 114
 Կարապետյան Ս. 130, 131
 Կարապետյան Մ. 112
 Կարդումյան Մ. 104
 Կասաբով Գ. 38
 Կասումով Յ. 85
 Կիրակոսյան Զ. 182
 Կլիտման Ս. Վ. 137
 Կոզմենկո Ա. 183
 Կոտրովով Ա. 115
 Կոտլապով Յ. 64, 65
 Կոնարև Ի. 72, 73
 Կովալով Ս. 75, 137
 Կովալով Վ. 68
 Կորբանով 141
 Կրամչենկո Լ. 72, 73
 Կրուչկով Վ. 29, 43
 Կրպեյան Թ. 126

«Հ»

Հակոբյան Ա. 63
 Հակոբյան Ա. 131
 Հակոբյան Բ. 150
 Հակոբյան Բ. 130
 Հակոբյան (Անտոնյան) 101
 Հակոբյան Ռ. 101, 102
 Հակոբյան Վ. 182
 Հակոբջանով Ս. 115
 Հակոբբերիսյան Ս. 128
 Հախումյան Վ. 126

«Ը»

Համբարձումյան Լ. 99, 112
 Համբարձումյան Մ. Ա. 25
 Համբարձումյան Ն. 112
 Համբարձումյան Վ. Է. 24, 48
 Համբարյան Ա. Ա. 25
 Հանգատով Ռ. 48, 184
 Համիրով Ի. 116, 168
 Հանյան Հ. 112
 Հայրապետյան 70
 Հայրապետյան Ս. 100
 Հայրապետյան Փ. 100
 Հայրապետյան
 (Կարապետյան) Վ. 101
 Հայրիյան Ա. 110
 Հայրումյան Բ. 127
 Հասանով 78
 Հասանյա Ռ. 117
 Հարությունյան Վ. 4 183, 184
 Հարությունյան Ա. 101
 Հարությունյան Ա. 29
 Հարությունյան Ա. 106
 Հարությունյան Գ. 91
 Հարությունյան Ի. 91
 Հարությունյան Ռ. 89
 Հովակիմյան Ա. 101
 Հովակիմյան Ե. 101
 Հովհաննիսյան Հ. 126
 Հովհաննիսյան Հ. 132
 Հովհաննիսյան Մ. 131
 Հովհաննիսյան Վ. 128
 Հովհաննիսյան Վ. 79
 Հովհանյան Ա. 41
 Հովսեփյան Ա. 100
 Հովսեփյան Ա. 78
 Հովսեփյան Մ. 78
 Հովսեփյան Մ. 132
 Հովսեփյան Ռ. 101

Հովսեփյան Հ. 101
 Հովսեփյան Վ. 101
 Հունյեմով Ա. 57
 Հունյեմով Խ. 34

«Ղ»

Ղազարյան Ա. 99
 Ղազարյան Ժ. 111
 Ղազարյան Ժ. 99
 Ղազիյան Ա. 2
 Ղանարամանյան Կ. 90
 Ղավաչյան Ա. 33
 Ղավաչյան Կ. 33
 Ղույան Յ. 108, 110
 Ղուկասյան Ա. 104

«Մ»

Մախիյան Ն. 142
 Մահիտյան Փ. 169
 Մամեդով Է. 34, 41
 Մամեդով Յ. 95
 Մամեդով Ն. 124
 Մանասյան Ա. 4
 Մանասյան Հ. 131
 Մանվելյան Վ. 29
 Մաշո 111
 Մատ Ն. 144
 Մատազակի Ծին-Իշի 137
 Մարինա 22
 Մարկոսյան Ա. 100
 Մարտիրոսյան Ա. 114
 Մարտիրոսյան Ժ. 101
 Մարտիրոսյան Հ. Ա. 25
 Մարտիրոսյան Ս. 77
 Մարտիրոսյան Ս. 86
 Մարտիրոսով Է. 117

Մարտիան վ. 100
Մելիք-Շահնազարյան Լ. 4, 150
Մեքրանյան Զ. 100
Մելքոնյան Է. Ս. 22, 25
Մելքոնյան Ի. Ս. 22, 25, 26
Մելքոնյան Ռ. Ա. 25
Մելքոնյան Ս. Մ. 25
Մելքոնյան Փ. Ա. 25
Մերյան Ա. 2, 180
Մեհաբեկ Թ. Գ. 25
Մերոյան Ծ. 106
Միլեր Վիլյամ 137
Միխայիկ Գ. 115
Միխայիլ Մ. 117
Միխայիլ Վ. 72, 73
Միխայիլ Վ. 116
Մինասյան Ե. 122
Մինասյան Լ. 122
Մինասյան Հ. 126
Մինասյան Հ. 127
Մինասյան Մ. 44
Մինասյան Մ. 122
Մինասյան Վ. 101
Մինասյան Ֆ. 115
Միշա բեհի 22
Միրզոյան Ա. 91
Միրզոյան Ա. 114
Միրզոյան Մ. 89
Միրզոյան Ն. 3
Միրզոյան Ն. 131
Միրզոյան Ս. 115
Միրզոյան Ս. 131
Մարտոյան Ա. 131
Մաքսիկյան Ա. 84
Միքայելյան Վ. 182
Մկրտչյան Ա. 68
Մկրտչյան Ա. 110

Մկրտչյան Ս. 150
Մնացականյան Ռ. 102
Մովսիսյան Բ. 101, 102
Մովսիսյան Ռ. 112
Մովսիսյան Ս. 112
Մովսեանովա Ի. 40
Մովսեանովա Հ. Բ. 25
Մանրյան Ծ. 101
Մանրյան Ծ. 101
Մանրյան Վ. 101, 102
Մարալիբով Ա. 4, 8, 23, 42,
43, 76, 80, 89, 135, 168
Մուսանեյան Ծ. 142
Մուսիխզադե 21, 23

«Յ»

Յազով Դ. 43
Յակոբսոն Ա. 186
Յունուտովա Լ. 116

«Ն»

Նազարյան Վ. 126
Նազարբեկ Ն. 87
Նաբբանդյան Ա. 2
Նաբբանդյան Ա. 116
Նադոյախեան Ա. 117
Նաջիրոյա 87
Նապիթյան Տ. 78
Նարեկ 99
Նարիմանով Ն. 9
Նալխասարդովա Ա. 115
Նեչան 183
Ներսիսյան Բ. 106
Ներսիսյան Վ. 90

«Շ»

Շարադ Ա. 82, 83
Շահբազյան Հ. 107, 108
Շամինյան Ա. 114
Շահնուրադյան Ս. 4
Շահմիրզայան Լ. 115
Շահնազարյան Ա. 107
Շահնազարյան Վ. 33
Շամիրյան Լ. 89
Շամիրյան Վ. 76
Շաշկովա Ն. 117
Շեյխ Ու-Իսլամ Ռաջի Ալլան-
Շուքրաբ Փաշա զադե 28
Շիշկո Ի. 35
Շուստով Ա. 137

«Զ»

Զեզուն 83
Զիլինգարյան Ս. 131
Զիլինգարյան Ս. 103
Զիստակով Ա. 140, 143
Զուբանյան Ն. 75

«Պ»

Պալլան Հ. 4
Պապանդուպուրովա Ա. 115
Պապիկյան Գ. 112
Պապիկյան Թ. 101
Պարսեղյան Կ. 142
Պատվականյան Ա. 80
Պալիովսկի Ա. 183
Պելեկին Ն. 33
Պետրոսյան Ա. 114
Պետրոսյան Լ. 3
Պետրոսյան Հ. 76
Պետրոսյան Հ. 110

Պետրոսյան Մ. Մ. 22
Պետրոսյան Ն. 104
Լորդ Պիրսոն Միլդրեդ 137
Պոլյանիշկո Վ. 66—68, 73,
122, 135
Պոլյանյան Ա. 176
Պոլյանյան Կ. 99
Պոլյանյան Հ. 48
Պոլյանյան Ն. 91
Պոլյանյան Ս. 99
Պոլյանյան Ս. 111
Պոլոտով 14
Պոլոտով Յ. 115
Պշեկինա Ե. 149
Պրովոտորով Վ. 42, 183

«Ջ»

Ջարարով Է. 117
Ջանգիրյան Յ. 110
Ջախարով 78
Ջաֆարով 73
Ջաֆարով Ի. 34

«Ռ»

Ռաջա Վ. (Մարտիրոսնի
կինը) 100
Ռոքիեով Գ. 115

«Ս»

Սարրի Անրի 75
Սախարով Ա. 27, 37, 134,
135, 137
Սահակյան ընտանիք 89
Սահակյան Ա. 123
Սահակյան Ա. 89
Սահակյան Լ. 89

Սամակյան Ա. 142
 Սամակյան Յ. 101
 Սալյան Կ. 101
 Սամոցորով Յ. 137
 Սամոյ-օղլի Յ. 39
 Սամաշյան Գ. 114
 Սարգսյան Ա. 111
 Սարգսյան Բ. 117
 Սարգսյան Գ. 101
 Սարգսյան Թ. 133
 Սարգսյան Լ. 99
 Սարգսյան Կ. 142
 Սարգսյան Մ. 101
 Սարգսյան Ծ. Գ. 25
 Սարգսյան Ռ. 4
 Սարգսյան Վ. 101
 Սարգսյան Վ. 86
 Սարգսյան Բ. 82
 Սարկիսովա Թ. 29
 Սաֆարյան 14
 Սաֆարյան Լ. Լ. 26
 Սաֆոնով Վ. 67, 68, 71—74,
 120, 122, 123
 Սելիմյան Ն. 34
 Սեղբուսյան Լ. 2
 Սեմյոնով Ա. 137
 Սերգեն Վ. 121
 Սևրյանյան Պ. 126
 Սևրյանյան Ռ. 113
 Սերժիկ 100
 Սիլերեստյուր Պ. 114
 Սիլբորով Ա. 42
 Սիմոնյան (Բարսեղյան) Ա. 100
 Սմիտնովա Ն. 33
 Սողոմոնյան Հ. 101
 Սողոմոնյան Մ. 126
 Սողոմոնյան Ն. 4, 107, 108

Սիտալին 9, 15, 20
 Ստարովյուտովա Գ. 75
 Ստեփանյան Ջ. 122
 Ստեփանյան Ժ. 100
 Ստեփանյան Ն. 100
 Ստեփանյան Ն. 122
 Ստեփանյան Վ. 105
 Ստուպիշին Վ. 186
 Սուլիբյանով 13

«Վ»

Վանյան Ե. 131
 Վատունց 0. 142
 Վարդանյան Բ. 101, 102
 Վարդանյան Գ. 76
 Վարդանյան Ջ. 101
 Վարդանյան Կ. 101
 Վարդանուշ 100
 Վարդուշ 92
 Վարենիկով Վ. 64
 Վարձեկյան Պ. 115
 Վարյա 99
 Վասիլենկո Վ. 65, 70
 Վասիլև Ա. 183
 Վեզիրով Ա. 37, 41, 42
 Վիրաբյան Ա. 182
 Վոյսիկ Ա. 27, 46, 54, 55, 183
 Վոյկո Ե. 68, 73
 Վոեվոդսկի Վ. 4, 183
 Վենյեկ Ֆ. (ՄԱԿ) 95

«Տ»

Տեր-Մարտիրոսով Գ. 115
 Տոնոյան Ա. 57
 Տրդատով Գ. Ա. 25
 Տարչին Վ. 121

«ՌԻ»

Ռզակին Գ. 117
 Ռիկեր Բրիտտֆեր 49

«Փ»

Փանիև Ա. 116
 Փառանձև 100
 Փասաշյան Է. 132

«Ք»

Քաջիկաշվիլի Բ. 114
 Քերոսյան Քոջա 98, 137
 Քոչարյան Ե. 142
 Քոչարյան Մ. 142
 Քոչարյան Ռ. 3
 Քուշներ Բ. 95

«Օ»

Օգանեզով Վ. 114
 Օգանեսյան Ա. 115
 Օգանեսյան Կ. 114
 Օհանյան Ա. 117
 Օհանյան Բ. 100
 Օհանյան Մ. 100
 Օհանյան Վ. 142
 Օղով Ն. 116
 Օսիպովա Ն. 35
 Օսիպովա Ն. 115
 Օսիպովա Ջ. 35
 Օսիպովա 0. 114
 Օրձոնիկիձե Կ. 182

«Շ»

Շիրքուս 111

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

«Ա»

Արիազգիա 31
 Ազուջերո (Ար. ճ.) 144
 Ազուկեցոց եկեղեցի (Ծուշի) 149
 Աղրբեջան 3,5—8, 10—19, 21, 23, 24, 26—28, 30—37, 39, 41—55, 58—60, 63—67, 69, 71, 72—82, 85—87, 89—91, 93, 95—98, 100, 103—106, 108—110, 112—119, 121—123, 125—144, 146—147, 150—153, 158, 161, 162, 165, 168, 172, 176—179, 182—186
 Ազատ 68, 118, 119
 Ազոխ գյուղ 154, 172
 Ազոխի բարաք 148
 Ախազցիա 113
 Ալեկերովի փ. (Բաբու) 117
 Ախանդի ալան (Բաբու) 116, 117
 Ախուլու 162
 Ախուրովի փ. (Բաբու) 116
 Ակնաբերդ 148
 Ակնաղբյուր 162, 172
 Աղաբեկավիճ 164
 Արուզաղ 72, 82, 90, 95,

112, 120, 139, 156, 161, 163, 174
 Աղրուտն 61, 158
 Աղյամ 43, 44, 49, 55, 62, 66, 70, 71, 92, 96, 104, 106, 159, 162
 Աղյարա, տե՛ս Մարտակերտ
 Ամարասի տաճար 144, 148, 150
 ԱՄՆ 32, 46, 97, 169
 Ամրվար 145
 Այգեատան, տե՛ս Չալու
 Անդրկովկաս 5, 6
 Աշան 155, 163, 173
 Առաջածոր 156, 164, 174
 Առաքել 52, 129, 132, 134, 150, 154, 172
 Ազանովի փ. (Բաբու) 117
 Ասկերան 44, 46, 49, 57, 58, 61, 63, 72, 79, 82, 84, 86, 88, 90, 92, 94, 95, 106, 112, 122, 139, 141, 151, 156, 159, 161—163, 165, 167, 174, 176, 177
 Ակղուտ 72, 82, 122, 139, 163, 173
 Ափղամասան 67
 Արամի 61, 158

Արանգամին 95, 112, 163, 174
 Արեշատ, տե՛ս Դոզանլար
 Արսավիր ք. (ՌԴ) 114
 Արմենավան թաղ 87
 Արցախ 4, 16, 23, 56, 65, 173
 Արցախ Հյուսիս 6, 8
 Արփազաղյուկ 129—131, 172

«Բ»

Բարաջանյանի անվ. կողման, 104
 Բադարա 58, 106, 164, 174
 Բաղաբենդ, տե՛ս Պատիշեն
 Բաթում 5, 114
 Բաղուջա 156, 164, 174
 Բանաձոր 129, 134, 151, 154, 172
 Բանանց 13, 145
 Բարդա 65, 71, 99
 Բարսում 145
 Բաքվիանովի փ. (Բաբու) 117
 Բաբու 5, 6, 10—12, 16, 19, 23, 24, 27, 30, 31, 36—43, 49, 51, 54, 55, 63, 64, 67, 68, 70, 84, 113, 115—118, 120, 125, 133, 144, 148, 150, 161, 180, 182—187
 Բելառուս 115
 Բերդաձոր 91
 Բերդաշեն 81, 155, 163, 173
 Բերքաձոր, տե՛ս Հասանարաղ
 Բյնյաթուր, տե՛ս Կարմրաբար
 Բրաջուր 13
 Բրիտանիայի Միացյալ Թագավորություն 98, 137

Բուզովս 82, 86, 129, 134, 139, 158, 165, 175
 Բուլոթյան 52

«Գ»

Գաղթուտ 158, 165, 175
 Գանձաարի վանք 140, 144, 146, 150, 186
 Գանձակ, տե՛ս Կիրովարաղ
 Գառնակեր 145, 156
 Գեռաթեկ 30, 144
 Գեռաշեն 80, 106, 109, 121, 123, 124—128, 132, 134, 145
 Գեռավան 81, 156, 164, 174
 Գերեվենդ, տե՛ս Իմերեթ-Գերեվենդ
 Գեորգավան 61, 78
 Գիշի 81, 73
 Գյանջա, տե՛ս Կիրովարաղ
 Գյուլաթաղ 70, 151, 157, 164, 174
 Գյուլամբար 145
 Գյուլիջա 122
 Գյուլիստան 35, 157, 165, 174
 Գորուստան 115, 116
 Գոտիջ վանք 144, 148
 Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցի 116
 Գրոզնի 111

«Դ»

Դաղվանք 144, 146
 Դանրազ 72, 120, 151, 164
 Դանրավ 95, 139
 Դամիթու 157, 164
 Դաշուշեն 164, 174

Դաշքեան 10, 13, 30, 145
Դասն Կարմիր կղզի 145
Դաստափոր 12
Դիմիտրովի փ.
(Մուկվա) 114
Դոլանյար 129, 134, 154
Դրափտիկ 163, 172
Դրմբոն 156, 164, 174

«Ե»

Եղծանող 68, 77, 119, 129,
132, 134, 155, 163, 173
Եղնաարի վանք 145
Եսիշնան 155, 173
Երևան 40, 49, 67, 75, 107,
137, 140, 168, 182—186
Եվրոպա 40

«Զ»

Զագլիկ 81, 82, 141, 157, 164
Զարդախաչ 157, 164, 174

«Է»

Էրբեջ 82, 84, 86, 134, 139,
157, 165, 174
Էնգելսի փ. Ստեփանա-
կերտ) 81
Էնգելսի անվ. կոլտն. 57

«Թ»

Թալիշ 76, 79—81, 95, 157,
167, 174
Թաղաանտ 162
Թաղավարդ 155, 163, 173
Թաղ 162, 172

Թաղար Մեծ 148, 154, 172
Թաղար Հին 154, 172
Թաղուտ 163, 172
Թրիլիսի 113, 114
Թրլլու 156
Թեր-Թեր, տե՛ս Միր-Ֆաշիբ
Թողարան 61
Թորիսան 28
Թուրքիա 6, 8, 69, 169
Թուրքեստան 31, 38, 39

«Փ»

Փեղեցնովոյակ 87
Փնն 111, 114

«Բ»

Իմերեթ-Գեղեղեն 66, 86,
Իմիշլի 28
Իսմայիլի 28
Իստի-Սու 162
Իրան, տե՛ս Իրանի Իսլա-
մական Հանրապետություն
Իրանի Իսլամական Հանրա-
պետություն 5, 41, 114
Իսպանիա 95

«Լ»

Լաշին 73, 109, 162
Լեհիստան 57, 97, 157,
164, 174
Լեհինգրադ, տե՛ս Ս.Պետեր-
բուրգ
Լեհիլի պող
(ք. Արմավիր) 114
Լեհքորան 36

Լեռնային Ղարաբաղ, տե՛ս
Լեռնային Ղարաբաղի Հան-
րապետություն
Լեռնային Ղարաբաղի Ինք-
նավար Մարզ, տե՛ս Լեռնա-
յին Ղարաբաղի Հանրապե-
տություն, 2, 3, 7—20, 27,
31—32, 36—38, 40—45,
47—50, 51—63, 65, 66, 68—
80, 82—98, 103—105, 108,
110, 112, 113, 115, 118,
120—123, 128—144, 147,
153, 158—162, 165, 167—171,
176—187
Լեռնարխ 157, 164
Լյուլլասագ, տե՛ս
Հակոբ Կամարի
Լեանոն 58

«Մ»

Մաթթավանք 144, 146
Մանարաղ 156, 164, 174
Մանածախ 150, 156,
164, 174
Մանյար 10, 12, 13, 16, 17,
28, 29, 37, 64, 68, 103,
110, 119, 121, 123, 124, 128,
129, 145
Մանածոր 129, 151, 154
Մանցք 174
Մանքենդ 10
Մաչրուլաղ 145
Մաչին Տաի 27
Մաչնագ 117
Մարիսափոլ 145, 157, 165
Մարկով 113

Մերիսան 155, 163
Մծաբերդ 133, 151, 154, 172
Մեռչինակ 78, 155, 163, 173
Մեհրիստան 164, 174
Մեջալու 46, 49, 50, 55, 57,
62, 66
Մրամորթ 88, 95, 112, 141,
151, 156, 161, 164, 174,
176, 177
Մրմանջուխ 162, 172
Մութավանք 148, 150
Մոնիսավանք 144
Մուտոր սվան (Մաքո) 117
ՄՍՀՄ 29, 33, 35, 37, 41, 45,
48, 50, 52, 53, 59, 60,
64, 64, 65, 67, 71, 72,
75, 80—82, 85, 110, 120,
123—125, 130, 133, 135, 137,
152, 161, 168, 182, 183, 186

«Շ»

Շավկա 113
Շաղկածոր 68, 75, 77, 119,
120, 129, 155, 173
Շաածոր 84, 129, 154,
163, 172
Շմակամող 156, 164, 174
Շովատեղ 155
Շաղկաշեն, տե՛ս Դամիլլու

«Կ»

Կաղարծի 77, 155, 163, 173
Կանո, տե՛ս Հաջիշեն
Կապան 23, 24
Կարաչինար 93, 94, 158,
165, 175

Կարմիր գյուղ 79, 164, 174
Կարմիր Շուկա 139, 163, 173
Կարմիրավան 157
Կարս 8
Կապից ծով 38
Կասում-Իսմայիլովո 77
Կեմալաթ 162
Կիչան 87, 108, 156, 161,
164, 174
Կիրանց 145
Կիրով գյուղ 77, 119, 129,
134, 155, 163, 173
Կիրովաբադ 4, 6, 16, 23, 26,
28—31, 33, 36, 37, 103,
116, 146
Կոլխոզաշեն 155, 173
Կոնդուտ 156, 164, 174
Կոմի ԻեՍՋ 115
Կովկաս 9
Կրկժան 46, 62, 63, 64,
66, 81
Կուրաթյու 111
Կուշչի-Արմավիր 106, 118, 119
Կուր գետ 29
Կուրպատկին 61., 80, 155
Կուսապատ 151, 157, 164,
174
Կուտկաշեն 29, 35

«Լ»

Լադրոյ 52, 53, 65, 70, 81,
84, 87, 88, 105, 109, 110,
112, 129—134, 139, 150, 151,
154, 160—162, 172, 177
Լաթերք 79, 81, 141, 157,
161, 164, 174

Լակակու 172
Լակոբ Կանոսի 157, 164
Լալորտի 155, 163, 173
Լալաստան 4, 7—8, 10—16,
18—20, 23, 24, 30—37, 40,
44—49, 51, 53, 55, 57, 61,
62, 65—68, 72, 74, 81, 91,
92, 95, 119, 120, 128, 134—
140, 149—151, 182, 185, 186
Լալկ. ԽՍՀ, տե՛ս Լալաստան
Լակաշոր, տե՛ս
Լասան-Ղարս
Լասանաբադ 62
Լասան-Ղայա 157, 164, 174
Լաշիշեն 68, 119
Լաշիքենո 29
Լարավ 106, 139, 141
Լարոթյունագոմեր 156,
164, 174
Լացի 155, 163, 173
Լեբ-Լեբ 155, 163, 173
Լինշեն, տե՛ս Կիրով
Լուրաբադ Կերքին 151, 157,
161, 164, 174
Լուրաբադ Վերին 156, 164,
174
Լովնաննես Սկրտիշի կե-
ղեցի (Կիրովաբադ) 146
Լովսեփավան 79, 174
Լրեշտակապետաց կեղեցի
(Շամխորի շրջ.) 145

«Ձ»

Ձորագյուղ 113

«Ճ»

Ճարուպ 79, 94, 155,
163, 173

«Ղ»

Ղազախտան 87
Ղազանշենցո Աննամարիկիշ
կեղեցի (Շուշի) 141,
149, 150
Ղազանշի 157, 161, 164, 174
Ղազանշիի Մյասնիկյանի
անվ. կոլտնտեսություն 71
Ղալաքենո 145
Ղարապու 58
Ղարաբադ, տե՛ս Լեռնային
Ղարաբաղի Հանրապետու-
թյուն
Ղարադալու
(Միր-Բաշիրի շրջ.) 57
Ղարադալու
(Մարտունու շրջ.) 46, 76
Ղշաղ 174

«Մ»

Մալիրեկի 46, 66
Մախարաձե 114
Մանկաշեն 81, 82, 122,
155, 163, 173
Մաղավուզ 157, 164, 174
Մանգուկովզադեի փող.
(Բաքու) 117
Մայրաքերի 149
Մայրամաձոր 163, 172
Մանաձոր 148
Մանաշի 82, 86, 87, 129,
134, 139, 157, 165, 174

Մանասիշեն 158, 165, 175
Մանդուր կեղեցի
(Շամխորյանի շրջ.) 145
Մառնուլ 113, 114
Մարապան-Մարով 157, 164
Մարադա 95—99, 100, 102,
112, 116, 139, 176, 181
Մարգուշեկան 87
Մարտակիրո 57, 61, 65, 66,
68, 71, 72, 76, 79, 81,
82, 86, 87, 90, 95—98, 104,
111, 108, 112, 121, 139, 141,
142, 151, 156, 160—165, 167,
174, 176, 177
Մարտունաշեն 80, 109,
121—128, 132
Մարտունի 61, 72, 76—82,
90, 91, 94, 121, 123, 139,
141, 155, 159, 163, 165,
173, 177
Մատաղիս 95, 99, 157,
164, 174
Մելիքաշեն 68, 77, 119, 129,
130, 132, 134, 138, 155, 157,
163, 164, 174
Մեմնամա 96, 157, 161, 164
Մեմնամարտովի փ.
(Բաքու) 117
Մեմուշեն 91, 156
Մելրի 34
Մելրեցո կեղեցի
(Շուշի) 149
Միացյալ Թագավորություն,
տե՛ս Բրիտ. Միացյալ Թա-
գավորություն
Մինգեաշուր 28, 29
Մինգրիսկ 157, 164

Միր-Բաշիր 57, 71, 76, 80, 81, 98, 99
Մխիթարաբեկ 164, 174
Մյուրիշեն 72, 82, 122, 139, 155, 163
Մյուլքյուդարս 129
Մոխարարուր 148
Մոխարաթաղ 157, 164, 174
Մոխրենիս 163
Մոնտինի փ. (Բաբու) 116
Մուսկվա 8, 9, 14, 18, 40—42, 45—48, 51, 55, 72, 73, 83, 113—116, 130—134, 152, 153, 182—186
Մյոցմնիս եկեղեցի (Խանգարի շրջ.) 145
Մուռուտ 145
Մուշկապատ 155, 163, 173

«Ճ»

Յարլմեա 80, 157
Յուժնուորական 114

«Ե»

Եսաիայեան 8
Եսաիայեանի Ինքնավար Հանրապետություն 12, 28, 30, 36, 143
Եսաիայեանիկ 90, 95, 112, 156, 161, 163, 174
Եսանկ քաղ. 114
Ելու-Յորք 185
Ենգի 155, 163, 173
Եորագյուղ 91, 164, 174
Եորաշեն 162
Եորշեն 122, 139, 155, 163, 173

«Ը»

Ըամրուլաղ 108
Ըամնասուր 156
Ըամուլյան 10, 30, 37, 61, 64, 65, 71, 77, 82—87, 90, 94—96, 106, 110, 121, 125, 129, 131, 135, 139, 141, 145, 151, 157, 158, 160, 165, 167, 175, 176, 177
Ըամուլյանուլ, տե՛ս Ըամուլյան
Ըառլախ, տե՛ս Սարինշեն
Ըամախի 28
Ըամխոր 6, 10, 13, 17, 28, 29, 30, 145
Ըարի 28
Ըեկիկ 155, 163, 173
Ըոշ 86, 139, 141, 156, 164, 174
Ըովթալու 122
Ըոտլանլու 70, 144
Ըվեցարիս 111
Ըուշի 5, 6, 9, 10, 11, 46, 47, 58, 61—66, 68, 75, 77, 78, 81, 86, 90, 92, 108—111, 119, 120, 129, 130, 132, 134, 138, 140, 141, 148, 150, 155, 156, 160—163, 165, 173, 177
«Զ»
Զայլու 68, 95, 139, 157, 162, 164, 172, 174
Զայքնո, տե՛ս Գետաշեն
Զանախի 174
Զարդակու 14

Զարիար 86, 157, 161, 164, 174
Զեչնիս 31
Զղրամ 156, 164, 174

«Գ»

Գասավաթուր 155, 163
Գասիշեն 145
Գարիս Հայ 131, 141, 157, 165, 175
Գարիս Ռուս 146, 165
Ս. Գետերխորգ 160, 183
Գետրոսաշեն 129, 172
Գլետանց 154, 162, 172
Գողոմագուներ 156, 164, 174

«Զ»

Զալիլարաղ 63
Զայնասաղ 157, 164, 174
Զեքրախի 105, 109, 131
Զրաբերդ 157, 164
Զրակուս 163, 172
Զիլան 129, 133
Զինի 79

«Ը»

Ըուս Բարիս, տե՛ս Գարիս Ռուս
Ռուսական Կայսրություն 5
Ռուսաստան 6, 7, 8, 70, 82, 83, 87, 97, 108, 114, 115, 119, 121, 126, 127, 131, 132, 137, 138, 185
Ռուսաստանի Դաշնություն, տե՛ս Ռուսաստան ՌՈՍԾԲԶ,
տե՛ս Ռուսաստան
Ռուստոլ 114

«Ս»

Սաբունջի ավան 117
Սարալանջ 163
Սարաշեն 148
Սարդարաշեն 164, 174
Սարինշեն 129
Սարխաու 106
Սարսանգի ջրամբար 152
Սաֆարալիկի շրջ. 12
Սեղիշեն 164
Սեյուլան 80, 157, 164, 174
Սիրիք 120
Սխտորաշեն 155, 163, 173
Սուս 81, 122, 155, 163, 173
Սպիտակաշեն (Հաղորդի շրջ.) 52, 129, 131, 139
Սպիտակաշեն (Մարտունու շրջ.) 81
Ստեփանակերտ 10, 11, 14, 18, 38, 44, 46, 49, 50, 56, 57—67, 69, 72—75, 81, 84—96, 108, 120, 136—143, 155—167, 171, 172, 177, 182, 184, 187
Սրիսակենդ 46, 57
Սուլուկ, տե՛ս Ազատ
Սունգայիք 19—26, 42, 51, 80, 118, 181, 183

«Վ»

Վաղուհան 156, 161, 164, 174
Վանք (Հաղիք շրջ.) 172
Վանք (Մարտակ շրջ.) 150, 156, 164, 174

Վարարակն, տե՛ս Ստեփա-
նակերո
Վարդաշեն 29, 35
Վարդանորի Գանիելյանի
անվ. կոլտնո., տե՛ս
Գրուրադ
Վարդաշեն (Հաղր. շրջ.) 162
Վերինշեն 82, 83, 129, 139,
141, 146, 157, 165, 175
Վորոնովկա գյուղ 115
Վրաստան 7, 113, 114, 116

«Տ»

Տերեշկովայի փ. (Գիրովա-
բաղ) 116
Տոլ 52, 70, 87, 88, 150,
154, 172
Տոնաշեն 95
Տոմի 154, 172

«Ց»

Ցախաշ բարայր 148
Ցոբ 112, 129, 151, 172

«ՈՒ»

Ուզբեկստան 32
Ուխտաձոր 154, 162, 172

«Փ»

Փաշալկու փ. (Բաբո) 117
Փարիզ 6, 185
Փիլեանակ 95, 156, 163, 174

«Ք»

Քաջավան 72, 121, 164
Քարագոլմա 129
Քարինգ, տե՛ս Արփազադուկ
Քարանունջ 155, 163
Քարինուակ 86, 90, 91, 94,
155, 163, 173
Քեթր 155, 163, 173
Քյալբաջար 86, 162
Քյաթուկ 141, 164
Քյախազի Ռաշո, տուն 29
Քյուրաթաղ 172
Քոլաուակ 156, 164, 174
Քոսանի 139, 141, 174

«Պ»

Օգուգետի (Վրաստան) 114
Օխտը դոնի եկեղեցի 144
Օսերթիա Հարավ, 31
Օսմանյան կայսրություն 69

«Յ»

Յառաջ 73
Յարաջա Ներքին 131
Յարաջա Վերին 131
Յարոլմա 72, 79, 84, 90, 92,
93, 95, 122, 151, 156, 161,
164, 174,
Յիզուլի 52, 65, 88, 155,
159, 162
Յրանսիա 75, 95

Ց Ա Ն Կ

Հեղինակի կողմից	3
Նախաբան	5
Հայ բնակչության դիակրիինացիան Ադրբեջանում	10
Հայ բնակչությունը՝ Ադրբեջանական խՍՀ սեռակազմության կողմ	17
Հակամարտությունը Առնային Գարաբաղի շրջք	18
Հայերի ջեզատարանությունը Սումգայիթում	19
Հայ բնակչության բռնագաղթը Ադրբեջանից	26
Մտղություն սկսական մակարդակով	31
Ողբերգություն Բաբդում	36
Ադրբեջանի գլխավոր թիաթը	43
Մարազաի խաչեղությունը	97
Պատանդությունը մանցագործություն է խաղալ բնակչության դեմ	103
Հայ բնակչության բռնագաղթը Առնային Գարաբաղից	118
Հայերի բռնագաղթը Խանկալի շրջանից	123
Հայերի բռնագաղթը Շուշիի, Շամուղյանի և Հաղրուսի շրջաններից	129
ԻԳՀ-ի բնակավայրերի օդային սերվանդությունները	138
Հայրական մշակույթը՝ Ադրբեջանի ագրեսիայի օդիկա	143
Ադրբեջանի ագրեսիայի սոցիալ-տնտեսական նեոտանքները	151
Ագրեսիայի խաղալ գոները	168
Վարչաբան	178
«Նոր բարբարոսություն»	180
Մանդատություններ	182
Անճանաչմանների ցանկ	188
Տեղանունների ցանկ	198

ԼԵՎՈՆ ՄԵԼԻՔ-ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆ

ԱՂԻԲԵԶԱՆԻ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՀԱՆՑԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԽԱՂԱՂ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ

Խմբագիր՝ Լ. ՍԵՂՐՈՍՅԱՆ
Սրբագրիչ՝ Ա. ԳՈՆՉԵԳՈՒՎՅԱՆ

ՀՀ ԳԱՍԵԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՆՐԱՏՈՒՐԱԿԷՆՏՐՈՒՄ
Երևան, Մարշալ Բաղրամյանի պող. 24

Պատվեր՝

Տպարանակ՝ 1000

«ԱՄՍՈՎ» տպարան, Երևան, Տերյան 44